T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

Nadir KOÇAK

KABİLE VE DİN OLGUSUNUN DOĞU ANADOLU'DAKİ YANSIMALARI (1923 – 1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Asuman DEMİRCİOĞLU

ERZURUM – 2007

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

Nadir KOÇAK

KABİLE VE DİN OLGUSUNUN DOĞU ANADOLU'DAKİ YANSIMALARI (1923–1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Asuman DEMİRCİOĞLU

Erzurum - 2007

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencilerinden Nadir KOÇAK'ın yüksek lisans tezini incelemek ve tez savunma sınavını yapmak üzere, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 27.07.2007 tarih ve 2007/08/19 kararıyla oluşturulan jürimiz adı geçen öğrencinin Yrd.Doç.Dr.Asuman DEMİRCİOĞLU'nun yönetiminde hazırlamış olduğu "Kabile ve Din Olgusunun Doğu Anadolu'daki Yansımaları (1923-1938)" konulu tezini incelemiş ve adayı 06.08.2007 Salı günü saat 11.00'da Tez Savunma Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonunda ..Başarılı olduğuna ve tezinin .kabulüne oybirliği... ile karar verilmiştir.

Yrd.Doç.Dr.A.DEMİRCİOĞLU	Yrd.Doç.Dr. E.AYDOĞAN	Yrd.Doç.Dr.İ.EYYÜPOĞLU
Juri Başkanı	Ü y e	Ü y e

ÖNSÖZ

Kabile ve din olgusu, özellikle Türk toplumunda, hayatın hemen her alanında kendisini hissettirmiş, kimi zaman kurulan devletlerin temeli bu iki olgu üzerine bina edilmiş, kimi zaman da sosyal hayat ve nizam, bu iki unsur üzerinde yükselmiştir. Türkler, atayurdu olan Orta Asya'dan dünyanın pek çok yerlerine göç etmişler, ancak kültürlerini, dillerini, gelenek ve göreneklerini, inanç sistemlerini genel olarak muhafaza etmişlerdir. Türk toplumunun yadsınamaz özelliklerinden olan yeni ufuklara açılma, yeni ülkeler fethetme, yeni devletler kurma vasıfları bu milleti Anadolu'ya taşımış ve bu topraklar, Türkler için sonsuza kadar varlığını sürdürecek bir yurt haline gelmiştir. Türkler, İslamiyet'le tanıştıktan sonra, hayat nizamında önemli değişiklikler yapsa da eski dinlerinin bazı niteliklerini de hayatlarından çıkarmamışlardır. Bu toplum üzerinde kabile (aşiret) yapısı ve din olgusu tüm ağırlığıyla kendisini hissettirmiştir. Bazen aşiret yapısının gereksinimleri, dini değerlerin önüne geçmiş, bazen de dini değerler, kabileciliğin yapısını sarsmıştır. Diğer bir ifadeyle, bazen bir aşiret reisinin sözü ile kitleler harekete geçerken, bazen de bir tarikat liderinin çağrısıyla büyük toplumsal olaylar meydana gelmiştir. Bu noktada belirtmek gerekir ki; bazen kabile ifadesi aşiret yerine kullanılmış, bazen de sosyal hiyerarşi içerisinde kabilelerin aşireti meydana getirdiği görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmada kabile ve aşiret ifadelerinin aynı anlamda ve bazen birbirinin yerine kullanılmıştır.

Selçuklular ve Osmanlılar zamanında yürütülen bir takım yanlış politikalar, aynı soydan gelen kardeş kabileler arasında bir takım sürtüşmelerin doğmasına neden olmuştur. Aynı coğrafyadan kopup gelen, ufak farklarla aynı dili konuşan insanlar, bir takım siyasi ve şahsi çıkarlar nedeniyle birbirinden kopmaya hatta birbirine düşman olmaya başlamışlardır. Araya bir de aşiret reislerinin, ağaların ve beylerin, tarikat liderlerinin, seyitlerin ve dedelerin girmesiyle bu uçurum daha da büyümüş, kapanması zor yaraların açılmasına neden olmuştur. Zamanla, bu ayrımdan istifade etmeye başlayan topluluklar, kendilerini farklı gösterme gayretine girmiş, devlete isyan etmeye, vergi vermemeye, asker göndermemeye, hükümet kuvvetlerini tanımamaya başlamışlardır. Oysa hiçbir sosyal toplulukta, böyle bir kayıtsızlık olamaz. 1923 yılında büyük mücadelelerin ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yılların ihmalini

telafi etmeye, sosyal bir bütünlük sağlamaya, tüm vatandaşlarına ulaşmaya, onlara hizmet götürmeye, medeni ülkeler seviyesine çıkarmaya çalışmıştır. Ancak gelişmeye ve medenileşmeye kapalı olan, hükümetleri kendilerine alternatif bir güç olarak gören ağalar, beyler, seyitler ve diğer kabile ve din unsurlarının elemanları, bu durumdan rahatsız olmuşlar, mensuplarından istifade üzerine kurulu düzenlerinin yıkılmaması için her türlü mücadeleyi göze almışlardır. Kimi zaman Saltanatın ve Halifeliğin kaldırılmasını bahane etmişler, kimi zaman da yeni kurulan sosyal ve idari hayat içerisinde yönetilmeyi zul sayarak kaymakamlara, valilere baş kaldırmışlar, askeri birliklere saldırmışlar, aranan şahısları teslim etmeye yanaşmamışlardır.

Bu tez çalışmasında daha çok, 1923 ile 1938 yılları arasında kabile ve din olgusu, Doğu Anadolu Bölgesinde *isyan olarak* yansıdığı için bahsi geçen yıllar arasında çıkan bu isyanlar üzerinde özellikle durulmuştur.

Yıllar süren savaşların ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, daha emperyalist devletlerin Anadolu'da döktüğü kan kurumadan, bir de boyutları zaman zaman Cumhuriyet Hükümetlerini tehdit edebilecek noktalara varan isyanlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Şark Meselesi adı altında bölgedeki çıkarlarından vazgeçmeyen dış güçler, bu dönemde de kardeşi kardeşe kırdırmayı denemiş, ortaya çıkan istikrarsız durumdan istifade etmeyi de bilmişlerdir. Örneğin Musul'un elimizden çıkışı, böyle bir senaryonun ürünüdür.

Bu çalışmada Doğu Anadolu'dan kast edilen, Türkiye'nin Doğu kesimi, doğu vilayetleridir. Nitekim, Türkiye'nin coğrafi taksimatı, 6-21 Haziran 1941 tarihinde gerçekleştirilen Birinci Coğrafya Kongresi ile düzenlenmiştir. Dolayısıyla, 1923-1938 yılları arasında 'Doğu Anadolu' tabirinden eski ifadesiyle 'Şarki Anadolu' anlaşılmalıdır.

Tez çalışması; üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır; I. Bölümde, Doğu Anadolu Bölgesindeki oluşumun sosyolojik ve dini yönünü oluşturan; kabile-aşiret olgusu ile ilgili genel kavramlara, Din Olgusu başlığı altında da mezhep, tarikat gibi bu olgu hakkında bilinmesi gereken konulara değinilmiştir. Kabile ve aşiret kelimeleri, içerik bakımından benzer olduğu için zaman zaman birbirinin yerine kullanılmıştır.

II. Bölümde, büyük göçlerden önce Orta Asya'da yaşayan Türklerin İslamiyetten önce ve sonrasındaki Atayurdu, kurdukları devletler ve bu devletlerin mensupları

üzerindeki sosyal ve dini etkileri, eski inançları, İslam dini ile tanıştıktan sonraki sosyal yaşamdaki değişiklikler, Kürt olgusunun ortaya çıkışı incelenmiştir.

Yine bu bölümde, Doğu Anadolu bölgesinin coğrafi, sosyal ve dini kimliği üzerinde durulmuştur. Çünkü sayılan bu etmenler, insan tabiatı ve karakterinin oluşmasında yadsınamayacak derecede önem taşımaktadır. Bölgenin sosyal ve örgün yapısı, kabile adı altında incelediğimiz aşiretlerden ve bu aşiretlerin reisi konumunda bulunan; bir anlamda dini kimliği de ifade eden iki temel unsur üzerine kurulmuştur. Cumhuriyetimizin kuruluşundan bugüne gelene kadar olan zaman dilimini anlamanın yolu, bölge insanının tarihiyle ve dini yapısıyla; dolayısıyla da Türk tarihiyle ve Türk inançlarıyla doğrudan ilintilidir. Daha genel bir ifade ile bugünü anlamanın yolu, dünü tahlil etmekten geçmektedir. Tarihte çok derin izler bırakmış olan Türklerin sosyal ve dini yaşantıları, Cumhuriyetin ilanından sonra da etkilerini sürdürmüştür. Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretleri, kabile ve din olgusunun Doğu Anadolu üzerindeki etkileri, siyasi Kürtçülük faaliyetleri bu bölümde incelenmiştir.

III. Bölümde ise, Cumhuriyetin ilanıyla birlikte gelen sosyal ve dini düzenlemelerle Halifeliğin kaldırılmasının yansımaları incelenmiştir. Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilen inkılâplara karşı isyan şeklinde ortaya çıkan tepkiler karşısında alınan tedbirlerden olan Umumi Müfettişliklerin kurulması, bu bölümde incelenmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra isyan şeklinde meydana gelen tepkilerin sayısı oldukça fazladır. Muhtevasında gerek kabile, gerekse din olgularını içermesi bakımından bu dönemde ortaya çıkan isyanların en büyüğü Şeyh Sait'in isyanıdır.

Şeyh Sait İsyanı, karakteristiği bakımından hem kabile, hem de din olgusunu içinde barındırmaktadır. Şeyh Sait isyanından sonra ortaya çıkışı, örgütlenmesi ve gelişmesi bakımından ikinci ve üçüncü büyük isyanlar, 3. Ağrı İsyanı ve Tunceli (Dersim) isyanıdır. 1937-1938 Dersim isyanının karakteristiğinin, diğer isyanlardan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu isyanda asiler, ne Saltanatın ne de Halifeliğin, kaldırılması gerekçeleriyle isyan etmişlerdir. Hangi gerekçeyle olursa olsun, kabile ve din olgusu 1923-1938 yılları arasında Türkiye'nin doğusunda isyan, idamlar ve sürgün olarak yansımıştır.

Pek çok alanda olduğu gibi, bu alanda da değerli çalışmalar mevcuttur. Ancak, çalışılan bu konu güncelliğini ve önemini 1923-1938 tarihleri diliminden bugüne kadar

hala devam ettirmektedir. Ne yazık ki bugün hala Doğu illerimizde içten yapılan menfi propagandalar, dıştan yapılan desteklerle kardeş kanı akıtılmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, kabileciliğin ve din olgusunun şark vilayetlerinde (Doğu Anadolu illerinde) isyan hareketlerine dönüşmesi, üzerinde en çok görüş ayrılığı olan konulardan birisidir. Çok sayıda ve farklı görüşte olan araştırmacı ve yazarların eserlerini incelemek suretiyle objektif olunmaya çalışılmıştır. İstifadeye açık olduğu nispette de arşivlerde, çalışmaya ışık tutacak verilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Milli Kütüphane, IX.Kolordu Komutanlığı Kütüphanesi'nden yararlanılmıştır. Yardımlarından dolayı yukarıda adı geçen tüm arşiv ve kütüphane çalışanlarına teşekkür ediyor, TBMM Mikrofilm Arşivi görevlilerinden ve araştırmacıların dostu olan, hayatını bir trafik kazasında kaybeden Ömer İMAMOĞLU'nu da rahmetle anıyorum.

Çalışmam süresince yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd.Doç.Dr. Asuman DEMİRCİOĞLU'na, Enstitü Müdürümüz Prof.Dr.Enver KONUKÇU'ya, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof.Dr.S.Esin DAYI'ya, değerli hocalarım Yrd.Doç.Dr.Serpil SÜRMELİ'ye, Yrd.Doç.Dr.İsmail EYYÜPOĞLU'na, Yrd.Doç. Dr. Erdal AYDOĞAN'a, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi personeline ve özellikle Uzman Mevlüt KUŞ Bey'e, Enstitü personeline teşekkür ederim.

Nadir KOÇAK

Erzurum - 2007

ÖZET

Türkler, dünya tarihinde çok önemli roller oynamış bir millettir. Devlet kurmadaki kabiliyetleri, yeni yerlere 'göçme' ve yeni ufuklara açılma istidatları nedeniyle Orta Asya'dan özellikle batıya göç eden Türkler, daha sonraları batı devletlerinin Şark Meselesi haline gelen coğrafyaya yerleştiler. Göçebe halinde yaşayan Türkler arasında kabilecilik hızla gelişti. Bir aşiret reisi etrafında bir araya gelme, onun koyduğu kurallara uyma geleneği, bu reislerin otoritesini sürekli olarak artırdı. İslamiyet'ten önce eski Türk inançlarının izlerini, bir takım gelenek ve görenekleri İslamiyet sonrasına taşıyan Türkler, iş ve eylemlerinde sürekli olarak kabile ve din olgusunu ön planda tuttular.

Büyük göçlerin ardından Anadolu'nun doğusunda kurulan veya genişleyen devletlerin izleri hala görülmektedir. Bu coğrafyada devlet kuran veya bu coğrafyayı hâkimiyetine alan her millet, kültüründen, aile yaşantısından, dini inançlarından izler bıraktı. Orta Asya'dan göç eden Türk kavimlerinden olan ve kendilerine Kürt denilen kabileler, zamanla dış güçlerin tesiriyle, baş kaldırmanın beraberinde getirdiği bir takım faydalarla 'farklı' olmanın gayretine girdiler. Bu gayret, kendisini Osmanlılar döneminden itibaren göstermeye başladı. Osmanlı Devletinin çöküşe geçmesinin ardından, sömürgeciliği kendilerine politika haline getiren emperyalist batı devletleri, haçlı seferlerinin de devamı olarak Orta Doğuyu karıştırmaya başladılar. Orta doğu'nun bir parçası olan Doğu Anadolu'daki emellerini gerçekleştirmek amacıyla her türlü yolu deneyen, bölgeye en etkili ajanlarını gönderen batılı güçler, silah zoruyla yenemeyeceklerini anladıkları Türkleri, içten bölmenin, kardeş kanı akıtmanın, içerideki unsurları kullanmanın yollarını aradılar. Birinci Dünya savaşında bizzat kendileri Türklerin karşılarına çıkarken, sonrasında Yunanlıları çıkardılar. Yıllarca Osmanlı Devleti bünyesinde pek sorun çıkarmadan yaşayan Ermenileri asılsız vaatlerle çeteleştiren bu devletler, aynı metotlarla Kürt unsurları da kullandılar ve kullanmaya devam etmektedirler. Dolayısıyla 1923-1938 yılları arasında Doğu Anadolu'da meydana gelen isyan hareketlerinin nedensellik ve sonuçlarını anlamanın yolu, Türklerin tarihini ve inanç sistemlerini bilmekten geçmektedir.

Milletlerin tarihinde çok önemli bir yer tutan kabilecilik ve din olgusu, Cumhuriyetin ilanından sonra Doğu Anadolu bölgelerimizde özellikle Kürt adı verilen

Türk boylarının isyanı şeklinde kendisini göstermiştir. Bu isyanlarda, kendi nüfuz ve çıkarlarını başında bulunduğu topluluğun çıkarlarından üstün gören aşiret reislerinin, ağaların, seyitlerin, şeyhlerin ve geniş toprak sahiplerinin büyük rolü olmuştur. Bu reisler, ağalar ve şeyhler isyanlarda, zaman zaman dinin gücünü kullanmışlar, kimi zaman da kendilerine tabi olanların milli duygularını sömürmüşlerdir. Sonuçta, yeni bir Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti, devletin temelleri olan niteliklerini korumak amacıyla etkin bir mücadele vermiştir, vermek zorunda kalmıştır.

ABSTRACT

Turks has played an important role in the course of the history. Due to their capabilities on structing new states, their mobility, immigration to new landscapes and horizons, Turks migrated into the west from central asian steps. They settled down to the country where it is later called by westerners as the country of eastern issue. Initally lived as nomads, Turks quickly developed a sense of tribalism. Since the rules for tribalism have been stated as being ruled under a chieftain, obeying the orders given by him, the authority of chieftains has been increased dramatically. The habits of pre-islamic Turkish values have also been imported to islamic era, thus they have always kept tribal traditions and religion as the foremost criteria for their lifes.

The remaining signs of states which were born and developed in eastern anatolia after the great exodus still cane seen today. In fact, all the nations who lived and ruled their states effected this anatolian geography to some extent with their culture, family traditions, and religious dogmas. Among the turkish tribes who migrated from central anatolia, some tribes who called themselves as "Kurds" tried to alienate themselves day by day for the sake of having some benefits from being in a position of rebellion with the support of external powers. This effort has been significantly apparent in Ottoman era. Immediately after the decline of Ottoman Empire, western imperialists tried to change middle-east as a natural historical continiation of christian crusades. To this end, western imperialist tried to ignite the ethnic clashes in eastern anatolia by every means such as sending most talented special agents. They realised the impossibility of victory over Turks by the use of brutal force, so they acted the methods of "divide and rule", igniting ethnic problems, causing ethnic clashes and benefiting from it. During the World War I, western imperialist fought againist the Turks by themselves and then they hired Greeks againist the Turks. Armenians, who lived peacefully during Ottoman era and called by Turks as "Loyal Nation", are divided to political organisations in favour of baseless promises given by western imperialists and still being used today. With the same methods, they used the Kurds and they are still being used today. So, to understand the causality of results of the rebellions occured between 1923 and 1938 in eastern anatiolia, one has to observe and fully understand Turkish history and belief system.

Nationalism, Tribalism and Religion, which have enourmous effects on history of nations, have been realised in eastern anatolia after the declaration of new Turkish Republic especially by the means of rebellions initiated by the Kurds, who are also of Turkish origin. The chieftains, landlords, scholars who sought their own benefits, not their national or tribal interests, played important roles during these revolts. These chieftains, landlords and scholars sometimes tried to use the effect of religious symbols and motives, even humiliated the sense of national and tribal identitity. As a result, the new state of Turkish Republic has struggled so far to keep the core values of its state by all effective means.

İÇİNDEKİLER

II. BÖLÜM
İSLAMİYETTEN ÖNCE VE SONRA TÜRKLERDE KABİLE-DİN OLGUSU VE SİYASİ KÜRTÇÜLÜĞÜN KÖKENLERİ

III.BÖLÜM
CUMHURİYET DÖNEMİ KABİLE VE DİN OLGUSUNUN DOĞU ANADOLUDAKİ YANSIMALARI

BİBLİYOGRAFYA

A-ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

TBMM Mikrofilm Arşivi

EGM Arşivi

B-RESMİ YAYINLAR ve RAPORLAR

TBMM **Zabıt Ceridesi,** Devre II, İçtima Senesi II, Ankara 1976

Düstur, Üçüncü Tertip

Birlik Araştırma Grubu, Rapor I, **Akrebin Kıskacında Güneydoğu**, Kardelen Yayınları, Ankara 1995

Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998

C- SÜRELİ YAYINLAR

1.Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

Hürriyet

Son Posta

Sabah

Tan

Ulus

2. Ansiklopediler ve Sözlükler

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, I, 1923-1940, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004

KISALTMALAR

ATAM:	:Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	:Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı
BCA	:Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
E.G.M.	:Emniyet Genel Müdürlüğü
Haz.	:Hazırlayan
K.K.K.	: Kara Kuvvetler Komutanlığı
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
TSK.	: Türk Silahlı Kuvvetleri
THK.	:Türk Hava Kurumu
TBMMA.	:Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi
T.T.K.	:Türk Tarih Kurumu
Üni.	:Üniversite
Yay.	:Yayınları
YDT.	:Yayınlanmamış Doktora Tezi
YYLT.	:Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa

MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003

DEMİR, Ömer, ACAR Mustafa, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara 2002

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **İnanç Sözlüğü, Dinler-Mezhepler-Tarikatler-Efsaneler**, Remzi Kitapevi İstanbul

YEĞİN, Abdullah, **Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat**, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989

D-KİTAPLAR VE MAKALELER

1.Kitaplar

ADIVAR, A.Adnan, **Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi Kitapevi**, İstanbul·2000

AFETİNAN, A., Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları, TTK., Ankara 1988

AKDAĞ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Bilgi Yayınevi, Ankara

AKGÜL, Suat, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992

___________, **Dersim İsyanları ve Seyit Rıza**, Berikan Basım Yayım, Ankara,2001

AKYOL, Mustafa, **Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek**, Doğan Kitap, İstanbul 2006

ALTINDAL, Aytunç, **Laiklik**, Alfa Yayınları, İstanbul 2004

ALTUNTAŞ, Nezahat, **Türkiye'de Etnik Kimlik Farklılaşmasında Din-Mezhep Etkisi ve Siyasete Yansıması,** Hacettepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, YDT, Ankara 2002

ALADAĞ, C., **Milli Mesele ve Doğu'da Feodalite-Aşiret**, Özgürlük Yolu Yayınları, Ankara, 1976

ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**(1914-1995), Alkım Yayınevi

ARMSTRONG, H.C., **Bozkurt**, Arba Yay.Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996

ARSLAN, Ahmet, **İbn-i Haldun**, Vadi Yayınları, Ankara 1997

ARSLAN, Ruşen, **Şeyh Sait Ayaklanmasında Varto Aşiretleri ve Mehmet Şerif Fırat Olayı**, Doz Yayınları, İstanbul 2006

AŞAN, Aziz, **Şeyh Said Ayaklanması**, Sistem ofset, İstanbul 1991

ATATÜRK, Kemal, **NUTUK 1919-1927**, Atatürk Araştırma Merkezi, T.H.K. Basımevi, Ankara, 2005

__________, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Araştırma Merkezi, TTK Basımevi, 1997

__________, **SÖYLEV, I-II**, Hazırlayan: Hıfzı Veldet VELİDEDEOĞLU, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2004

AY, Mehmet, **Bizim Güneydoğu**, Denge Yayınları İstanbul 1994

AYDOĞAN, Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Yay., İstanbul 2005

AYBARS, Ergun, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vak. Yayınları İst. 1988

__________, **İstiklal Mahkemeleri, I-II, 1920-1927**, Dokuz Eylül Üni. Yayınları, İzmir 1988

AYTAÇ, Kahraman, **Halk Anlatımlarına Göre Dersim**, Kalan Yayınları, Ankara 2002

BAYKARA, Tuncer, **Türk, Türklük ve Türkler**, IQ Kültür Sanat Yayınları İstanbul 2006

BAYRAK, Mehmet, Açık-Gizli/Resmi Gayrıresmi **Kürdoloji Belgeleri,** Öz-Ge Yayınları, Ankara 1994

BEŞİKÇİ, İsmail, **Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi**, Yurt Kitap Yayın, Ankara 1992

BRUINESSEN, Martin van, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, İletişim Yayınları, İstanbul 1992

__________, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003

BOZDAĞ, İsmet**, Kürt İsyanları**, Truva Yayınları, İstanbul 2004

__________ **Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri**, Pınar Yayınları İstanbul 1986

Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul 1993

CEM, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Can Yayınları, İstanbul 2002

COŞKUN, Atılgan, **Emperyalist Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Süvari Alayları**, Ankara, 2004

ÇAY, Abdulhaluk, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Turan Kültür Vakfı, Ankara 1996

ÇETİNER, Selahattin, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, TSK. Mehmetçik Vakfı Yayınları

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, **Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile İlgili Makaleler**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1984

DAYI, Hüseyin, **Milletleşmelerin Işığında Türkler ve Ötekiler**, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2006

DEDE, İhsan, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim**, Gökyüzü Yayınları İstanbul 2006

DERSİMİ, Nuri, **Kürdistan Tarihide Dersim**, Doz Yayınları, İstanbul 1997

DJEVAD, AH., **Yabancılara Göre Eski Türkler**, Yağmur Yayınları, İstanbul 1978

DOĞAN, D.Mehmet, **Tarih ve Toplum**, İz Yayıncılık, İstanbul 1998

DURSUNOĞLU, Cevat, **Milli Mücadele de Erzurum**, Ankara 1946

EROĞLU, Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982

FINDLEY, Carter V., **Dünya Tarihinde Türkler**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006

FIRAT, M.Şerif, Doğu **illeri ve Varto Tarihi**, Kamer Yayınları İstanbul 1988

Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet**, ATASE Yay. Ankara 2001

_________, K.K.K., **Türkiye Cumhuriyetini Kuran Türk Milletinin Tarihi,** TTK Basımevi, Ankara 1988

_________,Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938),** Gnkur. Basımevi, Resmi Yayınlar No:8, Ankara 1972

_________,Harp Akademileri Komutanlığı, **Şeyh Sa'id İsyanı ve PKK**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2000

_________,**Güneydoğu Anadolu'da Devam Etmekte Olan Bölücü Hareketin Gelecekteki Muhtemel Seyri ve Türkiye'nin Bütünlüğüne Etkileri**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1993

GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972

____________, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, Sosyal Yayınları, İstanbul 1992

GÖKÇE, Birsen, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**, Savaş Yayınevi, Ankara 2004

GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2005

GÜVENÇ, Bozkurt, **Türk Kimliği**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2000

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, İstanbul 1988

HASRETYAN, M.A.-,Dr.K. M.AHMAD, **1925 Kürt Ayaklanması**, Jina Nu Yayınları 2, Mart 1985

İSLAMOĞLU, Mustafa, **Şeyh Said Ayaklanması**, Denge Yayınları, İstanbul 1988

KABAKLI, Ahmet, **Temellerin Duruşması**, Türk Edebiyat Vak. Yayınları İstanbul.1991

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara 1987

________________, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991

KAHRAMAN, Ahmet, **Kürt İsyanları**, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul 2004

KALAFAT, Yaşar, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara 1990

KARABEKİR, Kazım, **Kürt Meselesi**, Emre Yayınları, İstanbul 1994

______________, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988

KARACA, Emin, **Ağrı Eteklerindeki Ateş**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991

____________, **Ağrı Eteklerinde İsyan**, Karakutu Yayınları, İstanbul 2003

Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügat İt Türk** , Çev: Besim Atalay , C.1 Türk Dil Kur. Yayınları Ankara 1968

KINROSS, Lord, **ATATÜRK, 'Bir Milletin Yeniden Doğuşu'** Altın Kitaplar Yayınları Çeviren: Necdet Sander, İstanbul 1994

KIRAN, İsmail, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan Aşiret, Şeyh ve Ağa Oluşumlarının Yönetsel Sosyoloji Açısında İncelenmesi**, Dumlupınar Üni. Sosyal Bilimler Üniversitesi, Y.Y.L., Kütahya 1997

KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Kürtler**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., Ankara 1968

________________, **Türk İnkılâp Tarihi**, Atatürk Üni. Basımevi, Erzurum 1977

KİLİ, Suna, **Türk Devrim Tarihi**, T.İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001

KİRİŞÇİ, Kemal – Gareth M.Winrow, **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, Çev: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000

Komintern Belgelerinde Türkiye-3 "Kürt Sorunu" Kaynak Yayınları, Derleyen: Doğu Perinçek, İstanbul 1994

KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006

KOCA, Hüseyin, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Mikro Bas.-Yayınları, Konya 1998

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2006

KURUBAŞ, Erol, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**, Ümit Yayıncılık, Ankara 1997

KUTLAY, Naci, **21.Yüzyıla Girerken Kürtler**, Peri Yayınları, İstanbul 2002

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** TTK Basımevi, Ankara 1984

MARDİN, Şerif, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul 1999

McDOWALL, David, **Kürtler**, Avesta Basın Yayın, Çev: Zeri İnanç, İstanbul 2000

MESUT, Ahmet, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958**, Doz Yay.İstanbul 1992

MUMCU, **Uğur, Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925),** Tekin Yayınevi, İstanbul 1995

OKYAR, Osman, Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, **Fethi Okyar'ın Anıları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1999

OLCAYTU, Turhan, **Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı? Devrimlerimiz İlkelerimiz,** 8. Baskı, Ajanstürk basın ve basım, Ankara 1998

OLSON, Robert, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**, Ötüken Yayınevi, Ankara 1992

ÖKÇÜN, A.Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Sermaye Piyasası Kur.Yayınları, Ankara 1997

ÖKE, Mim Kemal, **Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yayınları, Ankara,1992

_____________, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919),** Ankara, 1968

ÖRGEEVREN, Ahmet Süreyya, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**, Temel Yayınları, İstanbul 2002

ÖZAKINCI, Cengiz, **Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din**, Otopsi Yayınları İstanbul 2004

ÖZER, Ahmet, **Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar**, Elips Kitap, Ankara 2003

RAMBOUT, Lucien, **Kürdistan (1918-1946)**, Komal Yayınları, İstanbul 1978

RİŞVANOĞLU, Mahmut, **Saklanan Gerçek – Kurmanclar ve Zazaların Kimliği II**, Tüm Basın Yayın, Ankara

SANDER, Oral, **Siyasi Tarih**, İmge Kitabevi, Ankara 2003

ŞENEL, Alâeddin, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma**, V Yayınları, Ankara 1991

ŞİMŞEK, Halil, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001

TAÇALAN, Nurdoğan, Turgut ETİNGÜ, **Suikastlar ve Ayaklanmalar Tarihi**, Milliyet Yayınları, 1973

Tarih IV, Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1934

T.C. Maarif Vekilliği, **Birinci Coğrafya Kongresi, 6-21 Haziran 1941**, Raporlar, Müzakereler, Kararlar, Ankara 1941

TOKER, Metin, **Şeyh Said ve İsyanı**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1994

TOLON, Ahmet Hurşit, **Sevr'e Giden Yol**, Günal Basım Yayın, Ankara 2005

TOPLU, Abdulhadi, **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar, Ayaklanmalar**, Ankara 1996

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, II, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986

TURAN, Şerafettin, **Türk Kültür Tarihi**, Bilgi Yayınları, Ankara, 2004

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile- Aşiret Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yayınları İst. 2005

__________________, **Çağdaş Türk Sosyolojisi**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003

__________________, **Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005

_________________, **Milli Kimliğin Yükselişi-Niçin Milletleşme**, Alfa Yay., İstanbul, 1999

Türkiye Gerçeğinde Kürtler ve PKK Terörü, Türk Demokrasi Vakfı Yay. Ankara 1996

YALÇIN, Lale, - Heckmann, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim Yayınları İstanbul 2002

YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı**, Çağ Ofset Mat.,Elazığ 1999

1900'den 2000'e Kürtler, Özgür Bakış Gazetesi Armağanı, Serler Matbaacılık, İstanbul, 2000

2. Makaleler

AKYILMAZ, Gül, *"Şark Meselesi Kavramı ve Günümüzdeki Yansımaları"*, **Stratejik Araştırmalar Dergisi (Sarem)**, ATASE Yay. Ankara 2004 s.43-62

ARDEL, Ahmet, *"Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası"*, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Ankara 1992

ÇOLAK, İsmail, *"Petrol Savaşlari"* **Yeni Dünya Dergisi**, Mart 2003, Sayı 113

DAYI, S.Esin Derinsu, *"IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul-Samsun-Erzurum Yolculuğu"*, **Atatürk Dergisi, Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu Özel Sayısı**, IV, Sayı 2, Temmuz 2004, s.312-331

DEMİRCİOĞLU, Asuman, *"Faik Ahmet Bey ve Cumhuriyet"*, **Atatürk Dergisi**, C:3, Erzurum 2000, s.71-83

DERİN, F. Çetin, *"Osmanlı Devleti'nin Siyasi Tarihi"* **Türk Dünyası El Kitabı** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Ankara 1992

EYYÜPOĞLU, İsmail, *"Cumhuriyet Halk Partisi Erzurum İl Örgütünün 1933 Yılında Yeniden Yapılandırılması"* Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Dergisi**, V,S.1,(Ocak 2006), s.123-135

FIĞLALI, Ethem Ruhi *"Atatürk ve Din"*, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik,** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999 s.235-250

İNALCIK, Halil, *"Osmanlı İmparatorluğu"* **Türk Dünyası El Kitabı,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Ankara 1992

KAPLAN, Mehmet, *"Kültür ve Kültürü Meydana Getiren Unsurlar"*, **Türk Kültür ve Medeniyeti, I**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976

KÖNİ, Hasan, *"Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları,"* **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996

KURAN, Ercüment, *"Türkiye'de Kürt Meselesi"*, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 79 (Ağustos 1992)

ORHONLU, Cengiz , *"Türkiye Cumhuriyeti Tarihi"* **Türk Dünyası El Kitabı** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Ankara 1992

ORTAYLI, İlber, *"Osmanlı Millet Sistemi ve Sosyal Boyutları"* ,**Türkiye Günlüğü Dergisi,** Sayı 77, Ankara 2004 s.143-148

ÖZEN, Rıza, *"Din-Devlet İlişkisinin Tarihsel Gelişimi İçinde Laiklik ve Demokrasi"*,Genelkurmay Başkanlığı, Atatürkçülük **Konferansları,** ATASE Yay. Ankara 2003, s.213-222

SOMEL, Selçuk Akşin, *"Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kimliği"*, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Bağlam Yay. İstanbul 1997 s.71-83

SÜRMELİ, Serpil, *"San Remo Konferansı ve Erzurum"* , **Atatürk Dergisi**, Prof.Dr.M.Fahrettin Kırzıoğlu Özel Sayısı, C IV, Erzurum 2004 s.97-124

TEZEL, Yahya Sezai, *"AB'ye Üyelik Serüveninin En Zor Meselesi: Milli Bütünlük ve Kimlik"*, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Sayı 80, Ankara 2005 s. 19-29

BİRİNCİ BÖLÜM: GİRİŞ
KABİLE VE DİN OLGUSUNDA KAVRAMLAR

A- KABİLE OLGUSU

1- Kabile

Çeşitli boyların bir araya gelmesi ve bir lider etrafında örgütlenmesiyle oluşan, bir arada yaşayıp beraber yer değiştiren, ortak bir dil ve dinsel inançları olan ve aynı soydan geldiklerine inanan insan topluluğuna kabile denir.[1] Bu terim, genellikle akrabalık bağıyla birbirine bağlı, belli bir yurda yerleşmiş bir toplumsal grubu anlatmaktadır. Kabile üyeleri, siyasi özerklik duygusuyla birlikte, aile ekseninde gerçekleşen toplumsal uyumu da paylaşırlar. Sir Henry, 'Maine Ancient Lav' da (1861) kabileciliği, insan toplumunun uygarlık öncesi aşamalarıyla ve modern çağda da hala uzantıları bulunan aşağılayıcı kullanımlarıyla özdeşleştirmiştir.[2] Kabilecilik, kabile norm ve çıkarlarını her şeyin üstünde görme, insânları kabile bağlılığına göre tasnif etme; kabileyi, davranış belirleyici temel toplumsal birim kabul etme tavrıdır.[3] Bunlar, birlikte yaşayan, konup göçen, bir sülaleden türemiş, bir reisin idaresi altında bulunan ve ekserisi aynı soydan gelen insanlardır.[4]

Göçebe çoban topluluklarında yer bağı söz konusu olmadığından, kan bağı varlığını sürdürür. Bu tür topluklarda kabilecilik genellikle şu şekilde ortaya çıkar; göçebe çoban topluluklarında otlak rekabeti, tarla rekabeti kadar keskin olmadığından, aralarındaki kan bağını sürdürmek daha kolaydır. Sonuçta bu durum, bir klanlar birliği olan kabilenin ortaya çıkmasına yol açar. Kabilenin alt birimleri olan klanlar arasındaki ilişki, ortak üretim amaçlı bir işbirliği değil; ortak savunma ya da ortak saldırı işbirliğidir. Yani ekonomik amaçlı bir işbirliği değil, askeri bir işbirliğidir. Bununla birlikte, bu işbirliği öteki kabilelerin otlaklarını ele geçirme, sürülerini çalma ve yerleşik topluluklara yağma akınları düzenleme durumlarında "ekonomik" bir nitelik kazanabilir. Klanların çeşitli nedenlerle, sürülerini birleştirerek kabileler biçiminde sürekli birlikler

---

1 Ömer Demir - Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s.227
2 Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s.372
3 Demir-Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü...**, s.227
4 Abdullah Yeğin, **Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat**, Hizmet Vakfı Yay. İstanbul, 1989, s.312

oluşturdukları da görülür. Göçebe çoban kabilelerine, aşiret adı verildiği de görülmektedir.[5]

2- Kabile Olgusu ile İlgili Genel Kavramlar

a) Klan

Ortak bir atadan geldiğini iddia eden ve bir totemle temsil edilen, tek soylu bir akraba grubudur. Klanlar ya ana soylu, ya da babasoylu soydan gelip, buna göre ya erkek ya da kadın üyelerinin çocuklarını içine alırlar. Bir klan genellikle soylara göre bölünür, bunlar da ortak bir atadan gelen soyun kollarıdır.[6] Diğer bir tanımla klan, büyük bir birliğin parçası olan, kökenleri ortak bir ataya dayanmasa da aralarında akrabalık bağı olduğuna inanılan bir gruptur.[7]

Bazı araştırmacılar ise, klanı, aşiret toplumunun en küçük birimi olarak tanımlamaktadır. Buna göre, insan toplumlarının basit (sade) ve küçük birimlerinden olan 'klan', küçük sosyal birimdir. Bu basit sosyal birimde, insanlar birbirine akrabadır. O yüzden de kan bağları çok kuvvetlidir. Hayatlarını devam ettirmek için yemiş toplamakla, avcılıkla, yani tabiatta ne bulurlarsa onunla geçinmektedirler ve bu sebeple teknolojileri çok ilkeldir. Dar bir çevrede yaşadıkları için zihinsel ufukları çok dardır. Başka insanlarla münasebetleri geliştirmek için ihtiyaçları ve teknolojileri bir sebep teşkil etmemektedir. O yüzden de tabiat karşısında şaşkın ve pasiftirler.[8]

İlkel bir topluluk olan klanda, klanın başkanı aynı zamanda hem dini hem de dünyevi lider durumundadır. Klan içerisinde yapılan dini ayinlere başkanlık etmek görevi, klan başkanına düşmektedir. Ortaklaşa mülkiyetin hakim olduğu klanda, yaş ve cinsiyet bakımından ilkel bir iş bölümüne rastlanmaktadır. Bu tür ilkel toplumlarda toplumsal statü ve mevkiinin tayininde *ırsi* avantajlar, *ferdi* başarılardan daha üstün bir rol oynamaktadır. Toplumsal mevkilerine ve statülerine bağlı olarak bazı dini fonksiyonların belli kişilere tahsis edildiği görülmektedir.[9]

---

5 Alaeddin Şenel, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma**, V Yayınları, Ankara 1991, s.155

6 Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, ..., s.412

7 Lale Yalçın, - Heckmann, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İletişim Yay., İstanbul 2002, s.133

8 Mahmut Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek – Kurmanclar ve Zazaların Kimliği II**, Tüm Basın Yayın, Ankara, s.579

9 Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, s.320

b) Aşiret

Aynı asıldan gelen, birlikte yaşayan, gerekirse birlikte konup göçen insan topluluğu; göçebe, konan göçen manalarına gelmektedir. Kabile, uruk, boy şeklinde de tanımlanan aşiret, anne veya baba yoluyla aynı atadan geldiğine inanan, aynı kültürü paylaşan ve aynı coğrafi alanı kullanan, bu yüzden de aralarında sıkı bir birbirine bağlılık ilişkisi görülen küçük insan topluluğudur.[10]

Aşiret, daha çok evlenme yoluyla meydana gelen akrabalıkların ve hısımlıkların bütünü olarak da tarif edilmiştir. Bu ifadeye göre aşiret, kabilelerin birleşmesinden meydana gelir. Buradan anlaşılmaktadır ki aşiret ve kabile tabirleri bazen birbirinin yerine kullanılmaktadır. Aşiret reisi, tüm öteki aşiret mensupları gibi aşirete *kan bağı* ile bağlıdır. Aynı zamanda aşiretin öteki mensuplarına oranla zengin bir kişi, ya da daha fazla üretim aracı sahibi olabilir. Ancak reislik için zenginlik tek ölçü değildir. Onun becerikli, yiğit, aşiretin çıkarlarını iyi koruyan biri olması gibi ölçüler de ağır basar. Aşiret reisi, bu topluluğun yararına bir kısım görevleri yürütür. Onun başlıca fonksiyonu budur.[11]

Çeşitli kan bağlarıyla birbirine bağlı, belli bir alan üzerinde kendilerine has bir yaşam tarzı ile hayvancılık yaparak geçimini sürdüren bir göçebe insan topluluğu olan aşiret tanımında geçen "*Kan bağı*", anneden ziyade baba tarafından kan bağı dikkate alınarak oluşturulur. Bu nedenle, aileye yeni katılan bir gelin, köken olarak içinden geldiği aşiretin mensubu olduğu halde, baba evinden ayrıldıktan sonra, geldiği aşiretin üyesi sayılmaktadır. Kan bağlarını, aşiretin büyüklüğüne göre çok uzak derecelere, mesela 20-30 nesle kadar götürmek mümkündür. Göçebe aşiretler, her ne kadar geniş alanlarda hızlı hareket edebilme kabiliyetine sahiplerse de, bu hareket alanı genelde aynı kalmakta ve belli zaman dilimlerinde bu dolaşım tekrarlanmaktadır. Hayvancılık ve göçebelik durumu, aşiretin hareketliliğiyle, yaşanan arazinin konumuyla oldukça ilgilidir.

Örneğin; Doğu Anadolu'daki aşiretlerin yaşadığı bölgeler dağlık, engebeli ve sarp bir coğrafyaya sahiptir. Bu konum, hayvancılığı bir geçim kaynağı olarak gündeme getirmiştir. Böylece, hayvanları doyurabilecek otlakların aranması aşiretleri, yazları

---

[10] Demir-Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü...**, s.50

[11] C. Aladağ., **Milli Mesele ve Doğu'da Feodalite-Aşiret**, Özgürlük Yolu Yayınları, Ankara 1976, s.149

serin, kışları sıcak bölgeler arasında konup-göçen topluluklar haline getirmiştir. Aşirete göçebe karakterini kazandırıp onu hareketli yaşama sevk eden özellik budur Kendine has yaşam tarzı ve kendine dönük göçebe hayatı, kapalı bir ekonomik yapı ile kapalı bir aşiret toplumu yaratmaktadır. Aşiret, yaşamını devam ettirmek için, hem doğa koşullarına, hem de diğer aşiretlere karşı savaşmak, gücünü ortaya koyup varlığını sürdürmek zorundadır. Bu yaşam biçimi, doğal olarak, kendine has gelenek, görenek ve kurumlar üretmektedir. Aşiret hayatında kamu hukuku ve özel hukuk kavramlarına rastlanmamaktadır. Bu durum aşiretin toplumsal güvenlik anlayışından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, herhangi bir suça karşı yalnız suçu işleyen değil, tüm aşiret suçlanmaktadır. Aynı biçimde yalnız kişi değil, tüm aşiret suçlamada bulunur. Bu olgu, toplumsal güvenlik anlayışı sonucunu doğurmuştur.[12]

Aşiret (aşira) kelimesi Arapçada kabile, aile demektir. Türkçemize geçen bu aşiret kelimesi, göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan kabileleri ifade etmede kullanılır. Nitekim Doğu Anadoludaki göçebe Alikan aşireti üzerinde yapılan bir araştırmada bu aşiret için: "Göçebe aşiret sabit bir konuta ve toprağa bağlı olmadan tarımsal faaliyetlerin küçük bir kısmı ile uğraşan, yaylalardan, steplere, steplerden yaylalara göçüp, daima çadır hayatı yaşayan, az çok kapalı bir ekonomiye sahip, kan akrabalığı ve birlik duygusu gibi bağlarla birbirine bağlı, daima bir şefe bağlanmayı tercih eden, okuması, yazması ve kültür seviyesi düşük geleneksel bir gruptur.[13] denilmiştir.

Türk sosyolojisinde kabile-aşiret yapısı, toplum dinamiklerinden birisidir. Bu olgu; bir yanda tasada, kıvançta ortak semboller etrafında birleşme anlamında milletleşme sürecini meydana getirirken, diğer yandan sosyal gelişmenin gerisinde kalmak suretiyle de kültürel bütünleşmeyi engellemektedir. Sosyal şiddetin gerilla türü örgütlenmesi aşiret yöresinde belirmektedir.[14]

Kabile ve aşiret olgularının sınıflandırılmasına bakıldığında; ilk sistematik araştırmaya Ziya Gökalp'te rastlanır. Gökalp, Emile Durkheim'den[15] esinlenen sosyoloji metodunu da kullanarak "Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler" adlı son derece

---

12 Ahmet Özer, **Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar**, Elips Kitap, Ankara 2003, s.25-26
13 Türkdoğan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile- Aşiret Yapısı...**, s.39
14 Orhan Türkdoğan, **Çağdaş Türk Sosyolojisi**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2003, s.572
15 Fransız Sosyolog, Modern Sosyolojinin kurucularındandır.

kapsamlı bir araştırma yapmıştır. Üç ay kadar süren ve dönemin Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur'un ricası üzerine gerçekleştirilen bu inceleme, iki rapordan ibaret olup 99 sayfadır. Hareket noktası olarak aşiretler, zümre kavramından itibaren yorumlanmaktadır: Bir aşirette eğer ağırlık noktası semiyede (klan) ise, Gökalp ona "Semiyevi aşiret", ağırlık noktası Amere (konfederasyon) kuruluşunda ise buna da "Amarevi aşiret" adını vermiş, eğer ağırlık noktası kabilede ise, buna da "Kabilevi aşiret" demiştir. Arap ve Kürt aşiretleri bu örnek içindedirler. Bu sınıflandırmada, kabile ve aşiretleri kesin çizgilerle birbirinden ayırmak güçtür. Ancak, Türk kavminin (halkının) oluşumunu açıklarken Gökalp bir sınıflama yapmıştır. Bu sınıflamada, kabilenin önemini ve yerini belirtmiştir. Gökalp'e göre: "Türk kavmi, *uruk*'lardan, uruk *il*'lerden *il* ise *kol*'lardan meydana gelmektedir. O halde Arapça kabile, Türkçede kol karşılığı olarak yerini almaktadır. Türk ili, kol veya kabilelerin birleşiminin bir ürünüdür. Kol (kabile) ise Boy (Amare)lardan meydana gelmektedir. Boy (amare – tribu) Batın – bölük (Fratri)lerin birleşmesinden; Bölük-Batın (Semiye-Fratri)da klanların birleşmesinden oluşmaktadır. Yarım klanlar soylardan (Asabe), Soylar(Asabeler) Ocaklardan, (Ehil) , Ocak veya Ehiller ise Akevlerden veya Ayal'lardan bunlar da ana, baba ve çocuklardan meydana gelmektedir. O halde Gökalp, sınıflamasında Kürt aşiretlerinin evrimi, ana-baba ve çocuklardan (ayal) kavime veya millete doğrudur. Dolayısıyla Gökalp'e göre Türk ve Kürt sosyal sınıflamasında bir ayrılık düşünülemez. İkisi birbirinin benzeridir. [16]

Aşiret sisteminin hiyerarşisini şöyle sıralamak mümkündür: Önce hem hane, hem de aynı evi paylaşan akraba grubunu ifade eden *'mal'* tabiri, aynı zamanda *sülale* anlamına gelir. Aşiretliler için, bir aşirete mensubiyetin, bir hanenin üyesi olmaktan sonraki ilk şartı, bir *mala* (sülale) sahip olmaktır. Aşiret mensubu herhangi bir kadın ya da erkek toplumsallaşma süreci boyunca akraba ve hısımlarını öğrenirken sülalesinde kimlerin baba tarafından akrabası olduğunu da öğrenir. Bir malın mensupları, genellikle bir birini tanır. Bir malın ne kadar çok mensubu varsa, aşiret içinde o kadar güçlü ve nüfuz sahibi bir sülale olduğu kabul edilir. *Mal*, ortak bir soya sahip olmaya dayanan ve aşiretçe tanınan en küçük toplumsal birim olduğu için, bir kişinin bir aşirete mensup

---

[16] Orhan Türkdoğan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile- Aşiret Yapısı**, IQ Kültür Sanat Yay. İstanbul 2005, s.37- 38

olup olmadığını anlamanın en iyi yolu, kişinin mensup olduğu 'Mal'ı göstermek ya da bunu sorgulamaktır.

Ocak; malların bir araya gelmesiyle oluşur. Ocağın, erkek kardeşlerden ya da amcaoğullarından türediğine inanılır. Bu sistemindeki hiyerarşinin bir sonraki basamağı, Kürtçe'de "*Eşiret*" denilen aşirettir. Bir grubu aşiret olarak sınıflandırmak için bu grubun aynı baba soydan gelmiş olması gerekir. Aşiret isimleri, bazen aşireti teşkil eden soydan gelebildiği gibi, bazen de yer adlarından gelebilmektedir.[17]

Bruinessen ise, daha sade bir sınıflama yaparak; aşağıdan yukarıya doğru: aile/ alt sülale/ sülale/ klan/ aşiret şemasını çizmektedir.[18]

Bir diğer sıralamaya göre de, klanların büyümesi, göçebe aşiretleri meydana getirir. Göçebe aşiretleri, hayvancılıkla uğraştıkları için tabiatla ve coğrafya ile boğuşurlar. 'At' onlara kolaylık ve bir ölçüde hâkimiyet sağlar. Sürekli yer değiştirmek, topluluk için bir disiplin gerektirir. Bu da, Aşiret dayanışmasıyla sağlanır. Aşiretler arasında rekabetler, çatışmalar bu dayanışmayı İbn-i Haldun'un (1332-1406) deyimiyle Aşiretçilik Asabiyeti (ilkel kabilecilik ırkçılığı) haline getirir.[19]

Görüldüğü gibi, bu konudaki sınıflandırma, alandaki kaynaklara, araştırmacılara ve bölgeden bölgeye değişkenlik gösterebilmektedir. Bazı eserlerde kabileler aşiretleri meydana getirir denilse de, bazı eserlerde aşiretlerin kabileleri meydana getirdiği ifade edilmektedir. Bazen de bu tabirlerin, birbirinin yerine kullanıldığını görmekteyiz. Çıkarılan sonuç şudur ki, kabile ve aşiret olguları neredeyse tamamen benzer özellikler taşımaktadır. Bu nedenle bu iki kelime çalışmada zaman zaman birbirinin yerine kullanılmıştır.

Aşiretlerin, kendilerinden daha büyük sosyal birimlerle ve daha üstün siyasi otoritelerle, yani devlet ile bütünleşmesi zordur. Bu nedenle *millet* olmaya karşı uyumsuzluk ve bir ölçüde de isyan şeklinde tepki gösterirler. İşte doğudaki aşiretlerin devlete karşı tavır almalarının sebeplerinden birisi de budur. Toplumlar, aşiretler ve oymaklar halinde kaldığı müddetçe, ne tam bir kültür birliği ve ne de sosyo-ekonomik ve politik bir denge olmayacağından, yüksek seviyede bir milletleşme özelliğine kavuşamamışlardır. Bu gibi toplumlar da yüksek seviyedeki devletler tarafından çabuk

---

17 Yalçın-Heckmann, **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri...**, s.134-135

18 Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.84

19 Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek – Kurmanclar ve Zazaların Kimliği II...**, s.579

parçalanma sürecine itilmişlerdir. Milletleşememenin ardından gelen devletleşememe, bu toplulukları daha hırçın hale getirmiştir.

c) Asabiyet

Birbirlerine baba tarafından aynı soydan gelmelerinden ötürü akrabalık, kan bağlılığı ile bağlı kişilerden oluşan grup fikridir. Asabiyetten, baba tarafından akraba olanlar anlaşılmaktadır.[20] Diğer bir ifadeyle Asabiyet, eyleme dönüşmüş grup (birlik) ruhudur.[21] Yani bir topluluk, cemaat veya toplumun bireyleri arasındaki yardımlaşma ve dayanışmayı sağlayan, direnme ve atılım yapabilmeyi mümkün kılan sosyal bağlılık duygusudur. Gerek üretim, gerekse sosyal-siyasal ilişkilerde birlikte eylem yapabilmeyi ifade eden asabiyet, kan bağından kaynaklanabileceği gibi, din, dil, kültür yahut gelenek birliğinin bir sonucu olarak da ortaya çıkabilir. Asabiyet kavramı, İbni Haldun'un uygarlıkların yükseliş ve çöküşünü izah ederken tahlilinin temeline yerleştirdiği *bedeviyet (çöl hayatı)* ve *hadariyet* (yerleşik hayat) gibi birkaç temel kavramdan biridir.[22]

İbni Haldun asabiyeti ilk olarak *Mukaddime'de*[23], bedevi ümranda (medeniyet) ortaya çıkan bir olay ve böyle bir toplumsal örgütlenme seviyesinde yaşayan bir grubun dıştan gelecek tehlikelere karşı kendisini korumasının ilkesi olarak ele almaktadır. İbni Haldun'a göre *bedevi* seviyedeki bir örgütlenmede hayat, *şehir* seviyesindeki bir hayata göre çok daha zordur; böyle bir hayat seviyesinde yaşayan bir grup diğer seviyede yaşayan bir gruba göre çok daha büyük tehlikeler altındadır. Bu tehlikelerin en büyüğü, gerek bu grup içinde yaşayan diğer bireylerden, gerekse bu grubun dışındaki diğer grupların bireylerinden kişinin canına, malına zarar vermek yönünde gelecek olan ve insanın kötü, hayvani yanından kaynaklanan tehlikedir. Şehirler söz konusu olduğunda bir grup içindeki üyeleri bu grubun diğer üyelerinden gelebilecek bir saldırıya karşı koruyan egemen bir otorite, devlet vardır. Bu aynı otorite, devlet, meslekten bir koruyucular zümresi (asker, ordu, polis) ve diğer bazı yan tedbirlerle (şehirleri

---

20 Yeğin,**Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat...**, s.34

21 Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s.417

22 Demir-Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü...**, s.47

23 İbni Haldun 'un meşhur eseri

çevreleyen kale duvarları) bu grubu dıştan gelecek tehlikelere karşı da koruma görevini üstlenir. Ancak bedevi örgütlenme seviyesinde yaşayan gruplarda bu tip bir kurum ve onun koruyucu tedbirleri mevcut değildir.[24]

Asabiyet teorisi'ne göre insan, sosyal bir yaratıktır ve tek başına yaşayamaz. İnsan toplumu zaruridir ve toplum halinde yaşamak için yaratılmıştır. İnsan, gıdasız yaşayamaz ve muhtaç olduğu gıdayı elde edebilmek için yakınlarıyla dayanışma halinde olmalıdır. Savunma için de bu durum geçerlidir. İnsanın müdafaa organı da 'düşünce' ve 'el' dir. Düşünce yardımıyla insan pek çok sanatlar ve marifetleri icra edebilir. İlimler ve sanatlar insanı hayvandan ayıran özelliklerdir. Silah ve gıda dayanışmayla elde edilebilir. O halde sosyal hayat insanlık için kaçınılmazdır. Sosyal hayat olmaksızın insanın ne varlığını emniyet altına alması, ne de 'Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak ilahi kurallarını gerçekleştirmesi' mümkün olabilir. Birlikte oturma ihtiyacından devlet ve hükümdarlık doğar. Bu nedenle mülk yani bir iktidar etrafında toplanma da insanlık açısından normaldir. Bu bağlamda İbni Haldun iki türlü hayat sınıflaması yapmıştır:

1- Göçebe hayatı

2- Yerleşik hayat[25]

Gerek göçebe hayatın, gerekse yerleşik hayatın şekillenmesinde din unsuru da kendisini hissettirmiştir. Göçebe hayatın akışı ve ritmi, onların dinlerindeki önemli günlerin ve bayramların takvimine tekabül etmesi, bu durumun bir göstergesidir.[26]

Asabiyet teorisine göre, kabileler şeklindeki örgütlenmede, kabile reisinin, diğer üyelerin kendisine duydukları büyük saygı, 'ululama' üzerine dayanan bir otoritesi söz konusudur. Bu durumda reis, otoritesi sayesinde grubun diğer üyeleri üzerine yükselir ve onların birbirlerine olan ilişkilerinde hâkim, düzenleyici bir rol oynar. Guruba dıştan gelecek bir tehlike, saldırı durumunda da kabilenin cesaretleri ile tanınmış eli silah tutan genç üyeleri kendiliklerinden ortaya çıkarlar ve bu tehlikeyi savuşturmak için dövüşürler. Böyle bir tehlike karşısında bu şekilde ortaya atılıp, kabilelerini canla başla savunmaları için, onların birbirlerine karşı bir yakınlık duymaları gerekir. Böyle bir yakınlık duygusunu duymaları için de onları birbirlerine bağlayan bazı bağların olması

---

24 Ahmet Arslan, **İbn-i Haldun**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.110
25 Günay,**Din Sosyolojisi**..., s.128
26 Günay,**Din Sosyolojisi**..., s.330

gerekir. Ancak böyle bir bağın olması ve bu bağın, kenetlenmenin dışarıdakiler tarafından da bilinmesi sayesinde diğer grupların muhtemel saldırı hevesleri kırılablir, grup emniyette olabilir ve hayatını sürdürebilir.[27]

Bu teoriye göre, yukarıda bahsi geçen kan bağı, akrabalık gibi bağların olması yanında coğrafi faktörler de toplumların hayatı üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Coğrafi faktörün etkisi sadece bedensel ve cismani değil, aynı zamanda kabiliyetlere, dini ve ahlaki-manevi hayata da tesir etmektedir. Hatta umrana (medenileşmeye, şehirleşmeye) en müsait bölge, aynı zamanda din bakımından da en büyük ve ilahi dinlerin ortaya çıkmasına imkân vermektedir.[28]

"Asabiyet" kavramına göre göçebe topluluklar "asabiyet"in güçlü olduğu topluluklardır. Yani üyeleri arasında ayrılık yoktur, çok güçlü bir birlik ve dayanışma duygusu vardır. Bu duyguyla tüm toplulukça benimsenmiş bir ülkü ile başkalarına "galebe çalma" (egemen olma) azmi ve tutkusu gelişmiştir. Bunun sonucunda da "asabiyet"in gücü ile *bedevi* (çoban) topluluklar; *hazeri* (yerleşik, çiftçi, kentli) topluluklar üzerinde egemenlik kurmuşlardır. İbni Haldun bu kuramını destekleyen bir tarihsel örneği Kitab-ı Mukaddes'ten[29] vermektedir: "İsrailoğulları, Mısır egemenliğinde yaşarken asabiyetlerini yitirmişler ve Hazreti Musa'ya "Sen ve Allah'ın gidip Şam'ı fethedin" demişlerdi. Kırk yıl çölde dolaştıktan sonra İsrailoğulları'nda 'asabiyet' güçlenerek ülkeler fethedecek yeni bir kuşağın gelişmesini netice verdi.'[30]

d) Millet

Dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşan bir topluluktur. Millet; ırki, kavmi, coğrafi, siyasi ve iradi bir zümre değildir.[31] Millet; tarihsel olarak imparatorlukların çözülmesiyle ortaya çıkan ve aralarında ortak dil, din ve kültür bağı bulunan, ortak bir ülkü etrafında birleşmiş, aynı kaderi paylaşan ve bağımsız bir siyasal kimlikle aynı topraklar üzerinde

---

[27] Arslan, **İbn-i Haldun**,..., s.109-110
[28] Günay, **Din Sosyolojisi**..., s.129
[29] Hıristiyan inanışının temelini oluşturan ve kutsal sayılan kitap. Bu tabir, Yahudilerin kutsal kitabı içinde kullanılmaktadır.
[30] Şenel, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma**..., s.173
[31] Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s.22

yaşayan insan topluluğudur.[32] Sosyolojik açıdan millet, dil ve kültür değerleri yanında ortak duygularda da uyum sağlamaktır. Buna göre, dil, kültür ve ortak duygu önemli bir yer tutmaktadır.[33] Nitekim İlber Ortaylı da, milletin dini bir topluluğa üyeliği yansıttığını vurgular. Kişi, içinde doğduğu manevi, mali ve idari yetkisine tabi olduğu ilgili cemaatin, dini kompartımanın yani *milletin* içinde yaşamaktadır.[34]

Toprağa yerleşme ve çiftçilik, insanoğluna sabit mekân kazandırır ve böylece yerleşik hayatın bir şekli olan şehirleşme ortaya çıkar. Şehirleşme sonucu, nüfus yoğunluğunun artması, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin daha üst seviyeye çıkması, toplumda cemiyet şuurunun ve daha ilerisi olarak da millet olma zihniyetinin gelişmesi ortaya çıkar. Böylece millet, kökleri itibariyle 'Milli' bir toplum olma kabiliyeti kazanır.[35] Tüm bu tanımların yanında Atatürk'ün Millet tanımı, çok daha kapsamlı ve yerindedir: "Zengin bir hatıra mirasın sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatta samimi olan, sahip olunan mirasın muhafazasında beraber devam etme hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden vücuda gelen cemiyete millet namı verilir "[36] bu şartlar gerçekleştiği zaman topluluk, millete dönüşür.

B- DİN OLGUSU

1-Din

Geniş anlamıyla din; yaşam biçimi, hayatın nasıl yönlendirilmesi gerektiği konusunda benimsenen düşünce, inanç, ilke ve değerler bütünüdür. Dar anlamda ise din, evrendeki düzeni ve hayatı ancak yaratıcı bir tanrının varlığı ile anlamlandırarak insanlığı kurtuluşa davet eden çağrılardan her birisidir. İnsanlar tarafından konulan ilkeler çerçevesinde oluşturulan dine *beşeri din*; ilkeleri vahiy yoluyla peygamberler tarafından insanlara iletilen dine de *semavi din* denir. Bu çerçevede 'Mecusilik' beşeri dinlere, 'İslam' ise semavi dinlere birer örnek olarak verilebilir.[37] Dini 'Allah ile kul ve

---

[32] Demir-Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü...**, s.287

[33] Orhan Türkdoğan, **Milli Kimliğin Yükselişi-Niçin Milletleşme**, Alfa Yay., İstanbul, 1999, s.2

[34] İlber Ortaylı, *"Osmanlı Millet Sistemi ve Sosyal Boyutları"* ,**Türkiye Günlüğü Dergisi,** Sayı 77, Ankara 2004. s. 145

[35] Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek – Kurmanclar ve Zazaların Kimliği II...**, s.579

[36] Afetinan, A., Medeni Bilgiler ve M.kemal Atatürk'ün El Yazıları, TTK., Ankara 1988, s.379-380

[37] Demir-Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü...**, s.106

kullar arasındaki münasebetleri tanzim eden nizam şeklinde tanımlayanlar da olmuştur.[38] Din olgusu, sosyal hayatta önemli bir yere sahiptir. Böylece bu olgu, sosyolojinin inceleme alanına girmiştir.

Din Sosyolojisi, sosyolojik metot, düşünce ve yaklaşımların dinî alana uygulanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu bilim dalı, dinlerin inanç sistemlerini, ibadet şekillerini, müesseselerini, sosyal tezahürlerini, bunların zamanla hangi sosyal şartlara bağlı olarak değişim gösterdiklerini, bu değişimin şekillerini, sosyal sınıflarla ilişkilerini, dinî grup ve cemaatleri, çeşitli dinî ahlâk türlerini incelemektedir. Aynı zamanda sosyolojinin kavram, yöntem ve kuramlarından hareketle toplumun ortak dinî hayatını, din ve toplum ilişkilerini, bu ilişkilerden doğan etki ve tepkileri ve dinî grupları inceler. Din sosyolojisi, dini inançlar, düşünceler, kavramlar, güçler ve şahsiyetlerin içinde doğdukları sosyal ve kültürel şartlar ve bunların sebep oldukları değişmeleri araştırır. Psikolojinin yardımıyla dini liderler ve grupları; manaları, nüfuzları ve özellikle dini grupların doğma, yükselme, gelişme yapı ve değişmelerini inceler. Onların tiplerini tespit eder. Aralarında karşılaştırmalar yaparak benzer ve ayrı taraflarını ortaya koyar. Böylece onların yapı ve kuruluşlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur.[39]

Bir dini grubu karakterize eden şey, üyelerinin devam ettirdikleri münasebetlerin mahiyet ve düzenidir. Öncelikle her üyenin '*kutsal*'la, sonra da üyelerin birbirleri ile olan münasebetleri gelmektedir. Din sosyolojisi her özel din grubunda rastlanan bu ikili münasebetin yapısı ve biçimiyle ilgilenmek zorundadır. Çünkü bir dini grubun karakteri, şiddeti, süresi ve teşkilatı geniş ölçüde üyelerinin gerek kutsalı ve gerekse birbirlerini anlama ve onlarla temasa geçme tarzlarına bağlıdır. Dini birlik, inanç ve aksiyonu; inanç ve aksiyon da din birliğini pekiştirir. Böyle olunca iman ve ibadetin sosyal etkileri ve cemaatin iman ve ibadet hayatındaki rolünün araştırılması din sosyolojisine düşmektedir.[40]

Genel din sosyolojisi; dini inançlar, teşkilatlar, gruplar, otoriteler ve bunların toplumla olan karşılıklı etkileşimini en eskisinden günümüze kadar tüm dinleri ve dini toplulukları içermek üzere sistematik bir biçimde incelemeyi, aralarında karşılaştırmalar

---

[38] Yeğin, **Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat** ..., s.107
[39] Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2005..., s.62-63
[40] Günay, **Din Sosyolojisi**,... s.62-63

yapmayı hedef edinmişken; özel din sosyolojisi, belli bir dini cemaatin doğuşu, gelişmesi, hayatı, tabiatı teşkilatı ve orada ortaya çıkan sosyal karakterli dini olayların incelenmesini ve bunun esaslarının araştırılmasını kendine hedef ve konu edinmiştir.[41] Bu bağlamda, Doğu Anadolu'da meydana gelen isyan hareketlerinin dini boyutu, özel din sosyolojinin alanına girmektedir

Kutsal din; kutsal fikrine dayalı olan ve inananları bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren inançlar ve semboller kümesidir. Kutsal din, dışıyla tam bir karşıtlık içindedir. Çünkü kutsalda huşu duygusu hâkimdir. Sosyologlar dini, bir tanrı ya da tanrılara olan inançla değil, kutsala gönderme yaparak tanımlamışlardır. Buna neden olarak, böylesi bir tanımın toplumsal karşılaştırma yapmayı olanaklı kılmasını ileri sürmektedirler. Örneğin, Budizmin bazı inanç şekillerinde, Tanrı inancı yoktur. Hâlihazırda dünya genelinde en çok mensubu olan dinler, Hıristiyanlık, İslamiyet, Musevilik ve Budizm'dir.[42] Bütün ilkel dinlerin de içinde yer aldığı her din, bir din felsefesinin esaslarını içerir. Hıristiyan, Yahudi, İslam ve Hint din felsefesinde akıl (felsefe) ve inanç (vahiy) arasında bir mücadele görülmüştür. Mistik bir din felsefesi, çoğu kez rasyonel olanın etkisini gösterirken, akılcı yaklaşım da mistisizm tarafından etkilenir. Her din felsefesi, kendisinden kaynaklanan pozitif din üzerinde bir etkiye sahiptir.[43]

2- Din Olgusu ile İlgili Genel Kavramlar

a) Şeriat

Daha ziyade İslam dini içerisinde bir kavram olan şeriat, Arapça kökenli bir sözcük olup; "yol, mezhep, metot, âdet, insanı bir ırmağa, su içilecek bir kaynağa ulaştıran yol" anlamlarına gelir. İslam dinindeki terimsel anlamı ise "ilâhî emir ve yasaklar toplamı", "İslam'ın kutsal kitabı Kuran'ın ayetleri, son peygamber Hazreti Muhammed'in söz ve fiilleri (sünnet/hadis) ve İslâm bilginlerinin görüş birliği içinde bulundukları hususlara dayanan ilahi kanun"dur. Bu açıdan anlam olarak *din* terimine benzeyen şeriat teriminin din teriminden farklılığı kullanım şeklindedir. Zira şeriat, dinin insan eylemlerine (amel) ilişkin hükümlerinin bütünü, dinin dışa yansıyan

---

41 Günay, **Din Sosyolojisi**, ..., s.66
42 Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, s.156
43 Joachim Wach, **Dinler Tarihi**, Çev: Fuat AYDIN, Ataç Yayınları, İstanbul, 2004, s.263-265

görüntüsü ve dünya ile ilgili hükümlerinin tamamı, İslam hukuku gibi anlamlar için kullanılmaktadır. Kısaca şeriat, *dini hükümlerin bütünü ve dinin dünyevi ve maddi yönü olarak* tanımlanabilir. İslam hukuk âlimleri, Şeriatı üç ana bölümde incelemişlerdir: İbadetler, Muameleler (evlenme, boşanma, nafaka, velâyet, vekâlet, vesayet, miras, alış-veriş gibi) ve Ceza Hukuku... İslam şeriatının kaynakları, Kitap (Kuran), Sünnet, İcmâ' ve Kıyas'tır. Şeriat, Kur'an, ayet ve hadislerin emir ve nehiyleri anlamlarının tamamıdır. Şeriatın hukuki içeriği de, Türk örf ve gelenekleri ile zaman ve mekân şartlarına göre düzenlenmiştir.[44]

Şeriatın Kuran'da geçen ifadesi ise, İslamiyet'ten önceki dinleri de kapsayacak ve devamı olduğunu gösterecek mahiyettedir. Şura Suresinin 13. ayetinde bu husus şöyle ifade edilir: "dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din (şerîat) kıldı" [45]

b) Mezhep

Bir dini inanışın farklı yorumlarını benimseyen alt kollarıdır.[46] En özlü ifadesiyle mezhep, inanç ve ibadet yolu'dur. Arapça bir düşünce ya da sanıya uyma anlamındaki "zehap" sözcüğünden türemiştir. Sonradan aynı dinin birbirinden ayrılan anlayışlarını da ifade etmeye başlamıştır. Öğreti, dizge, okul anlamında da kullanılabilmektedir. Arapça "meslek" ve "tarikat" sözcükleri de düşünsel olarak "tutulan yol"u dile getirmekle birlikte İslam felsefesinde "meslek" daha çok "felsefi yol"u; "tarikat" ise daha çok "gizemsel yol"u ifade etmektedir. Dolayısıyla bu iki kavram Sünni anlamda "dinsel yol"u dile getiren "mezhep" kavramından ayrılmaktadır. Örneklemek gerekirse; İslam inancında Hanbelîlik, bir "mezhep"; İşrakilik, bir "meslek"; Mevlevilik de bir "tarikat"tır. Bugüne kadar ortaya çıkan bütün dinlerde süreç içinde mezhepler ortaya çıkmıştır. Zaten meydana çıktıkları çağın sorunlarına göre biçimlenen dinlerin, evrimsel bir süreçte yeni sorunlar karşısında yorumdan

---

[44] İhsan Dede, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim**, Gökyüzü Yay. İstanbul, 2006, s.316

[45] Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. **(Şûrâ Suresi,42/13)**, Ankara 2006, s.483

[46] Demir-Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü...**, s.287

kaçınamamaları doğal bir sonuçtur. Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık, Hıristiyanlık dininin mezhepleridir.

İslamiyet'te mezhepler, İslamiyet'le beraber doğmamıştır. İslam devletinin hudutları genişledikçe, yabancı kültürler Müslümanlar arasına sızmış ve yeni anlaşmazlıklar doğmuştur. Cebriye, Mutezile, Batıniye, Mürcie, Kerramiye, Müşebbihe gibi mezhepler İslam'ın kabul ettiği mezheplerden değildir ve Ehl-i sünnet[47] dışıdır. İslami birliğin bozulmasını engellemek amacıyla Kur'an ve sünnete uygun olan Hanefiye, Malikiye, Şafiye ve Hanbeliye gibi hak mezhepler kuruldu. Bu fıkhi mezhepler, ana sorunlar üzerinde fikir birliğine vardılar. Ancak ayrıntılara ait bazı fıkhi hususlarda ayrıldılar. Bu mezhepler, geniş Müslüman toplumları tarafından benimsendi. Eş'ariye ve Maturidiye mezhepleri, İslamiyeti inanç bakımından savundular.[48]

c) Tarikat

Formel (şekilsel) bir bürokrasisi olan gönüllü birliktelik[49] anlamına gelen tarikat, aynı dinin içinde birtakım yorum ve uygulama farklılıklarına dayanan, bazı ilkelerde birbirinden ayrılan, Allah'a ulaşma ve onu tanıma yollarından her biridir. İslamiyet'te, İslamiyet'in manevi boyutu üzerinde duran ve "kalbin fıkhı" diye nitelenen tasavvuf öğretisinin uygulandığı düzenli kurumsal yapılar olarak tarif edilir. Kelime anlamı olarak *tarik* Arapça'da 'yol' demektir. Tarikat bu kelimenin çoğulu yani 'yollar' manasına gelmektedir. İslam'da sahih (gerçek) kabul edilen tarikatlar olduğu gibi şeriata aykırı uygulamaları barındıran heterodoks (ana akımdan sapmış) tarikat ve gruplar da tarihte görülmüştür. Tarikatlar da Mürşit denilen manevi önderler eşliğinde tasavvuf öğretisini uygulamaya istek duyan kişilere (talip) yolun esasları hakkında teorik ve pratik bilgi verilir. Yola giren kimseler (mürid) ve yolda ilerleyenler (salik) tasavvuf öğretisinin esaslarını, yaptıkları pratiklerle (zikir, tefekkür, rabıta, murakabe, nafile ibadetler vs.) kendi derunlarında (kalplerinde) keşfederler. İslam tarihinde, Kadirilik, Rufailik, Galibilik, Nakşibendîlik, Mevlevilik, Şazelilik, Halvetilik, Çiştilik, gibi pek çok tarikat

---

47 Dini literatürde Hazreti peygamber ve arkadaşlarını örnek kabul eden Müslüman toplumun büyük bölümüne verilen isim

48 İbrahim Agah Çubukçu, **Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile İlgili Makaleler**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1984, s.9-10

49 Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü...**, s.720

görülmüştür. Bunlardan başka diğer büyük tarikatlar; Bayramiye, Bedeviye, Bektaşiye, Celvetiye, Desukiye, Ekberiye, Kübreviye, Medyeniye, Sadiye, Suhreverdiye, Yeseviyeliktir. İslam âleminde yapılan en uzun tarihat listesi, 400 tarikatı içermektedir.[50]

d) Tasavvuf

Ruh terbiyesiyle manevi hiyerarşide duygusal ve sezgisel süreçleri kullanarak ilerleme; kendisini bu yolla ruhen temizleme esasına dayalı tanrıya ulaşma yolu[51] olan tasavvuf, Tanrının niteliğini ve dünyanın oluşumunu, varlık birliği (Vahdet-i Vücut) anlayışıyla açıklayan dinsel ve felsefi akımdır. Arapça bir kelime olan Tasavvuf sözcüğüne akım taraftarlarının, Türkçe'ye sofa olarak geçen suffalarda toplandıkları için bu ad verilmiştir. Tasavvufta üç yönlü bir ilişkiler demeti söz konusudur. Tanrı-insan, insan-öteki insanlar ve insanın kendisiyle ilişkisi... Tasavvuf, daha ilk başladığı dönemde Türkler arasında da yayılmıştır. Horasan (İran Horasanı) bu akım'ın başlıca merkezlerinden olmuştur. Oradan Türkistan'a geçen tasavvuf, çok geçmeden Ahmet Yesevi tarafından işlenmiş ve onun kurduğu bir tarikata esas alınmıştı. Ahmet Yesevi'nin her tarafa dağılan müritleri Anadolu'ya ulaştıklarında burada söz konusu akımın güçlenmesinde büyük rol oynamışlardır. Nitekim Anadolu'da çıkan Mevlevilik ve Bektaşilik, tasavvuf düşüncesinin eyleme dönüştürülmesinin ve düşünce ile eylem arasındaki uyumun en güzel örneklerini oluşturmuştur.[52]

Tasavvufun, İslami ilimlerden biri olduğunu sadece Sufiler değil, diğer âlimler de kabul etmiştir. Vahdet-i Vücuda karşı olan İbn-i Haldun, meşhur Mukaddime'sinde ilgili konuya şu cümlelerle girmiştir: "Tasavvuf ilmi, Müslümanlar arasında sonradan meydana gelen dini ilimlerden bir tanesidir. Bu ilmin esası şöyledir: 'Devamlı ibadet etmek, her şeyden ilgiyi keserek Allah'a yönelmek, dünyanın süs ve debdebesinden yüz çevirmek, herkesin itibar ettiği mal mülk, mevki makam ve şehvet gibi maddi menfaatlere sırt çevirmek ibadet için halktan ayrılarak tenha yerlerde halvete çekilmek...' Sahabe ve ilk çağlardaki Müslümanlar umumiyetle bu şekilde hareket etmişlerdi. Hazreti Peygamberin Mekke'den Medineye göç etmesinden (hicret) yaklaşık

---

[50] Büyük İslam Tarihi, XIV, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri**, Çağ Yay., İstanbul, 1993, s.422-437
[51] Demir-Acar, **Sosyal Bilimler** Sözlüğü..., s.174
[52] Şerafettin Turan, **Türk Kültür Tarihi**, Bilgi Yay. Ankara, 2004, s.116

iki yüz yıl sonra dünyaya yönelme ve maddiyata dalma hali yaygınlık kazanınca vakitlerini ibadetlere tahsis edenlere Sufıyyun ve Mutasavvıfa adı verilmiş, tasavvuf ehli sayılmışlardı.[53]

3-Alevilik ve Bektaşilik

Alevilik; İslam'ı benimseyen, Tanrı'nın birliğine (Tevhid) inanan, Hz.Muhammed'i Peygamber kabul eden, kitabı Kur'an olan, Hz. Muhammed'in Ehlibeyt'ini seven, namazı, niyaz ile bütünleştiren, kıyam, rûku ve secdesi ile ibadetini kendi lisanıyla yapan, ümmet yerine hür insanı, yaratanla yaratılan ayrılığını "Vahdet-i Vücut" ile birleştiren, Tanrı korkusu yerine, sevgisini benimseyen, zahiri (görünen) batınla (görünmeyen), batını zahirle birleştiren, şeriat kapısını aşıp, marifet yolu ile hakikat dünyasına ulaşan, Kur'an'ın şekline değil özüne inen, akıl ve gönlü ile "Seyr-ü süluk" (Ruhsal olgunlaşma) olan bir tasavvuf yoludur. Özünü insan sevgisinde bulan Alevilik, Tanrı'nın insanda tecelli ettiğine ve zerresinden oluştuğuna, onun için de insanın ölümsüzlüğüne inanan, ibadetlerinde kadın erkek ayrımı yapmadan, kendi öz diliyle, musikisiyle, semahıyla inancını icra etme biçimidir. İslamiyet'in Kuran'a dayalı, Hz. Muhammed'in buyruklarına göre İslam'ı evrensel boyutuyla yorumlayıp, yeryüzü insanlığına yeni kapılar açan büyük bir düşünce akımı ve tasavvuf felsefesiyle hayat bulan bir inanç bütünlüğüdür. Alevilik Hz. Ali'yi aşırı derecede sevmekten doğmuştur. Hz. Ali sevgisi henüz Hz. Muhammed'in ölümünden sonra bir kısım Müslümanlar arasında hızla yayıldı. Hz. Ali'nin birinci halife seçilmemesi, bazı kimseler arasında üzüntü meydana getirdi. Gerçekte ise Hz. Ali bile Hz. Ebu Bekir'e biat etmişti. Fakat Hz. Ali'nin Peygamberin damadı olması, savaşlarda büyük yararlıklar göstermesi ve "ben kimin Mevlası isem Ali de onun Mevlasıdır" anlamında bir hadisin de rivayet edilmesi Halifelik meselesinde bazı kimseleri memnun kılmadı. Hz. Ali Halife olmadan biraz önce ona karşı fazla sevgi besleyenler, bazı siyasi hadiselerin de etkisiyle huzursuzluklar çıkardılar. Onun halifeliği sırasında da bu huzursuzluklar devam etti.[54]

Doğu Anadolu bölgesinde Alevilik ve Bektaşilik inancının önemli bir yaşama alanı vardır. Özellikle Selçuklu Devleti zamanında rahat bir yayılma alanı bulan farklı

---

[53] Büyük İslam Tarihi, XIV, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s.318

[54] Çubukçu, **Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile İlgili Makaleler**..., s.27

inanışlar, Anadolu'da sık görülür olmuştur. Bu ortam içerisinde İran'dan gelen Batıni mezhepler de Türkmen kabileleri arasında Anadolu'da yayılmış ve derin izler bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin Sünni İslamı ısrarla savunması ve yaymaya çalışması, bu kabileler arasında bir takım tepkilerin doğmasına neden olmuştur.

a) Tarikat Olarak Alevilik

Alevilik, ocaklar şeklinde örgütlenmiş bir inanıştır. Ocakların arasında inanç yönünden küçük farklar olabilmesine rağmen esas felsefe aynıdır. Ama tarikat yapısı olarak incelediğimizde Alevilik; Anadolu Aleviliği, Alevi-Caferi, Nusayrilik (Arap Aleviliği), Bektaşilik, gibi kısımlara ayrılmaktadır. Alevilik; Şiilik, İsmaililik, Caferilik gibi, Hazreti Muhammed'in vefat etmesi, Hazreti Ali'nin şehit edilmesi ve İslamiyet içinde diğer mezheplerce iyi sayılan, ama Alevilerce kötü sayılan kişilerin hâkimiyet kurmaya çalışmasına karşı hak yolunu savunmak için bir araya gelen kişilerin mezhebidir. Aleviler 12 imam'ın öncülüğüne inanırlar. Anadolu Alevilerine Kızılbaş[55] da denmiştir. Suriye de Arap ve Kürt Alevileri, Tunus'da Arap Alevileri vardır. İran içerisindeki Türkmenler de Alevidir. Türkiye'de Türk, Kürt, Arap Alevileri bulunmaktadır. Bu inanışlar da ocaklar gibi, uygulamada farklılıklar barındırmasına rağmen, inanç felsefesinin esası olarak bir bütünlük arz eder.[56]

Bütün Aleviler, Hazreti Ali neslinden olan 12 imama çok saygı beslerler. Bu 12 imamın isimleri: Ali bin Ebu Talib, Hazreti Hasan, Hazreti Hüseyin, Zeyn al-Abidin, Muhammed Bakır, Cafer as-Sadık, Musa Kazım, Ali Rıza, Muhammed Cevvad, Ali Hadi, Hasan al-Askeri ve Muhammed al-Mehdi'dir. Bu inanışta yatırların ve erenlerin önemi büyüktür. Dostluğa çok önem verilir ve misafirperverdirler. Küçüklerin büyüklere saygı göstermesi esasına dayana sıkı bir eğitim sistemi vardır.[57] Alevilik

---

[55] Şah İsmail'in adamlarına da Kızılbaş deniyordu. Şah İsmail'in savaşçı kuvvetlerinin bazılarının kırmızı başlık takmalarından dolayı bu adı almışlardı. (Bkz: Martin van Bruınessen, , **Kürdistan Üzerine Yazılar**, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.30)

[56] Çubukçu, **Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile İlgili Makaleler**..., s.28

[57] Çubukçu, **Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile İlgili Makaleler**..., s.28-29

inancı içerisinde 'dede'liğin[58] önemli bir yeri vardır. Bir anlamda dini büyüklüğü de ifade eden dedelik, Şaman inancıyla benzer özellikler göstermektedir.[59]

b) Hacı Bektaş-ı Veli

Horasan erenlerinden biri olan Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatı kesin çizgilerle bilinemiyorsa da, kaynaklar onun Baba İlyas'ın[60] müritlerinden olduğunu ifade etmektedir. Hacı Bektaş-ı Veli, Anadolu'nun muhtelif şehirlerini dolaştıktan sonra Hacıbektaş'a yerleşmişti. Kendisine dayandırılan Bektaşiye'nin daha sonraki asırlarda Yeniçeri ocağı ile kurduğu irtibat, tarikatın canlı ve yaygın olmasını sağladı. XVI. yüzyılla beraber Balım Sultan[61] ile değişik bir yüz kazanmış olan Bektaşiye, Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte yasaklanmıştı. Zamanla tarikatın içine giren bazı düşüncelerin Hacı Bektaş Veli ile ilgisi olmadığı açıktır. Onun *Makalat* isimli eserinde yer alan aşağıdaki umdeler (temel fikir) de bunu belgelemektedir. Onun, şeriat, tarikat, marifet ve hakikat esaslarıyla ilgili tasnifléri şöyledir:

Şeriat: 1- İman, 2- İslam, 3- İlim, 4- İhsan, 5- Evlenmek, 6- Helal yemek, giymek, 7- Ehl-i Sünnet ve'l-cemaattan olmak, 8- Şefkat, merhamet, 9-Helal kazanmak, faizi haram bilmek, 10-İyiliği emir, kötülüğü nehiy(men)

Tarikat: 1- Dervişlerin ipine dizilmek, 2- Mürid olmak, 3- Başı tıraş emek, ehl-i tarik gibi giyinmek, 4- Korku ile ümit arasında olmak, 5- Hizmet etmek, 6- Nefsi yenmek, 7- Masivayı bırakıp Allah'a dönmek, 8- Hırka, Makas, Zenbil, Seccade, İcazet 9- Cemaat, nasihat ehli olmak, kullara sevgi duymak, 10- Aşk, şevk, fakirlik ve kanaat.

Marifet: 1- Edep, 2- Korkmak, 3- Nefis terbiyesi, açlık kanaatkârlık, 4- İkrar, tasdik 5- Utanmak, hayâ 6- Cömertlik 7- İlim 8- Sükûnet, düşkünlük, 9- Kalbe riayet etmek, hoşnut kılmak 10- Kendini bilmek

---

58 Alevilerde ocaktan gelen dedelik, babadan oğula geçiyordu Kızılbaşlar, mürşitlerine yani din büyüklerine "dede" diyorlardı.

59 Anadolu'da dede olmanın temel koşulu dede soyundan gelmektir. Şamanlar gibi dedelerin de hastalıkları iyileştiren olağanüstü güçleri olduğuna inanılır. Şaman kendi çocukları arasında samanlığa en çok ilgisi olanı seçer ve geleceğe dayalı gizli bilgiyi de vererek yetiştirir. Bu durum aynen Anadolu Aleviliği'nde *dede* yetiştirme biçimine taşınmıştır.

60 Baba İlyas, Yesevilik inancına bağlı ve görüşlerini Türkmenler arasında yaymaya çalışan bir dervişti.

61 XVI. Yüzyıl başlarında yaşayan *Balım Sultan*, Hacı Bektaş-ı Veli'nin kızı, Kadıncık Ana'nın dördüncü göbekten torunudur. Bektaşi tekkelerinin kurucusu sayılmıştır.

Hakikat 1- Toprak gibi mütevazı olmak 2- Bütün kâinata bir gözle bakmak, 3- Allahın nimetlerini onun yolunda harcamak 4- Ölmeden önce ölmek 5- Hiçbir yaratığa zarar vermemek, 6- Mürşide tabi olmak 7- İyilerin izinde olmak 8-Kerameti gizlemek 9- Sabretmek 10- Gönül gözüyle gözlemde bulunmak[62]

Bugünkü haliyle kadın erkek bir arada olarak yapılan törenler içeren Bektaşilik, Türklerin İslâmdan önceki Şamanlık dinlerine ait izler taşımaktadır.

4-Şiilik

Hz. Ali taraftarlarının seçtiği bir inanç yoludur. Şiilere göre imamlık ve halifelik birdir ve sadece Hz.Ali ve evlatlarına verilmiştir. Şiilik ve Sünnilik; insan anlayışı ve yaşama biçimi bakımından farklılıklar sergilemektedir. Şiilik, bağımsız düşünceye, özgür davranışa dayandırılmakta ve insanı, düşünce varlığı olarak tanımlamaktadır. Sünnilikte ise insan, eylem varlığıdır. Yani peygamberin ortaya koyduğu kuralları aynen uygulayacaktır. Bu yüzden Şiiliğin arkasından Tasavvuf, Sünniliğin arkasından Şeriat doğmuştur. Şiiliğe göre, Allah'ın emri üzerine peygamber tarafından 12 imam tayin edilmiştir. Veraset yoluyla Hz.Ali'nin evlatlarına ve torunlarına geçmiştir. İnsan sevgisi esastır. Şiiliğin kolları arasında en çok İran'da yayılmış olan Caferiler gelmektedir. Caferiliğin bir alt kolu, Kızılbaşlıktır. Bir başka Şii kolu olan Batıniliğin de İsmaililer, Dürzîler, Nastüriler, Nusayriler gibi bölümleri vardır. Bugün Anadolu Şiileri arasında Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde Aleviler, Çepniler, Abdallar, Kızılbaşlar, ve Tahtacılar gibi Şii kolları vardır. Genellikle Aleviler adı altında bilinirler ve bir alt kültür oluşturmuşlardır.[63] Hem Hazreti Muaviye'ye, hem de Hazreti Ali'ye karşı olan bir grup da İslam tarihinde Haricilik mezhebini oluşturmuştur. Bu mezhebin de; Ezorika, Necedat, Beyesiye, Sufriye, İbaziye (Ebadiye) gibi kolları vardır.[64]

Yüz yıllarca Sünni-Şii diye Türkün Türkten ayrılışı ve birbirine düşman oluşu, tarihimizin en üzücü olaylarındandır. Konu ile ilgili olarak, Prof.Aybars, ilginç bir olay aktarmaktadır: "Malatya'dan Ankara'ya okumaya giden bir Türk çocuğuna annesi, "sakın Türk olmayasın" diye uyarıda bulunması çok üzücüdür. Çünkü anne ve çocuk

---

62 Büyük İslam Tarihi, XIV, **İslam Medeniyeti ve** ..., s.375-376

63 Birsen Gökçe,, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2004..., s.234

64 Gökçe, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**..., s.235

Türk'tür ama Şiidirler. Anne oğluna Türk olma derken, Sünni olma demek istemektedir. Bu durum, milletimize yeterli bilgi ve bilinci verilememesinin üzücü bir örneğidir" demektedir.[65] Bu örnekte de görüldüğü üzere, büyük ortak paydalarımız daha fazla iken, küçük nüansları büyütüp ayrımcılık yapmak bu vatana verilecek zararların en başında gelmektedir.

Doğu Anadolu bölgesinde sosyal ve dini hayat; yukarıda da izah edildiği gibi yaygın olarak kabile ve din olgularından tesirinde devam etmektedir. Bu bölgede bulunan topluluklar arasında hala aşiret yapısını ve dini alt kimliklerini sürdüren önemli birkitle vardır. İleride değinileceği üzere, bu yapının kırılması veya değişmesi kolay olmayacaktır. Bu kadar farklı inanışlar ve yaşam şekilleri, Anadolunun tüm coğrafyasının yanında Doğu Anadolu'da daha sık ve renkli bir görünüm arz etmektedir.

---

[65] Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**,...,s.11

II. BÖLÜM
İSLAMİYETTEN ÖNCE VE SONRA TÜRK COĞRAFYASINDA KABİLE-DİN OLGUSU VE SİYASİ KÜRTÇÜLÜĞÜN KÖKENLERİ

A-TÜRK ADININ ETİMOLOJİK KÖKENİ VE TÜRKLERİN ATA YURDU

1-Türk Adı

Türk kelimesinin Türkçede manası, kuvvetli demektir.[66] Türklerin kadim (çok eski) bir millet oluşu, araştırmacıları Türk adını en eski tarih kaynaklarında aramaya sevk etmiştir. Geçen asırdan beri, birçok bilgin tarafından ileri sürülen görüşlere göre, Herodotos'un (M.Ö.5.y.y.) Doğu kavimleri arasında zikrettiği Targita'lar, İskit topraklarında oturdukları söylenen "Tyrkae"ler, kutsal kitap Tevrat'ta adı geçen Yafes'in torunu Togharma, eski Hint kaynaklarında rastlanan Turukha veya Turuşka'lar, Thrak'lar, eski Ön Asya çivi yazı metinlerinde görülen Turukku, Çin kaynaklarında M.Ö. ilk bin yıl içinde rol oynadıkları bilinen Tik'ler ve hatta Troia'lılar gibi kavimlerin bizzat Türk adını taşıyan Türk kavimleri olduğu öne sürülmüştür.[67]

Kaşgarlı Mahmud'un XI. Yüzyıl sonlarında kaleme aldığı sözlüğü 'Divan-ı Lügat it-Türk'e göre; Tanrının doğrudan kendi kavmine verdiği bir isim olan Türk, aynı zamanda "kemal, olgunluk çağı" anlamlarına gelmektedir. Türk kelimesi hem bir topluluk ve şehir adı olarak özel isim, hem de doğrudan Türkçe bir kelimedir. En eski yazılı belgelere sahip Önasya kavimlerinin XIX. y.y. sonları ile XX. y.y. da okunabilen kayıtlarında Sümerler, Akkad, Hitit ve Urartularda Türk adını çağrıştıran özel adlar bulunmaktadır. Turci, Turki ve Turukku bunlardan bazılarıdır. Ön Asya esaslı en eski gelenekleri sakladığı ifade edilen Tevrat'ın Türklerle ilgili haberler içerdiğine eskiden beri inanılmıştır. Çinlilerde Türk'ü karşılayan en ünlü ve yaygın kelime T'uchüeh dir.[68]

Türk adı, bilinen tarihimiz içinde değişik zamanlarda bazen siyasi bir devlet adı, bazen de etnik bir millet adı olarak kullanılmıştır. Türk sözünü Türk Devleti'nin resmi adı olarak ilk kullanan Göktürk Devleti olmuştur. Göktürklerin ilk dönemlerinde Türk

---

66 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran Türk Milletinin Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.4

67 İbrahim Kafesoğlu,, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s.42

68 Tuncer Baykara,, **Türk, Türklük ve Türkler**, IQ Kültür Sanat Yay. İstanbul, 2006, s.117-136

sözü, bir devlet adı olarak kullanılmışken, sonradan Türk milletini ifade için kullanılmaya başlanmıştır. Kelime, Göktürk kitabelerindeki "Türk budun" yani Türk milleti söyleyişiyle Türk soyuna mensup olan bütün boyları ve toplulukları ifade etmek üzere milli bir isim haline gelmiştir. Türk adı, önceleri, "Törük " şeklinde söylenirken, zamanla "Türük "ve sonuçta da "Türk" şeklini almıştır. Özellikle Uygurlar çağından kalma belgeler, kelimenin "güç, kudret" anlamına geldiğini göstermektedir.

Türk kelimesi, tarih sahnesine ancak VI. y.y. ortalarında çıkmıştır. Türk adının Çin ve Bizans kaynakları dışında en erken görüldüğü yerlerden birisi Arap kaynaklarıdır. Türklerle Araplar arasındaki ilişkiler, İslamiyet'ten önce başlamıştır. Daha VI. y.y. sonlarında henüz İslamiyet'in ortaya çıkmasından önce, bazı Arap şairleri Türk (T.r.k) adını bilmiş ve şiirlerinde kullanmışlardır. İslam peygamberi Hazreti Muhammed'in hadislerinde Türklerden söz edilir. Buna göre Araplara, Türklerle iyi geçinmek tavsiye edilmektedir. Türk, Önasya mitolojisinde Nuh Peygamberin torunu, Yafes'in oğullarından birinin adıdır. Bununla birlikte Türk adına İran, Bizans, Saka, Tibet, Rus ve Macar tarih ve dillerinde de rastlanılmıştır.[69]

Orhun abidelerinde kullanılan Türk kelimesi, daha ziyade Maveraünnehir bölgesinde yoğun olarak görülmüş; Anadolu ile Rumeli'ye geçecek olan kitle için ise bir millet adı olarak kullanılmıştır.[70]

Türk adı, Çin'de (557-579), Bizans'ta (582), Arap (600'e doğru) Rus, Fars, Hint ve Avrupa kaynaklarında çeşitli şekillerde dile getirilmiştir. İlk olarak, "Turkhia" şeklinde Bizans Kaynaklarında görülen Türkiye sözü de, coğrafi bir isim olarak değişik yüzyıllarda Türk Milletinin yaşadığı coğrafyayı ifade için kullanılmıştır. Türkiye sözü VI. yüz yılda Orta Asya için IX. ve X. Yüzyılda Volga'dan Orta Avrupa 'ya kadar olan saha için kullanılmıştır. Anadolu ise XII. Yüzyıldan itibaren "Türkiye" olarak isimlendirilmiştir.[71]

---

[69] Baykara,, **Türk, Türklük ve Türkler...**, s.117-136

[70] Hüseyin Dayı, **Milletleşmelerin Işığında Türkler ve Ötekiler**, Okumuş Adam Yay. İstanbul, 2006, s.129

[71] Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet**, ATASE Yay. Ankara, 2001, s.4

2- Türklerin Ata Yurdu, Coğrafyası ve Göçleri

Türklerin atayurdu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak, Altay dağlarını Türklerin atayurdu kabul ederken, sanat tarihçileri Tanrı Dağlarını (kuzey-batı asya sahası); bazı kültür tarihçileri İrtiş-Urallar arasını veya Altaylar-Kırgız bozkırları arasını, dil araştırmacıları ise, Altaylar'ın doğusunu veya Kingan bölgesini Türklerin atayurdu kabul etmişlerdir. Bu görüşlere bakarak, Türklerin atayurdunun sınırlarını çizmek mümkündür.[72] Bugün kabul edilen ortak görüşe göre Türklerin ata yurdu, Asya kıtasının orta kesimleri, yani İç Asya veya orta Asya denen alandır. İklim bakımından son derece çetin olan bu ata yurdun sert karakteri, Türk milletini acımasız tabiat şartlarıyla mücadeleye zorlamış ve Türk medeniyetinin ve onun karakterinin belirmesinde etkili olmuştur.[73]

İnsan topluluklarının soy, kültür ve siyası birlik oluşturacak şekilde "Türk" ismiyle milletleşmelerinin başlangıç bölgesi olan Asya, oldukça geniş bir alandır. O geniş alanda yaşayan ve Türklüğün bünyesinde boy olarak yer alacak toplumların müşterek ve önemli bir hususiyeti, başlangıçta göçebe oluşlarıdır. Göçebelik, sadece mekân bakımından değil, aynı zamanda sosyal çevre açısından da değişikliklere sebep olduğuna göre hem kültürel, hem de insan unsuru açısından zenginlik getirmiştir. Bu toplulukların sık sık yer değiştirmeleri, yalnızca sürdürdükleri göçebe hayat tarzı yüzünden değil, aynı zamanda değişik sebepler yüzünden de göçü bir mecburiyet olarak yapmak zorunda kalmalarındandır. Bu zorlayıcı sebepler, normal göçebelerin hayvanlarına elverişli otlaklar bulması için yaptıkları mekân değişikliğine kıyasla, çok uzak mesafeler kat etmelerine yol açmıştır. Topluluklar arası çatışmalar ve Moğol saldırıları bu sebeplerin başlıcalarıdır. Bunların doğurduğu göç olayları ekonomik temelli değil, güvenlik temellidir ve geçici yer değiştirme şeklinde olmayıp, kalıcı yurt edinme teşebbüsleridir. [74]

Türk kavimlerinin büyük göçleri, her türlü tehlikeyi göze alarak ve geri dönülmemek kararlılığıyla yapılan gerçek anlamda göçlerdir. Bu şekilde göçen toplulukların eski coğrafya ve eski komşu toplumlar ile de ilişkileri tamamen kopmuş, adeta yepyeni bir dünya ile temasları başlamıştır. Hem silahlı hem de ekonomik ve

---

[72] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**..., s.47
[73] Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet**,..., s.2
[74] Dayı, **Milletleşmelerin Işığında Türkler ve Ötekiler**, ...,s.127

kültürel alanlarda yapılan bu temaslar, bazı grupların yok olup gitmesini, bazılarının sosyo kültürel açıdan tamamen kimlik değiştirmesini, bazılarınınsa yeni coğrafyalarda yeni topluluklarla birlikte terk ettikleri yurtlarındakinden daha sağlıklı ilişkilerle yaşamasını sağlamıştır. Bu son grubu oluşturanlar, eski vatanlarında başlamış oldukları milletleşmeyi, yeni vatanlarında tanıştıkları toplumlarla birlikte daha sağlıklı olarak sürdürmüşlerdir. Bu göçlerin kalıcılığının yanı sıra, asırlarca sürmesi ve Avrupa ortalarına hatta Baltık kıyılarına varıncaya kadar müthiş mesafeleri kapsayışı da dikkate değerdir.. Bu geniş açılımdan dolayıdır ki Türk milletleşmesi, diğer milletlerdekinin aksine *yerleşik* halde değil, *seferi (hareketli)* halde olmuştur. Bu sebeple başka milletlerinkine benzer şekilde yapılabilecek milliyet izahlarının Türkler için de yapılması yanlış olacaktır.[75]

Türk kavimlerinin yayılma şekillerinden birisi de, *'sızma'* suretiyle yayılmadır. Bu yayılma şekli, kendi ülkelerinde iktisadi sıkıntı içindeki bazı boy, aile veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde görev almaları şeklinde belirmiştir. Bu şekilde dahi, Türklerin katıldıkları topluluklar içinde üstün bir kabiliyet göstererek askeri kuvvetlerde ve siyasi hayatta söz sahibi olduğu bilinmektedir. Türklerin gerek fetihler, gerekse sızma şeklinde olsun, etrafa yayılmaları şüphesiz her zaman kolay olmamıştır. Bazen şiddetli çarpışmalarla gelişen bu durum, ağır darbelere maruz kalan yabancılar tarafından Türklerin sevimsiz karşılanmalarına yol açmıştır. Bozkırların coğrafi şartlarının bir gereği olarak haşin, sert, iradeli ve mücadeleci bir ruha sahip; bununla birlikte haksever ve adil insanlar olan Türkler hakkındaki hayal mahsulü bir takım suçlamalar bundan kaynaklanmaktadır. Türklerin, üç büyük kıtaya görülmemiş yayılmalarının çok geçerli sebepleri vardır. Tarihte göçler konusunu araştıranlar, hiçbir kavmin keyif için ve kendiliğinden yer değiştirmediğini, oturulan topraklardan ebediyen ayrılmanın çok zor bir iş ve önemli zaruretler gerektiren bir sonuç olduğunu göstermektedirler. Türk göçleri, iktisadi sıkıntı, yani atayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması, büyük ölçüde kuraklık, nüfus kalabalıklığı ve otlak darlığı gibi önemli unsurların bir sonucudur.[76]

---

75 Dayı, **Milletleşmelerin Işığında Türkler ve Ötekiler**, ...s. 126
76 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, ..., s.53

Bu göçlerden, milattan öncekilerin tarih ve bölgeleri tam olarak bilinemiyorsa da, milattan sonrakiler için yeterince açıklık vardır. Hunlar II. .y.y. ortalarında Orhun bölgesinden Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a, 375 yılından sonra Avrupa'ya; Ak Hunlar, 350'lerde Afganistan ve Hindistan'a; Ogurlar, 461-465 yılları arasında güneybatı Sibirya'dan Rusya'ya; Sabirler, V. y.y.'ın ikinci yarısında Aral'ın kuzeyinden Kafkaslara; Avarlar, VI. y.y.'ın ortalarında batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya; Bulgarlar, 668'den sonra Karadeniz'in doğu tarafından Balkanlarla Volga Nehri kıyılarına; Macarlarla birlikte bazı Türk grupları, 830 yılından sonra Kafkasların kuzey taraflarından Orta Avrupa'ya; Peçenekler, Kıpçaklar ve Uzlar, IX. ve XI. yüzyıllarda Hazar Denizinin kuzeyinden Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara; Uygurlar da aynı dönemlerde Orhun bölgesinden İç Asya'ya; Oğuzlar, X. yüzyıldan sonra Orhun Bölgesinden Seyhun ırmağı kıyılarına ve Maveraünnehir Üzerinden İran'a ve Anadolu'ya göç etmişlerdir.[77]

Yeryüzünde geniş bir sahaya yayılan Türklerin bu yayılma alanı, Kuzey Buz Denizinin bir parçası olan Doğu Sibirya Denizinden Akdeniz'e kadar Avrasya kıtasını kesmekte ve İdil-Ural bölgesinden Himalayalara kadar uzanan memleketleri içine almaktadır. Bu geniş sahanın göze çarpan umumi karakteri, kurak iklim bölgeleri (bozkır ve çöller) oluşu ve hâkim yüzey şekillerinin de dağlara, yaylalara ve ovalara tekabül edişidir. Buralarda yaşayan Türklerin hayat tarzları, bölgeden bölgeye bazı farklar göstermekle beraber esas itibariyle ziraat ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Doğu ve Batı Türkistan'ın alçak yaylalarıyla geniş ovaları ve bilhassa vahalarında hâkim geçim kaynağı ziraat olduğu gibi, Azerbaycan'da ve Anadolu'da bu yerler, yani ovalar ve alçak yaylalar ziraat sahalarıdır. Orta Asyanın dağlık alanlarında ve bozkır sahalarında hayat tarzı geniş ölçüde hayvancılığa dayandığı gibi Kafkasya'da Azerbaycan'da ve Anadolu'nun dağlık yerlerinde de aşağı yukarı aynı karakteri göstermektedir. Görülüyor ki yaşadıkları yerler arasında mesafelerin uzak olmasına rağmen, Türk dünyasının hayat tarzında bir birlik vardır.[78]

Türklerin birbiri arkasına çeşitli yönlerde yayılmalarında kolaylık sağlayan başka bir sebep de, Türk maneviyatının sağlamlığıdır. Zaruret neticesi de olsa,

---

[77] Dayı, **Milletleşmelerin Işığında Türkler ve Ötekiler**,...s.128

[78] Ahmet Ardel, ***"Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası"***, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Ankara, 1992, s.7

bilinmeyen ufuklara doğru akmak, her an karşılaşılacağı aşikâr tehlikeleri göğüslemeye hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm kalım savaşı içinde yaşamak her millet için tabii sayılacak bir davranış değildir. Türklerde açık şekilde görülen ve onların tarih boyunca, hareketli bir topluluk halinde sürekliliğini mümkün kılan bu ruhi zindelik başarılarla birlikte daha da artmış, her askeri başarı, yeni bir siyasi hedefe yol açmış ve ülkeler zapt edildikçe yeni fetih arzuları kamçılanmıştır. Bu durum Türklerde, zamanla dünyayı huzur ve barışa kavuşturmayı gaye edinen bir 'fetihler' felsefesi ve her yerde 'adil Türk töresini' yürürlüğe koymak üzere bir cihan hâkimiyeti ülküsü doğurmuştu.[79]

Türklerin yaşamış oldukları coğrafya, kabile hayatı ve bunun sosyal etkileri, daha sonra kurulan devletlerde ve yerleşilen alanlarda kendisini hissettirmiştir. Dünyanın değişik yerlerine yayılan pek çok Türk kabileleri medenileşme ve milletleşme sürecine girerken, Anadolu'nun doğusuna gelen bir kısım kabileler ise, bu gelişmeye ve medenileşmeye kapalı kalmıştır. Bu durum, Cumhuriyet sonrası devletin hemen her alanda etkisini ve otoritesini hissettirmesiyle 'sorun' olarak ortaya çıkacaktır.

B- İSLAMİYETTEN ÖNCE TÜRKLERDE KABİLE OLGUSU

1- İlk Türk Devletleri

Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'ya yerleşen Türk kavimlerinin hayat tarzlarının oluşmasında ilk Türk devletlerinin önemli etkileri vardır. Sosyal hayatın tanzimi, idarecilik, inanç sistemleri açısından Anadolu'ya gelen kabileler, pek çok adet, gelenek ve göreneklerini sürdürmüşlerdir. Bu nedenle Anadolu'ya yerleşen Türk kabilelerinin hayat tarzlarının anlaşılması, ilk Türk devletlerinin tarihlerine bakılmasıyla mümkündür. İlk Türk devletleri, Orta Asya Büyük Hun Devleti, Göktürkler ve Uygur Türk Devletidir.

Şimdiki Moğolistan bölgesinde yaşayan *Hun Türk Kabileleri,* M.Ö.220 yılında Teoman Yabgu adlı Türk Hakanı tarafından birleştirilerek bir devlet haline getirilmişti. Teoman'dan sonra Hakan olan Mete zamanında Hun Devleti en yüksek seviyesine ulaştı. Mete Han, Türkler arasında Oğuz Han olarak bilinmekteydi. Mete Han, 35 yıllık hükümdarlığında Hun Türk Devletini dünyanın en geniş ve güçlü imparatorluğu haline getirdi. O devirde Türkler olmaksızın bir dünya dengesi düşünülemez hale geldi. Türk

---

[79] Kafesoğlu,**Türk Milli Kültürü...**, s.54

ve Altay kavimleri bir araya toplandı. Hun Devletinin kuruluş ve genişlemesinde, kabilelerin birbirleriyle dayanışma içerisinde bulunmalarının büyük etkisi oldu. Bu devirde Türklerin en önemli rakipleri Çinliler olması nedeniyle iki millet arasında sosyal ve dini anlamda etkileşimler meydana geldi. Bir süre sonra, çok uzun süreli birliktelikler sergileyemeyen Türk kabileleri arasında huzursuzluklar baş gösterdi. Mete'den sonra iş başına gelen hakanlar zamanında kardeş kavgaları, iç çekişmeler ve Çin ile yapılan savaşlar, devletin yapısını bozdu. Böylece, çok geniş bir alana yayılan Türk imparatorluğunu teşkil eden kabilelerin devlet otoritesine bağlılıkları gittikçe zayıfladı ve kavim göçleri meydana geldi.[80]

Türklerin inanç tarihinde hala yerini koruyan 'ağaca saygı' kültü, ilk olarak Hun Devletinde görülmüştür.[81] Bu inanç tarzı, Doğu Anadolu'da da etkilerini sürdürmektedir.[82]

Türk tarihinin 'en büyük Türk Hakanlığı' tahtına oturan en önemli boyu, *Göktürklerdir (552-745).* Türk kültürünü her bakımdan temsil eden Göktürk hakanlığı, "Türk" sözünü ilk defa resmi devlet adı olarak benimsemekle, bütün bir millete ad vermek şerefini kazandı. Doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ile batıda Bulgar (ogur) Türklerinin bir kısmı dışındaki Türk asıllı bütün kütleleri kendi idaresinde birleştirmişti.[83] Göktürkler, kendilerinden önceki Türk devletlerinin maruz kaldığı kardeş kavgaları sonucunda batı ve doğu Göktürkler olarak ikiye bölündüler. Önce büyük asker Güntekin'in, üç yıl kadar sonra da Bilge Kağan'ın ölmesiyle Göktürk Devleti zayıflamaya başladı. Uygurların saldırılarıyla Göktürk Devleti yıkıldı ve Türklük tahtı Uygurlara geçti.[84]

745 yılında Göktürk Hanedanının iktidardan düşmesiyle o zamana kadar Göktürklere tabi olan Dokuz Oğuz, On Uygur, kısaca *Uygur Hanedanı,* büyük Türk Hakanlığı tahtına geçti. Orhun kitabelerinde, ilk defa 717 yılındaki isyanlar nedeniyle

---

[80] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K., **Türkiye Cumhuriyetini Kuran...,** s.6

[81] Ötüken'in dağlık arazisinde Hunlar, her yıl yaz bitiminde yaptıkları yer ayinini, şehrin yakınındaki dağın eteğinde bulunan bir çam ağacının yanında icra ederlerdi. Kırmızı kurdele ile çevirmiş olduklarıbu ayin yerinde, bir karaçam ağacı yetiştirilmişti. Güz mevsimindeki bu ayinlerde, kutsal kabul edilenağaç etrafında dini törenler düzenlenir ve kötü ruhlardan temizlenmek istenen yerlere ağaç dikilirdi

[82] Doğu Anadolunun pek çok yerinde görülen, bir türbe yakınında bulunan ağaca bez bağlama, dilekte bulunma geleneğinin OrtaAsya kökenli olduğunu söylemek mümkündür.

[83] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü...,** s.89

[84] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K., **Türkiye Cumhuriyetini Kuran...,** s.7

anılan Uygurlar (745-1368), Çin kaynaklarında da farklı isimlerle anılmışlardır. Orhun kıyısında, Ordu-Balık şehrini kendisine başkent olarak kuran ilk Uygur Hakanı Kutlug Bilge Kül idi.[85] Uygurlarla Göktürkler, aynı hanedandan geldikleri için, aslında iktidar hanedanın bir dalından diğerine geçmiş oluyordu. Uygurlar zamanında Doğu Türkistan tamamen Türkleşti ve İranlı unsurlar Türkçe lehine dillerini kaybetmek veya batıya çekilmek suretiyle eridi. Kırgızların baskılarıyla Uygurlar, 845'te Moğolistan'dan Türkistan'a inip yerleştiler.[86]

2-Türk Milli Kültürü ve Bozkır Kültüründe Aile-Kabile Olgusu

Türklerin milli kültürünü; örf, adet ve inançları oluşturmaktadır. Türk ırkına mensup kavimler, tarih boyunca çeşitli ülkelerde yaşamışlar, yabancı din ve kültürlerin tesiri altında kalmışlardı. İleride değinileceği üzere, IX. Yüzyıldan sonra Türklerin büyük çoğunluğu, kendi örf ve adetlerine uygun olan İslamiyet'te karar kılmaları, Türk Milli Kültürünün oluşmasında büyük rol oynadı. Anadolu Türk kültürü, halis Türk kültürüyle İslamiyet'in bir karışımıdır.[87] Bu kültür, aileden savaş meydanlarına, eğitimden sosyal münasebetlere kadar hayatın her alanında kendisini hissettirmiştir. Orhun kitabelerine göre Türk bozkır sosyal hayatının hiyerarşi yapısını şöyle sıralamak mümkündür: Oğuş – Aile / Urug – Aileler Birliği / Bod – Boy / kabile / Bodun – Boylar birliği / İl – Müstakil topluluk ve nihayetinde de devlet - imparatorluk. Eski Türklerde, ilk sosyal birlik olan aile, bütün sosyal bünyenin çekirdeğiydi. Türklerin, dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları, aile yapısına ve bu yapının korunmasına verdikleri büyük önemden gelmiştir. Eski Türkler tarafından kullanılan kang (baba) ve ög (anne) kelimelerinin 9. yüzyıldan itibaren ata ve ana olarak değiştiği anlaşılmaktadır. Bu akraba adlarının zenginliği, Türklerin aileye verdiği önemi göstermektedir.[88]

Aileler ve *uruglar* bir araya gelerek *Boy*'ları (eski adıyla bod'ları) oluşturuyordu. Bu boyların başında boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, adaleti sağlamak ve

---

[85] Kafesoğlu,**Türk Milli Kültürü**..., s.124

[86] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K., **Türkiye Cumhuriyetini Kuran,...** s.10

[87] Mehmet Kaplan, "*Kültür ve Kültürü Meydana Getiren Unsurlar*", **Türk Kültür ve Medeniyeti, I,** Atatürk Üni. Yay. Ankara, 1976, s.70

[88] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, ..., s.217

gerektiğinde silah kullanmak suretiyle boy'un menfaatlerini korumakla görevli bir bey (bag, beğ, bi) bulunurdu. Bu vasfıyla boy, siyasi bir birlikti. Bu birliğin belirli bir arazisi, savaş gücü, mülkü ve hayvan sürüleri vardı. Bu bey'lerin Moğol, Roma ve Araplardaki gibi bir dini reis statüleri bulunmamaktaydı. Boy beyleri, cesareti, kudreti ve doğruluğuyla tanınmış kişiler arasından seçim yoluyla başa geçerlerdi. Boylar birliğine de "Bodun" denilmekteydi. Bu bodunlar, müstakil veya bir İl'e bağlı olabilirdi. Boylarda dil ve soy birliği görülürken, bodunların genellikle siyasi topluluklar olduğu anlaşılmaktadır. İlk siyasi birlik olan boy'un bünyesi sağlamlaştıkça, askeri gücü arttıkça ve arazisi genişledikçe birliğin, sosyal ve ekonomik seviyesini koruyabilmek için Bey'in ailesi 'sülale' unvanı kazanıyordu. Eski Türkçede 'il'; siyasi bakımdan müstakil, muntazam ve teşkilatlı "millet" anlamına geliyordu. İl'in idari, mali, kültürel işlerinin düzenleme yetkisinin hükümdar aracılığıyla "meclise" devredilmesiyle hükümranlıklar oluşmaktaydı.[89]

C- İSLAMİYETTEN ÖNCE TÜRKLERDE DİN OLGUSU

Türk kültürünün unsurları arasında, Türklerin hayatı ve yaşantısı üzerinde tarih boyunca dini inançlar ve bunlara dayalı uygulamalar etkili olmuştur ve halen de olmaktadır. Dini inançların insan hayatı ve yaşayışı üzerindeki etkisi bütün cemiyetler için söz konusudur ve sadece Türklere mahsus değildir. Eski dinlerin ve inançların tesiri ve hayatiyeti, semavi dinler içindeki her cemiyette devam etmiştir. İslamiyet öncesi Türk hayatı üzerinde araştırma yapan bilim adamları, Türk inançları ve dinleri üzerinde de durmuşlardır. Tarihi kaynaklardan ve etnoğrafik bulgulardan gelen bilgilerin ışığında yapılan değerlendirmelerde, Türklerin hayat tarzlarına bağlı olarak tarihi süreç içinde çeşitli dini inançlar içinde yaşayışlarını sürdürdükleri anlaşılmıştır. Farklı zamanlarda ortaya çıkan ve hayata karışan bu inançları, yaşandıkları ve hayata geçirildikleri biçimleriyle ifade etmek, yazıya alınmamış olmalarından dolayı pek mümkün değildir. Semavi (göksel) dinlerden önceki devreye ait Türk inançları, bugünkü görüntülerine bakarak, "inanç yumağı" şeklinde ifade edilebilir. Farklı zamanların farklı inançlarından oluşan bu inanç yumağı, tarihin bilinmeyen devrelerinden itibaren Türklerin hayatında oluşmaya başlamıştır. Bu inançların bazıları, öylesine güçlü ve dinamik bir karaktere

---

[89] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü...**, s.219-223

sahiptir ki, günümüze kadar olduğu gibi günümüzde de semavi dinlere rağmen varlıklarını korumuşlardır. Bununla birlikte, eski Türklerde din adamlarının imtiyazlı bir sınıf olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü Bozkır Türk toplulukları, daha çok siyasi vasfa sahiptiler ve dini bir karakter taşımıyorlardı. Orhun kitabeleri de dâhil olmak üzere, eski Türk vesikalarında din adamlarından hemen hemen hiç bahsedilmemesi, bu bakımdan dikkate değerdir.[90]

Başlangıçtan bu yana Türk hayatına ait inançlar, tarihi kaynakların ve günümüz etnografik malzemesinin verdiği bilgiler çerçevesinde incelendiğinde, onların merkezinde 'Tanrı' (Tengri) olan bir *inanç yumağı* karşımıza çıkmaktadır. Türklerin yaşadığı bugünkü coğrafi sahanın genişliği dikkate alınırsa, yumağın çok geniş bir sahaya yayıldığını ve hatta dağıldığını söylemek mümkündür.[91]

Bu inanç sisteminde Tanrı ifadesini, yardımcı ve koruyucu iyeler, gök ve yer iyeleri, kara iyeler ve ata ruhu (arvaklar) ile tamamlamak mümkündür. Türk hayatında bu olağanüstü güç sahibi varlıklarla, insan hayatı arasında aracılık yapan din adamına Kam adı verilmekteydi. Türk hayatında pek çok fonksiyonu üstlenen Kam, dini otoriteyi temsil ediyordu. Türkler, iyiliklerin ve kötülüklerin iyelerden ve arvaklardan geldiğine inanıyorlardı. Bu yüzden onları kızdırmamaya, onların yardımlarını kazanmaya, onları memnun etmeye çalışırlardı.[92]

Türkler, herhangi bir işe karar vermeden önce, durumlarını ayın ve yıldızların hareketlerine bakarak tayin etmeye çalışırlardı. Hun, Göktürk ve Uygur Türkleri arasında rastlanılan kurban sunma merasimleri, diğer Türk kavimlerinde de görülmüştür. Örneğin, Tabgaç Türkleri arasında ilkbahar ve sonbahar aylarında ata ruhlarına kurbanlar kesilirdi. Kurban sunaklarında at ve koyunların kesiminden sonra çevreye kutlu sayılan kayın ağaçları dikilirdi. Göktürk çağında od'a (ateşe) karşı da saygı gösterilmekteydi. Bu inancın, Zerdüşt dini tesiriyle Batı Türklüğüne geçmiş olduğu ihtimali vardır. Göktürk çağı Bengü Taş yazıtlarında Tanrı adına Tengri, Türk tengrisi koruyucu iyelere ise Umay ve Yır Sub şeklinde işaret edilmektedir. Uygur Türkleri de dağ iyesine (ruhuna) bereket ve *huzur verici iye* diye inanmışlardı.[93]

---

[90] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü...**, s.229
[91] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara, 1990, s.11
[92] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara, 1987, s.255
[93] Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri...**, s.9-10

Eski Türk inançlarından kopup gelen bazı davranış kalıpları, çalışılan dönemde de kendisini hissettirmiştir. Yukarıda anlatılan 'olağanüstü güç sahibi varlıklarla, insan hayatı arasında aracılık yapan din adamı' benzeri bir inanç sistemi Türk kabileleriyle birlikte Anadolu'ya gelip yerleşmiştir. Eski Türk hayatında pek çok fonksiyonu üstlenen ve dini otoriteyi temsil eden Kam, sonraki yüzyıllarda kendisini şeyh, ağa, dede, seyit gibi isimlerle temsil etmiştir.

İslamiyet'ten önce Türkler, muhtelif medeniyetlerin etkisi altında bulundukları için, manevi olarak 'istikrarsızlık' içinde kalmıştı. Tarih içinde, Türklerden başka dünyanın çeşitli büyük dini sistemleri ile (Taoizm, Budizm, Zerdüştlük) bu derece temas kurmuş başka hiçbir millet yok gibidir.[94]

Orta Asya dini gelenekleri, başta Budizm olmak üzere eski Hint, Yunan, İran, Yahudi efsaneleri ile eski Türk telakkilerinden bazı kırıntıların da katıldığı Moğol devrinde ortaya çıkan bir takım hikâyelerin birbiri içine girmesinden meydana gelmişti.[95]

Türkler Şamanizm, Maniheizm, Budizm (burkancılık), Hıristiyanlık, Yahudilik ve Müslümanlık gibi hemen hemen tüm dinleri denediler ve bu dinlerin gerektirdiği metafizik ve mistik bilgilere inandılar. Günümüzde bu dinlere mensup Türkler, çok küçük grupları oluşturmaktadır. Bu inançların, çeşitli faktörlere rağmen kendilerini korumaları, ancak yeni dinlerin inanç sistemiyle uyuşmuş olmaları ve bu yeni hayat içinde kendilerine yaşama alanı bulmalarıyla açıklanabilir. Bu nedenle, asli vasıflarını korusalar bile değişikliklere uğramışlardır. [96]

Türklerin yaşadıkları bölgelerde etkili olan dinlerden birçoğu, bu Türk kabileleri arasında da yayılmıştır.[97] Bu dinlerin izleri, Anadolu'nun doğusunda hala görülmektedir. Bu nedenle, totemcilikten başlayarak İslamiyet gelinceye kadar Türklerin kabul ettikleri dinlerin neler olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Totemcilik, en ilkel din olarak kabul edilmektedir ve Orta Asya Türkleri arasında da yayılmıştır. Bu inanışa göre bazı yaratıklar ya da nesneler totem olarak kabul

---

[94] Dede, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim**..., s.311
[95] Kafesoğlu,**Türk Milli Kültürü...**, s.287
[96] Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, ..., s.9-10
[97] Kafesoğlu,**Türk Milli Kültürü...**, s.301

edilmiştir. Türklerden bir grubun Kurt'u (Gökböri) 'ata' olarak tanıdıkları, Göktürklerin Kurt'tan türedikleri hakkındaki efsanenin Çin kaynaklarına kadar geçtiği bilinmektedir. X. y.y.da Abbasoğulları döneminde özel bir görevle Türklerin yaşadığı bölgeleri gezmiş olan Arap bilgini İbn-i Fadlan, Başkurt Türklerinden bir kısmının yılana, balığa veya turnaya taptıklarından söz etmektedir. XI. yüzyılın Arap tarihçilerinden Gardızi de Kırgızlar içerisinde ineğe, kirpiye, saksağana, şahine hatta güzel ağaçlara tapanların bulunduğunu aktarmaktadır. Öte yandan Orta Asya Türklerinden bazılarının keçe, paçavra, kayın ağacı ya da hayvan derisi gibi araçlarla Tanrılarının tasvirlerini yaptıkları da bilinmektedir. Bu putlara Altaylılar *tös* (töz), Başkurttar *ongun*, Yakutlar ise *tangara* diyorlardı. Gözlemlere dayanan bütün bu kayıtlar, totemciliğin belirli bir dönemde Türklerin hiç olmazsa bir kesimince kabul edilmiş olduğunu ve bunun etkilerinin uzun süre devam ettiğini göstermektedir.[98]

Türk totemciliğine ilişkin kayıt ve bilgilerin çoğu, Göktürk çağı ve sonrasına aittir. Bunlar ilk ve gerçek totemciliğin ayrıntılarını aydınlatmaktan çok, onun sonraki yüzyıllarda devam eden izlerini belirtecek niteliktedir. Bu nedenlerle bütün boyutları kesin olarak saptanamamakla birlikte, Türklerin de başlangıçta bir totemcilik dönemini yaşamış oldukları inkâr edilemez. Sonraki yüzyıllarda bile bu inancın izleri açıkça görülmekteydi. Örneğin Oniki Hayvanlı Türk Takvimini kullanan kimi Türkler, totemciliğin kalıntısı olabilecek bir geleneği sürdürmüşlerdi. Kazaklarda herhangi bir kişi kendisinin doğduğu yıla adını veren hayvana özen göstermek zorundaydı. Onu öldüremez, boğazlayamazdı. Kısacası Türkler arasında da bir ara yayılmış olan totemcilik sonradan yerini başka dinlere bırakmış fakat toplum ve kültür hayatındaki izleri yüzyıllarca sürmüştü.[99]

Bununla birlikte bazı araştırmacılar, tüm öne sürülen hususlara rağmen Türklerde totemcilik inancının kuvvetli olduğuna birer delil olmadığını savunmaktadır. Buna göre totemcilik sadece, bir hayvanı 'ata' tanımaktan ibaret değildir. Bir inanç sistemi olarak onun sosyal ve hukuki cepheleri de olmalıdır. Çünkü bir inanç sistemin yaşaması için bu şartlar gereklidir. [100]

---

98 Turan, **Türk Kültür Tarihi...**, s.98
99 Turan, **Türk Kültür Tarihi,**... s.99
100 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, ..., s.284

Ruhçuluk (Animizm) inancının, Orta Asya Türkleri arasında bir dönem yaşanmış, ruhu ölümsüz ya da kutsal saymaya dayanan bu inanış, Türkler tarafından da kabul görmüştür. Göktürkler döneminde Ötügene *'Budun inli'* deniliyordu. Bunun manası, *ülkenin koruyucusu ruh* idi. Bu inanışta halk ruhlara tapıyor ve 'kam'lara inanıyordu. Batı Göktürklerinin de yılın 5. ve 8. aylarında ruhlara kurbanlar sunduklarından söz edilmektedir. Öte yandan doğa güçlerine inanan ve onları Tanrılaştıran Türklerin, güneş, ay, dağ, ırmak gibi doğada gördüklerini aynı zamanda birer ruh kabul ettikleri de bilinmektedir. Ruhçuluğun başlıca özelliklerinden biri olan büyü ve fal, etkilerini hala sürdürmektedir. Oğuzlar hastalığın, kötü ruhların etkisiyle meydana geldiğine inanıyorlardı. Animizmin bir kalıntısı olarak daha sonraki dinlerin de hemen hepsine geçen 'kötü ruh' sorunu, doğuda ve batıdaki bütün toplumlarda yüzyıllarca etkisini sürdürdü.[101]

Türk Doğacılığı da denen *Şamanizm*, doğaüstü bir güçle ilişki kurduğuna, ondan aldığı bilgilerle büyücülük ve kâhinlik yaptığına inanılan ve şaman adı verilen kişilerin yol göstericiliğine dayanan bir tür beşeri dindir.[102] İslam öncesi dönemde Türkler arasında en yaygın biçimde görülen doğacılığı (natürizm), Şamanizm diye adlandırmak mümkündür. Türk Şamanlığının öteki Asya kavimlerinde görülenlerden oldukça farklı bulunduğunu dikkate alan Ziya Gökalp Şamanizm'i eski Türklerin dini değil, sihire ilişkin sistemleri olarak kabul etmişti. Gök-Tanrı terimi ya da kavramı, çok tanrılı doğacılıktan zamanla tek tanrıya yönelmeyi ifade etmektedir. Dolayısıyla İslam öncesi Türk dininin belirgin karakteri, belli bir dönem kendine özgü bir doğacılık (natürizm) olmuştur. Bu inanış 'Şamanlık' diye adlandırılabilir.[103] Şamanizm, Orta Asya Türk kabileleri arasında oldukça kabul görmüştü. İlk Uygur Hakanı olan Kutluğ Bilge Kül Kağan da, ataları gibi milli Türk dininden, yani Şaman idi.[104]

Yakut ve Altay Türkleri oldukça uzun zamandan beri bu inanca bağlı idiler. Ancak bu bölgelerde, insanın ve dünyanın yaratılışıyla ilgili rivayetlerden hiç biri, Türklerin kendi düşüncelerinin ürünü olmayıp, çeşitli dinlerin tesiriyle birbirine karışmasından ortaya çıkan tasavvurlar olmuştu. Örneğin bu rivayetlerde geçen isimler,

---

[101] Turan, **Türk Kültür Tarihi**..., s.100
[102] Demir-Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**..., s.385
[103] Turan, **Türk Kültür Tarihi**..., s.102
[104] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran**..., s.10

birkaçı dışında hepsi yabancıdır: *Kuday, kurbustan, körmös, maytere, mangdaşire, burkan, matmas* gibi...[105]

Şaman inanışına göre evren (kâinat) üç bölümden oluşmuştu; Gök: Aydınlık âlemidir, Yeryüzü, insanların yaşadığı alandır, Yeraltı: Karanlık âlemidir ve 14 kattır. Burası, kötülüklerin, çirkinliklerin, bahtsızlıkların hüküm sürdüğü yerdir. Türkler arasında görülen Şamanlıkta, Tanrıların sayısı boylara ve dönemlere göre değişmekteydi. Başkurtlar da bunların sayısı 12'yi buluyordu. Altay Şamanlarında en büyük Tanrı Ülgen (Ülken) idi. Kırgız ve Kazak lehçelerinde Ülken, 'büyük, ulu' anlamına geliyordu. Bu büyük Tanrı, güneşin ve ayın ötesinde yıldızların üstünde yaşardı. Bütün varlığı yaratan, güneşi ve ayı hareket ettiren de oydu. Türklerin doğacılık anlayışı, kendine özgü içeriği ve çok yönlü boyutları ile natürizm ve Şamanizm tarihinde büyük bir gelişmeyi göstermekteydi. Türk Şamanizm'i İslamiyet'ten sonra da özellikle Anadolu'da İslami bir görünüş altında etkisini sürdürmüştü.[106] Öyle ki bugünkü Türk yaşayışında bile bu eski dini inanış, görüş ve geleneklerin izlerini bulmak mümkündür.[107]

Kabile düzeyinde Şamanizm, dünya ile kutsal olan arasında ve bu dünya ile öbür dünya arasında bir köprü oluşturmaktaydı. Şamanlar, devletin vazifelendirdiği din adamları değil, fakat kendilerine bahşedilmiş özellikler yoluyla, tanrıların huzuruna çıkabilen insanlardı. Şaman türündeki dini rehberler, Türklerin Müslüman olmasıyla ortadan kalkmadı. Göçebeliğin siyasi yapısı tarafından, siyasi liderliğe sevk edilmiş ve daha önce pek çok defa içinden devletlerin doğduğu kabile federasyonları kurmuş olan bu Türk toplulukları, kutsal bir kitaba dayalı ilahi dinleri; babadan oğula intikal eden yönetim usulü ve devletin yönetimi için Şamanizm'den daha uygun buldular.[108]

Budizm, Göktürk Kağanı To-Po Hanın (572 -588) kabul etmesiyle Türkler arasında yayıldı. Çünkü eskiçağlardan beri geçerli olan bir kurala göre, kabile, boy, aşiret gibi topluluklar başkanlarının ya da hükümdarlarının kabul ettiği dine girmiş

---

105 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, ..., s.287

106 Anadolu'da kadın-erkek bir arada ve müzik eşliğinde yapılan dini ayinler Şamanizmden kalma bu geleneğin devam ettiğinin bir göstergesidir. Yine doğum yapan kadını al karısından korumak ve yeni doğan çocuğu kötü ruhlardan uzak tutmak için yapılan işlemler Şamanizmin Anadolu'daki yansımalarıdır.

107 Turan, **Türk Kültür Tarihi...**, s.102

108 Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.85

sayılıyordu. Hindistan kökenli olan Budizm, M.Ö. VI. yüzyılda Gautama (560-480) tarafından ortaya atılmıştı. Onun inancını paylaşanlar, kendisine nura kavuşan, aydınlanmış, kurtaran, bilge, ermiş gibi birçok anlama gelen Buda adını vermişlerdi. Bu yüzden de öğretisi Budizm (Budacılık) olarak tanınmıştır. Budizm'in en belirgin özelliği, tapılacak üstün bir varlığa, yani Tanrıya yer vermeyişidir. Bununla birlikte sonraları Budaya ibadet edilir olmuştur. Budizm, her şeyin serbestçe incelenmesi, denenmesi esasına dayanan bir öğreti ya da felsefe niteliğindeydi. Bu felsefede ilk olarak, 'cevher'in, (ruhun) ölmezliği kabul ediliyordu. Dünyanın kurtuluşu için 'benlik' feda edilmeliydi. Benliğin feda edilmesiyle Nirvana denilen aşamaya geliniyordu..[109]

Hindistan'ı aşarak Çin'e, Japonya'ya ve Orta Asya'ya yayılan Budizm, Göktürkler tarafından kabul edilmekle birlikte Türk boylarından birçoğu yine de doğacılığa, Şamanlığa bağlı kalmışlardı. Ancak; kişiyi ve insanı esas aldığı için barışı öngören, ona büyük önem veren bir din olduğu için de Budizm, savaşçı Türk karakteri ile pek bağdaştırılamamıştı. [110] Bununla birlikte Budizm, Uygur Türk Devleti arasında İlk Uygur hakanı Kutluğ Bilge Kül Kağan'ın ölümünün ardından yayılan Maniheizmden sonra Uygurlar arasında yayılan ve tutulan bir din oldu.[111]

Göktürklerin Budizmi kabul etmelerinden yaklaşık iki yüzyıl sonra, 763'te Uygur Kağanı Bögü'nün (760 -780) Mani dinine girmesi üzerine Türkler arasında bir İran dini olan *Maniheizm* yayılmaya başladı ve Uygur devletinin resmi dini oldu. III. yüzyılda Babilonya'da doğan Mani, Hindistan gezisinden sonra kendini Budda, Zerdüşt ve İsa ile bir tutarak yeni bir dini yaymaya koyuldu. Bu din, İran'daki Zerdüştlük ile Babilonya dinsel görüşlerinin bir karışımı olup içinde Budist ve Hıristiyan öğeler de vardı. Yayıcısından ötürü Maniheizm denen bu dinde, maddeyi ve ruhu esas alan bir ikilik öngörülmüştü. Ana düşüncesi de iyilik ile kötülük arasındaki zıtlıktı. İyilik aynı zamanda ışık ve ruh; kötülük de karanlık ve beden demekti. Evren, iyilik ile kötülüğün, insan ise ruh ile bedenin karışımıydı. İnsanlar, aşk, inanç, yetkinlik, sabır ve hikmet gibi sahip olmaları gereken '5' erdem sayesinde kötülüğe karşı durabilirlerdi. Bütün ruhlar arınıp, ışık göğüne çıktıklarında da her şey alt üst olacak, dünyanın sonu gelecekti.[112]

---

[109] Turan, **Türk Kültür Tarihi...**, s.104
[110] Turan, **Türk Kültür Tarihi...**, s.104
[111] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran...**,s.11
[112] Turan, **Türk Kültür Tarihi...**, s.105

Mani'ye göre İsa, bir ışık habercisi, kendisi de onun eserini tamamlayacak olan ruh idi. Maniheizmde Zerdüştlükte olduğu gibi, ışık gönderen güneşe ve aya dua etmek ve Hıristiyanlıktaki vaftiz gibi törenler de vardı. Ayrıca oruç da tutuluyordu. Öte yandan Mani, aynı zamanda ünlü bir nakkaş (ressam) olduğu için resim sanatının piri yani öncüsü, en büyük ustası sayılmıştır. Bu yüzden de Maniheizmde resimle uğraşmak, övünülecek bir davranış, bir bakıma ibadet niteliğindeydi. Maniheizmi kabul eden Uygurlarda resim sanatının gösterdiği gelişme de bunun bir kanıtıdır.[113]

Türk halkları içerisinde *Yahudiliği* kabul eden tek grup Hazarlardı. V. yüzyıl ortalarında Güney Rusya'da bugün kendi adlarını taşıyan Hazar Denizinin kuzeyinde bağımsız bir devlet kuran Hazarların (468-965) Yahudiliği kabul etmeleri, Önasya'da egemenlik kurma savaşımları ile yakından ilgilidir. Yörenin eski ve güçlü İmparatorluğu olan Bizans, önceleri İran'daki Sasanilerin, İslamiyet'in çıkışından sonra da Arap ordularının saldırılarına uğrarken güneye, Kafkaslara sarkmak isteyen Hazarlar da kendilerini bu savaşın içinde bulmuşlardı. Sasanilere karşı Bizans'ı desteklemişler, Emevilerin İstanbul'u kuşatmasında da(718) Hazarlar, Bizansın yardımına koşmuşlardı. Bu durum Emeviler ile Hazarları karşı karşıya getirmişti. Azerbaycan yöresini ele geçiren 737'de Hazarları yenerek başkentleri İtil'e kadar ilerleyen Araplar, onları barış yapmaya zorlamışlardı. Fakat bu yenilgi ve Müslümanlığı kabul etmeleri yolundaki baskı olumsuz tepkilere yol açmıştı. Araplardan öç almak isteyen Hazarlar birkaç yıl sonra (765) Azerbaycan'a girip buraları yağmaladılar.[114]

Hazar Türklerinin Yahudiliği kabul etmelerinde Araplarla süregelen bu savaşların çok büyük payı olmuştu. Bunun sonucunda 740'ta Hazar Hanı ile birlikte saray halkı ve askeri komutanlar, Yahudiliği kabul etmeleriyle bu din resmiyet kazanmıştı. Bununla birlikte halkın bir kesimi eski Şamanizm'i korumuştu. Küçük oranda da olsa bir kesimin Hıristiyanlığı seçtiği de görüldü. Hazarların İsrail kabileleri dışında Yahudiliği kabul eden tek topluluk olmaları, onların etnik kökenleri hakkında değişik yorumların yapılmasına yol açmıştı. Zaman zaman, onların İsrail kökenli Onücüncü Kabile olduğu görüşü savunulmuştur.[115]

---

113 Turan, **Türk Kültür Tarihi**,... s.105
114 Turan, **Türk Kültür Tarihi**,... s.105
115 Turan, **Türk Kültür Tarihi**,... s.105

Hıristiyanlık, MS 27-30 yılları arasında Filistin'deki Nezareth kentinde İsa'nın vaaz vermesi ve ölmesiyle başlamışsa da öğretisi bölgede uzun süreden beri var olan Musevilik'in değişik koşullar altında bir bakıma tekrarı, bir bakıma da geliştirilmiş biçimi sayılabilir. [116] Bu dinde tanrı, kendi kendini insan kalplerine vahiy ve ilham ediyordu. Hıristiyanlıkta Tanrı'nın bütün varlıklar dışında kendisini ilham etmesi ve öteki varlıkların ise yoktan var edilmesi, en önemli iki noktadır. Özellikle yoktan var edilmek kuralı yüzyıllarca bilim ve din kavgasının konusu olmuştur.[117]

Hırisyanlığı kabul eden Türk boylarının sayısı Yahudiliği seçen Hazarlara göre daha fazladır. Bu bakımdan Türkler 3 bölüme ayrılmaktadır: a) Kişi ya da küçük gruplar halinde Hıristiyanlığa geçenler, b)Din ile birlikte kültürlerini de kökünden değiştirenler, c) Hıristiyan olmakla birlikte dillerinin ve kültürlerinin birçok özelliklerini koruyanlar...[118]

Hıristiyanlığın yayılması için çok güçlü bir misyonerlik örgütü kurulmuş olduğu halde, Asya Türklerinden bu dine geçenler çok fazla değildi. Genellikle Hazar Denizi kuzeyinden geçerek Rusya üzerinden Avrupa'ya giren Türklerin, bir süre sonra naturist/Şaman dinlerini bırakıp Hıristiyanlığa geçtikleri görülmüştü. Batıya göçmeyip Rusya güneyinde kalan Bulgarlar ise X. yüzyılın başında İslamiyet'i kabul etmiş ve bölgedeki öteki Müslüman topluluklara katılmışlardı.[119]

Günümüzde Macar, Bulgar ve Fin adıyla anılan Türk boyları Hıristiyanlığı; Asya ve Anadolu Türkleri Müslümanlığı sürdürmektedirler. M.S. 800 yılında Kırım'da imparatorluk kuran Hazar Türkleri de resmi din olarak Yahudiliği benimsemişlerdi. Çarlık Rusyasında İbrani ırkından sayılan birçok Yahudilerin aslen Türk oldukları kimi bilginlerce ileri sürülmektedir. Türkler Budacılıktan yepyeni bir dünya görüşü ve yaşam düzeni çıkarmışlardır. Özellikle Göktürklerde çok zengin bir mitoloji oluşmuştur. Atalarının taptıkları hayvan ve ağaç tapımı evresinden de geçmişlerdir. Türkler, atalarının bir dişi kurt olduğuna inanmışlardı. Tahta çıkan kağanlar da bir keçi üstüne oturtularak yükseğe kaldırılırdı. Ölen kişinin ruhunun kuş biçiminde göğe uçtuğuna inanırlardı. Onlar, On iki hayvanlı takvimi icad etmişler ve kullanmışlardır; bu oniki

---

[116] Oral Sander, **Siyasi Tarih**, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s.44
[117] A.Adnan Adıvar, , **Tarih Boyunca İlim ve Din**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2000, s.69
[118] Turan, **Türk Kültür Tarihi**..., s.107
[119] Turan, **Türk Kültür Tarihi**..., s.107

hayvan sırasıyla sıçan, öküz, kaplan, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek, domuzdur. Kimi incelemeciler, özellikle İran sınırında yaşayan Göktürklerin Zerdüşt dinini de benimsediklerini ileri sürerler.[120]

Görüldüğü üzere, Doğu Anadolu'da varlığını sürdüren inanç sistemleriyle Eski Türklerdeki inanç sistemleri arasında benzerlikler vardır Örneğin, Eski Türklerde, olağanüstü güç sahibi varlıklarla, insan hayatı arasında aracılık yapan din adamına verilen 'Kam' ile Tanrı ile kul arasında aracılık yapan, ona cennetten yer alan reisler, seyitler, dedeler arasında benzerlikler vardır.[121] Yine; dünya ile kutsal arasında ve bu dünya ile öbür dünya arasında bir köprü oluşturan, kendilerine bahşedilmiş özellikler yoluyla, tanrıların huzuruna çıkabilen insanlar olan Şamanlar, Doğu Anadolu'da neredeyse kutsala yakın bir mevkiye çıkan ağaları, şeyhleri ve aşiret reislerini andırmaktadır. Kutsala karşı kurban verme âdeti de, Anadolu'nun farklı yerlerindeki yatırlarda kurban törenleriyle özdeşmektedir. Özellikle Şamanizmin etkileri Doğu Anadolunun birçok yöresinde kendisini hissettirmektedir. Müziksiz ayin yapılmayan Şamanlıkta, benzer bir uygulama, Alevi Türkmenler arasında görülmektedir. Eski Türklerin doğayla mücadele ruhu ve savaşçı yapıları, Doğu Anadolu'nun benzer coğrafyasına yerleşen Türk kabile ve boylarında da görülmektedir.

D- İSLAMİYETTEN SONRA TÜRKLERDE KABİLE VE DİN OLGUSU

1-İslamiyet ve Türk Kabileleri Üzerindeki Etkileri

İslâm dini, Allah'ın, son peygamberi Hz. Muhammed vasıtasıyla bütün insanlara gönderdiği en son dindir. İslâm dini, tek tanrılı (monoteistik), İbrahimi bir dindir ve kelime, s-l-m kökünden türemiştir. Türkler, kendilerine özgü bir doğacılık olan Şamanlık dışında değişik etkenlerle çevrelerinde karşılaştıkları dinlerden birçoğuna

[120] Hançerlioğlu, Orhan, **İnanç Sözlüğü, Dinler-Mezhepler-Tarikatler-Efsaneler**, Remzi Kitapevi İstanbul, s.651-652

[121] Özellikle çalışılan dönemde, Doğu Anadolu'da Şeyhlik ve benzeri şahısların dokunulmazlığı, ağır ve etkin bir kurum hâline gelmiştir. Her hangi bir Şeyh hakkında olumsuz düşünenler çarpılır inancı içindedir. Bu olağanüstü (!) insanların istekleri dışında hareket etmek kesinlikle mümkün değildir.

girdikleri halde bunlardan en sürekli olanı ve ulusal kültürü en çok etkileyen İslamiyet olmuştur.[122]

Türkler, İslamiyet'le ilk kez VII. Yüzyılın birinci yarısı henüz dolmadan İran'ın Arap ordularınca fethedilmesini (642) izleyen yıllarda karşılaşmışlardı. Kimi Türkler o dönemde Şamanizmi ya da Budizmi bırakarak İslamiyete geçmişlerdi. Bu geçiş, üç yüz yıl gibi uzun bir süreyi kapsadı ve ancak X. yüzyılda (940) tarihlerinde tamamlandı. Abbasoğullarının Bağdat'ta yönetimin başına geçtikleri yıllarda Orta Asyadaki gelişmeler de Türklerin yeni Arap yönetimine daha sıcak bakmalarına yol açmıştır. Türkeş Kağanı Su-Lu nun ölümünden sonra Çinliler, batıya yönelip Batı Türkistan'ı ele geçirmeye çalışmışlardı. Bu durum, Araplarla Çinlileri karşı karşıya getirmişti. İki tarafın orduları 751 yılında Talas vadisinde karşılaşmışlardı. Türkler yönünden ilginç olan, Türkistan'ın Çin egemenliği altına düşmesinden çekinen Karluk Türklerinin bu savaşta Arapları tutmaları ve Çin kuvvetlerine saldırmalarıdır. Birleşen Arap ve Türk kuvvetlerine yenilen Çin ordusu Türkistan'dan geri çekilmek zorunda kalmıştı. Talas Savaşı batı Türkistan'daki Arap egemenliğini perçinlerken Türklerin İslamiyete geçişlerinde de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştu. Artık Türklerle Araplar arasında bir dostluk ortamı doğmuş ve gelişmeye yüz tutmuştu. Türkler gruplar halinde Müslüman olmaya, İslam devletinde görev almaya yönelmişlerdi.[123]

Türklerle, Müslüman Arapların kader birliği yapmalarının başlıca iki nedeni vardı: *Birincisi;* İslam'ın Allah inancı ile Türklerin tanrı inancı arasında benzerlikler, hatta aynılıklar; *İkincisi;* İslam âleminde Türk gücüne duyulan ihtiyaçtı. İslam, bir kitabi din olarak, Türk yöneticileri tarafından batı Asyada yeni siyasi merkezler yaratma fikrine, sürekli silah altında tutulan ordularla beraber yeni Türk hükümdar sülaleleri kurma düşüncesine oldukça uygun gelmişti. Bu devletler için İslam, ilahi mesajın yorumunu yapacak olan dini personel ve bunların aracılığıyla da gücünü merkezi bir değer kaynağından alan sosyal kontrolü getirmişti.[124]

---

[122] Bununla birlikte, Orta Asya'da Şaman veya Gök-Tanrı inancını taşıyan Türkler İslamiyeti kabul ederken, bu dini Arap Yarımadası'nda ortaya çıktığı şekilde değil kendi kültür ve eski inançlarıyla uyumlu olabilecek şekilde süzgeçten geçirerek benimsemişlerdir.

[123] Turan, **Türk Kültür Tarihi** ..., s.112

[124] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**..., s.85-86

Yeni bir din veya medeniyetin kabulü, cemiyette inanış, düşünüş ve yaşayış gibi çeşitli bakımlardan meydana getirdiği değişiklik ve inkişaflar dolayısıyla bir milletin tarihinde en önemli bir hadise olmak vasfını daima korumuştur. Din değiştirmenin millet hayatında meydana getirdiği değişiklikler, Türk tarihinde açıkça görülmüştür. Türklerin İslamiyet'ten önce kabul ettikleri ve yukarıda anlatılan dinlerin bir bölümü, onların töre ve yaşayışlarına uymadığı için kısa zamanda vasfını kaybetmiştir. Örneğin, Göktürk Hakanı Bilge Kağan, veziri Tonyukuk'tan bir Budist mabedinin yapılmasını istediği zaman bilge vezirin ona verdiği "Savaşı ve hayvan etini yasaklayan, miskinlik telkin eden bu dinin kabulü Türkler için felaket olur" cevabı, bu hususu bütün açıklığıyla ortaya koymuştur. İslam dininin ortaya koyduğu nizam ile Türk töre ve yaşayışı birbirine uyması ve birbirini tamamlaması, Türklerin milli varlıklarını devam ettirmesine yardımcı olmuştur. İslam dinini kabul etmiş olan Türk boylarından hiçbiri diğer dinleri kabul edenler gibi varlıklarını kaybetmemiştir. Diğer bir ifade ile dünyanın çeşitli bölgelerine dağılan Türk milleti varlığını, İslam dininin milli kültüre ve köklü aile yapısına verdiği önem sayesinde koruyabilmiştir. Bu bağlamda Edmund Dutemple, "Türk soyundan gelenler, Avrupalılarla ne kadar az temas etmişlerse o kadar mükemmel ve bozulmadan kalmışlardır" demektedir.[125]

İslam Dini, devlet idaresinden, aile hayatına, gündelik yaşama kadar hemen her alanda Türkler üzerinde ağırlığını hissettirmişti.[126]. Bununla birlikte, Arap yarımadasında İslam Peygamberinin devlet ve toplum işleyişini sağlamak için koyduğu kuralların ve yaptığı uygulamaların birçoğu töre ve geleneklerle, o günün ihtiyaçlarından kaynaklanmıştı. Fakat bunların tamamına yakını, daha sonraki dönemlerde peygamber tarafından konmuş olması gerekçesiyle, farklı dini yorumlarla İslamiyete mal edilmiştir. Bu nedenle Arap gelenek ve göreneklerinden kaynağını alan Araplara özgü birçok kural İslamiyetin yayılma dönemlerinde İslamiyeti kabul eden birçok farklı topluma din diye dayatılmıştır.[127]

İslamiyet, Türk tarihinde olumlu bir rol oynamıştır. Bunu, Türklerin büyük bir kitlesinin bir-iki yüzyıl içinde Müslüman olması, İslam âleminde süratle ön safa

---

[125] AH.Djevad, **Yabancılara Göre Eski Türkler**, Yağmur Yayınları, İstanbul 1978, s.96
[126] Büyük İslam Tarihi, VI, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul, 1993, s.53-54
[127] Rıza Özen, *"Din-Devlet İlişkisinin Tarihsel Gelişimi İçinde Laiklik ve Demokrasi"*,Genelkurmay Başkanlığı, **Atatürkçülük Konferansları**, ATASE Yay. Ankara 2003, s.215

geçmeleri, Türk inançlarının ve geleneklerinin kökleşmiş bulunması ve Gök-Tanrılı dini inançlarının İslam dini ile uyum sağlaması şeklinde izah etmek gereklidir.[128]

İslamiyet'in, yalan söylemekten, kan davası gütmekten, başkalarının inancına zorla karışmaktan, gizli örgütler kurmaktan, nizam ve asayişi bozmaktan, tembellik ve cehaletten men etmesi, vatanını sevmeyi, adaleti, kadın haklarını korumayı, doğruluğu, çalışmayı tavsiye etmesi genel kabul görmüştür ve Türkler arasında yayılmasında önemli bir faktör olmuştur.[129] Abbasi ordusunda görev yapan Türk asıllı komutanlar, Doğu Anadolu'nun ve güney Kafkasya'nın fethinde önemli rol oynadılar. Doğu Anadolu'nun, Arap ordularının egemenliğine girmesiyle İslamiyet'in de etkisiyle, eski Türk isimleri ve boy adları değişmeye başladı. Türk boyları ve kabileleri, şahıs adıyla anılmaya başladı.[130]

Sonraki 1000 yıllık tarihi gelişmeye temel olacak Türk-Arap-İran kültür kaynaşması ve İslam-Türk topluluğunun vücut bulması bu dönemin karakteristik olayıdır. Türkler toplum hayatı, sanat ve yönetim bakımından bozkır kültüründen yerleşik kültürle, yeniliklerle karşılaşmışlardı. Manevi açıdan da Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş-ı Veli, Hacı Bayram-ı Veli ve Mevlana ile Türklerde dini hayata yeni bir ruh gelmişti. İlk Müslüman Türk Devleti Karahanlılardan beri bütün Türk devletleri Hanefi Mezhebini benimsemişlerdi. Nedeni ise, Türk Sultanlarının kendi politika ve iktidarlarında özgür olabilme isteğiydi Bunu gerçekleştirmek için bu mezhep daha uygun görüldü. İmam-ı Azam Ebu Hanife, Sünni bir mezhep imamıydı. Türk ırkından olduğu iddia edilen Ebu Hanife'nin fikir yapısı Türk düşüncesine oldukça uygun düşmektedir. Bu nedenle de Hanefilik, Türk siyasi teşekküllerince de resmi mezhep durumuna yükseltilmiştir.[131]

2- Sosyal ve Dini Hayat

İlk Türk İslam devletleri olan Karahanlıların, Tolunoğullarının, Gaznelilerin ve devamında Selçukluların, Osmanlıların tüm Türk-İslam coğrafyası üzerinde olduğu gibi Doğu Anadolu coğrafyasında ve bu coğrafyada yaşayan aile ve kabileler üzerinde de

---

[128] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran ...**, s.95
[129] Çubukçu, **Mezhepler, Ahlak ve İslam Felsefesi ile İlgili Makaleler....**, s.71
[130] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran...**, s.79
[131] Dede, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim...**, s.315

büyük tesirleri olmuştu. İslam öncesi Türk devletlerinin geleneklerini, aile izlerini ve inançlarını dahi yüzyıllarca yaşatan bölge halkı, İslamiyetten ve İslam tesirinde kalmış Türk devletlerinden çok daha fazla etkilenmiştir. İdari teşkilatlanmadan sosyal hayatın tanzimine, inanç ve ibadet şekillerinden medeni hayata kadar hemen her alanda Türk-İslam devletlerinin etkileri bölge coğrafyasında görülmüştür. Dolayısıyla bir şekilde Doğu Anadolu bölgesinde bu denli iz bırakan ilk Türk-İslam devletlerine değinmekte fayda vardır.

Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm süren ilk Müslüman –Türk sülalesinin kurduğu devlet *Karahanlılardır* (840-1212). Araplar, Türkistan'a geldiklerinde Orta Asya Türkleri, Karahanlı devleti içinde teşkilatlanmışlardı.[132] Uygur alfabesi kullanan Karahanlı Türk Devleti, Aral Gölünden Moğolistan'a kadar uzanan bir coğrafyada yer almışlardı. Karahanlı hakanı Satuk Buğra Han (932-955) zamanında İslam dini Türkler arasında yayılmaya başlamıştı. Karahanlılar, İran'ın kuzey bölgesini, şimdiki batı Türkistan'ı fethettikten sonra Orta Asyánın en güçlü devleti haline gelmişti. Gazneli Devletinin Selçuklular tarafından yıkılmasından sonra Hindistan yolu ve Orta Doğu, Müslüman Türklere açılmış oldu.[133] Karahanlıların tarihi; özellikle, Orta Asya'daki Müslüman olmayan Türkler ile savaşarak İslam dinini yayması bakımından önem taşımaktadır.[134]

Karahanlılarda, hâkimiyet anlayışı, dini esintilerin tesirinde kalmıştı. Örneğin Yusuf Has Hacib, hâkimiyet hakkının Allah tarafından bahşedilen ilahi bir lütuf olduğunu söylemiş ve hükümdara şöyle seslenmişti: "... Bu hükümdarlığı sen arzu edip kuvvet kullanarak ele geçirmedin. Onu Allah, kendi fazlı ile ihsan etti, lütfederek sana verdi. Allah, beylik işini kime verirse ona, işi ile mütenasip akıl ve gönül de verir. Hükümdarlar, hâkimiyetlerini Allah'tan alırlar. Allah seni doğruluk için hükümdar yaptı"[135] Bu anlayıştan dolayı, Karahanlılarda hükümdarlık, kutsaldı. Türklerde var olan 'hükümdarlığın Tanrının bağışı olduğu ve Türk kağanının adeta göğün yeryüzündeki temsilcisi olduğu' inancı, Karahanlılarda da varlığını gösterdi. Eski Türklerde var olan ve İslamiyetin de benimsemediği bu inanç, görüldüğü gibi, İslamiyet

---

[132] Büyük İslam Tarihi, VI, Çağ Yayınları, İstanbul 1993..., s.139
[133] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran...**, s.12
[134] Dede, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim...**, s.313
[135] Büyük İslam Tarihi, VI, **İlk Müslüman Türk Devletleri**..., s.165

sonrasında da kabileler ve devletler arasındaki geçişini sürdürmüştür. Karahanlılarda da gerek devlet idaresinde gerekse sosyal hayatta 'erkek ' merkezli bir yapılanma vardı. Bey, anasından doğarken beylikle doğuyordu. Kut (talih, devlet) babadan oğula kan yoluyla geçmekteydi. Ancak bu mevkide olan hükümdar veya bey, tamamen başına buyruk değildi. O da öncelikle Allah'a, sonra da törü (kanun) yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumluydu. Yusuf Has Hacib'in de Karahanlı hükümdarlara "...Kâfirlerin putlarını kır, yerine mescit yap... İslamiyeti aç, şeriatı yay " diye seslenmesi ve hükümdarların bu uğurda mücadele vermiş olmaları ve hatta şehit olmaları İslamiyetin Karahanlılar ve idareciler üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.[136] Bu etki, sadece Karahanlılar üzerinde değil, tüm İslam Devletlerinde ve topluluklarında kendisini göstermektedir.

Türkler; Araplar ve Acemler tarafından eskiden beri bilinen, harp sanatındaki üstün kabiliyetleri, teşkilatçılıkları, cesaret, disiplin ve itaatkâr olmalarıyla meşhur idiler. Bu vasıflarından dolayı Abbasi halifeleri, kapılarını ardına kadar Türklere açtılar. Bilhassa El-Me'mun'dan sonra Türkler, orduda ve idarede sayıları ve güçleri ile mütenasip olarak büyük makam ve mühim görevlere getirilmeye başlandılar. Halifeler, Türklerden başkomutanlar, vezirler ve valiler tayin ettiler. Mısır'da Bağdat Abbasi Halifeliğine karşı ilk müstakil Türk-İslam devlet ve hanedanını kuran Ahmet b. Tolun da bu Türk Valilerden birisidir. Ahmed'in babası Tolun, aslen Dokuzoğuz Türklerindendi.[137]

Tulunoğulları (868-905), Orta Doğu'da kurulan Abbasi Halifeliğine bağlı ilk Türk-İslam devleti idi. Tolun'un oğlu Ahmet, 835'de Bağdat'ta doğdu. Ahmet, iyi bir askeri ve dini terbiye almakla beraber, tahsilini de dönemin ilim merkezlerinden biri olan Tarsus'ta tamamladı. Cesareti sayesinde halifenin teveccühünü kazanan Tolunoğlu Ahmet, 868 yılında Mısır'da hükümdarlığını ilan etti.[138] Tolunoğlu Ahmet, halkına karşı son derece müsamahalı ve şefkatliydi. Kendisi çok iyi bir Müslüman olmasına rağmen Dımaşk'ı ziyareti sırasında yanan Meryem Kilisesini yeniden inşa ettirmek için kendi malından yetmiş bin dinar vermiş ve kilise civarında evleri yanan Hıristiyanlara da evlerini yeniden yapmaları için çok para dağıtmıştı. Tolunoğlu Ahmed'in ölümle

136 Büyük İslam Tarihi, VI, **İlk Müslüman...**, s.168
137 Büyük İslam Tarihi, VI, Çağ Yayınları , İstanbul 1993..., s.55-79
138 Dede, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim**, Gökyüzü Yay. İstanbul, 2006, s.312

sonuçlanan hastalığı sırasında her üç dinin mensupları, ellerinde mukaddes kitapları ile sahraya çıkarak hep birlikte onun iyileşmesi için dua etmişlerdi.[139]

Türklerin, tarih boyunca yayılıp devlet kurdukları ülkelerden biri de Afganistan'dır. Türkler bu bölgede M.Ö. II. Yüzyıldan itibaren çeşitli devletler kurdular. *Gazne Devletini (963-1186)* [140] kuran, Türk komutan Alptegin'dir. Oğuzların Kınık Türk boyu tarafından kurulan Gazneliler resmi yazışmalarda Farsça, konuşma dilinde ise Türkçe kullanmışlardı.[141] Gaznelilerde sultan, mutlak bir şekilde hâkimdi. Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesiydi. Halkın üzerinde idam ve af etme yetkisi vardı. Gazne şehirlerindeki memurluklardan birisi de *hatiplikti*. Hatibin başlıca görevi, Cuma ve bayram günlerinde sultan adına hutbe okumaktı. Uzak eyaletlerdeki şehirlerde *Reisler* görev yapmaktaydı. Merkezi hükümet tarafından tayin edilen reisler, yerli halkın soylu ailelerinden seçilirdi ve bu görev genelde babadan oğula geçerdi. Medrese ve vakıflar da Gazneliler döneminde oldukça yaygındı. Yargı işleri kadılar tarafından yürütülmekteydi. Gazneliler, hüküm sürdükleri coğrafya bakımından Hint kültürüne doğrudan temas ettiler ve etkileşimde bulundular. Hindistan'da İslam dininin tohumları Gazneliler ile atıldı. Gazneli sultanları Mahmut ve Mesut, halkın gözünde büyük Müslüman ve halk kahramanı idiler.[142]

İlk Türk İslam devletlerinden olan Gaznelilerdeki Reislik sistemi, XIX. y.y. Doğu Anadolusundaki Aşiret reisliği, ağalığı ile çok benzemektedir. Osmanlılar da idari teşkilatlanmalarında merkeze uzak vilayetlerde Aşiret şeyh ve reislerine yer vermişlerdi. Her iki sistemde de kan bağı, ön plana çıkmaktaydı.

E- KABİLE VE DİN OLGUSUNUN DOĞU ANADOLU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1-Anadolu Selçuklularında Kabile ve Din Olgusu

Doğuda Çin sınırlarından batıda Akdeniz'e kadar uzanan geniş topraklar üzerinde büyük bir imparatorluk kuran Türk devletine, hükümdar ailesinin atası olan

---

139 Büyük İslam Tarihi, VI, **İlk Müslüman Türk Devletleri**..., s.72-73

140 Bazı kaynaklarda bu tarih, 962-1183 olarak verilmektedir. Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K.,**Türkiye Cumhuriyetini Kuran Türk Milletinin Tarihi**..., s.13

141 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. ,**Türkiye Cumhuriyetini Kuran** ..., s.13

142 Büyük İslam Tarihi, VI, **İlk Müslüman Türk Devletleri**..., s.294-299

Selçuk Bey'den dolayı *Selçuklular (1040-1157)* denilmiştir ve bu aile Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensuptur. Selçuklular, Türkistan'da her gün biraz daha kuvvetlenmesiyle tehlike arz etmeye başlayınca, Karahanlılar tarafından 1025 yılında Horasan'a nakledildiler. 1040 yılında Dandanakan Savaşında Gaznelilerin yenilmesiyle kurulan Selçuklu Devletinin başına ordunun kumandanı Tuğrul Bey geçti. Tuğrul Bey'in ölümüyle Selçukluların başına Alparslan geçince ilk seferini Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerine yaptı. Tiflis'i, Çoruh yöresini, Ani ve Ahılkelek kalelerini ele geçirdi. Anadolu'nun hemen her yerinde fetihler gerçekleşti. Alparslan'ın 1070 yılında Malazgirt ve Erciş kalelerini zaptetmesi üzerine, Bizans İmparatoru Romen Diyojen büyük bir orduyla Erzurum üzerine yürüdü. Bunun üzerine 1071'de Malazgirt'te karşı karşıya gelen taraflardan Selçuklular galip ayrıldı ve artık Bizanslıların Türkleri Anadolu'dan çıkarma emel ve gücü yok oldu.[143]

Bu dönemde Selçuklu Türkleri, İslam'a yeni bir ruh ve güç vermişlerdi. Bu endişelerle Hıristiyan dünyası tarafından 1096'da Birinci Haçlı Seferi başlatıldı. Haçlılar, bu isim ve amaç altında 1272 yılına kadar sekiz sefer daha yapsalar da başarılı olamadılar. 1176 yılındaki Miryokefalon Savaşıyla Küçük Asya'daki (Anadolu) Oğuz Türklerinin varlığı daha sağlam temeller üzerine oturmuş oldu.[144]

Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türklerinin ataları olan Oğuzların çok eski bir tarihe sahip olan bir kolu tarafından kurulan Selçuklu Devleti'nin sınırları, kısa zamanda Ceyhun'dan Akdeniz kıyılarına dayanmış ve Anadolu'nun büyük bir kısmı Türklerin eline geçmişti. Selçuklu Devletinin ilk kuruluş yıllarından itibaren kendi soyundan bir grubun devlet kurduğunu gören Oğuzlar (Türkmenler), büyük kitleler halinde batıya göç ederek bu yeni devletin himayesinde daha rahat bir hayat sürmek istediler. Zaten Tuğrul Bey zamanından itibaren Selçuklu Sultanları, bu Türkmenleri Anadolu'ya sevk etme siyaseti gütmüşlerdi. Ancak Sultan Sencer döneminde bir vergi anlaşmazlığı yüzünden büyüyen mesele, Oğuzlarla Selçuklu Ordusunu karşı karşıya getirdi ve savaşın sonunda Selçuklu ordusu yenilerek Sultan Sencer esir edildi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde Kirman Selçukluları, Irak

---

[143] **Büyük İslam Tarihi**, VII, ..., s.129-181

[144] Selahattin Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, TSK. Mehmetçik Vakfı Yayınları, s. 11

Selçukluları, Suriye Selçukluları, Türkiye Selçukluları, Dımaşk ve Musul Atabegliği gibi, yaşadıkları bölgeye göre adlandırılan Selçuklu oluşumları görüldü.[145]

Türkmenlerle yaşanan bu vergi anlaşmazlığı, çalışmaya esas olan dönemdeki aşiretlerin devleti tanımama ve yükümlülüklerini yerine getirmeme tavrını anımsatmaktadır.

Türkiye Selçukluları'nın mevcudiyeti, bazı Oğuz boylarının Doğu Anadolu'ya keşif akınlarıyla başladı. Büyük Selçuklu devletinin kuruluşundan önce Çağrı Bey, 1018 yılında Doğu Anadolu'ya bir keşif akını yapmış, daha sonra da Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar, Gaznelilerin takibinden kaçarak birkaç defa Anadolu'ya girmiş, Azerbaycan'dan Diyarbakır havalisine kadar yayılmayı başarmışlardı. Tuğrul Bey, doğudan gelip yurt bulmak ve sürülerini beslemek zorunda olan Türkmen boylarını Anadolu'ya sevk etmek suretiyle hem onlara yeni topraklar gösteriyor, hem de Bizanslılar ile arada bir tampon bölge oluşturuyordu. Türkmen beylerinden olan Artuk Bey, Kızılırmak ve Yeşilırmak havzalarını Türkmenlerin yerleşmesine elverişli hale getirdi. Anadolu'daki Türkmenler, Anadolu fatihi unvanını kazanan ve Türkiye Selçukluları'nın ilk hükümdarı olan Süleyman Şah'ın etrafında toplanarak yeni bir Türk devletinin temellerini attılar.[146]

Doğu Anadolu bölgesinde; II. Süleymanşah zamanında Erzurum'da hüküm süren Saltuklulara son verildi. Selçuklu nüfuzu, Doğu Anadolu'da yayılmaya devam etti. Selçuklu Sultanları, doğudan gelebilecek Moğol tehlikesine karşı, Doğu Anadolu'ya ayrı bir önem vermişler ve bu bölgede güven verecek beyliklerin olmasını arzu etmişlerdi. II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Zahireddin Mansur komutasındaki ordu tarafından Diyarbakır, 1240 yılında muhasara edilerek surları dövülmeye başlandı. Diyarbakır'ın ileri gelenleriyle anlaşmaya varılarak halkın bütün haklarına sahip olmaları, Dicle kenarındaki tarla ve bağlar için vergi vermemeleri kaydıyla şehir ele geçirildi ve subaşılığına Mübarizüddin İsa Candar getirildi.[147] II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde yer yer Kürt isyanları oldu. Bunları en önemlisi, Baba İshak isyanıydı.[148]

---

[145] **Büyük İslam Tarihi,** VII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s.181
[146] **Büyük İslam Tarihi,** VII..., s.209-357
[147] Büyük İslam Tarihi, VII..., s.303
[148] Naci Kutlay, , **21.Yüzyıla girerken Kürtler**, Peri Yayınları, İstanbul, 2002, s.25

Baba İshak isyanı, dini ve siyasi bir hareket olması itibariyle dönemin en önemli olaylarından biridir. Moğolların saldırıları üzerine akın akın Doğu Anadoluya gelen Türkmenler arasından çıkan Baba İshak, sosyal, dini ve siyasi tesirini kullanarak Türkmenleri etrafına topluyordu. İbadeti, oruçlu hali ve kimseden bir şey kabul etmemesiyle etrafındakileri kısa sürede etkiledi. Müritleri ve şöhreti artınca bir tepe üzerinde zaviye yaparak ibadetle meşgul olmaya başladı. Sultanın, Allah ve Halifelerin yolundan ayrıldığını söyleyerek Türkmenleri isyana davet etmeye başladı. Hızla gelişen isyan, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in komutanlarından Armağanşah'ın Baba İshak'ı Amasya Kalesinin burçlarına asmasına rağmen devam etti. Çünkü Baba'nın hiçbir fani tarafından öldürülemeyeceğine inanan taraftarları, *Baba, Resul, Allah* diye bağırarak daha şiddetli saldırmaya başladılar ve Armağanşah'ı öldürdüler. Sonunda, Frank ve Gürcü askerlerinden de oluşan Selçuklu ordusu 60.000 süvari ile Babailerin üzerine yürüdü. Önce Hıristiyan birlikleri Babailerle savaştı. Bu birlikler üstün gelmeye başlayınca ve Babailerin manevi bir güce sahip olmadıkları anlaşılınca Müslüman askerler de moral bularak saldırıya geçtiler. Savaşın sonunda bütün Babailer kılıçtan geçirildi. [149]

Türkiye Selçukluları'nda eyaletlerin idaresi, genellikle şehzadeler vasıtasıyla yürütülürdü. Vilayetlerdeki dini ve hukuki işlere kadılar bakıyordu. Tarım arazisi de dahil olmak üzere bütün topraklar ve ormanlar devletin malıydı. En küçük iskân yerlerine kadar nüfus vergiye tabi idi ve vergiye tabi varlığın kaydı tutuluyordu. Devlete hizmetlerinden dolayı kendilerine arazi verilenlerden alınan vergiler de yine bu arazi sahiplerine, onlar tarafından da bu arazide çalışan köylü ve çiftçiye ödenirdi. Bu arazi sahipleri üretilen malın cinsine göre devlet tarafından belirlenen fiyattan fazlasını köylüden isteyemezdi. Aksi takdirde köylüler, arazi sahiplerini şikâyet edebilirlerdi. [150]

Selçukluların kuruluş yıllarında ülke toprağı Türk örf ve adetlerine göre idare edilmekteydi. Selçukluların hüküm sürdüğü yerlerde toprak; haraci, öşri ve emiri gibi kısımlara ayrılmıştı. Köylü topraktan aldığı mahsulün öşür ve vergisini doğrudan devlet hazinesine vermeyerek, devletin bir hizmet karşılığı bölgenin öşür ve vergisini terk ettiği *ıkta* sahibine ödüyordu. Toprağa bağlı halk, hukuki yönden şehir ahalisi gibi

---

[149] Büyük İslam Tarihi, VIII, **Anadolu Türk Devletleri**..., s.303-304
[150] Büyük İslam Tarihi, VIII, **Anadolu Türk Devletleri**, ..., s.376

hürdü. Ellerindeki toprakları işleyebildikleri müddetçe topraklarının işleme hakkı evlatlarına veraset yoluyla intikal etmekteydi. Selçuklular zamanında sosyal hayatı etkileyen büyük yardım müesseseleri, hastaneler ve zaviyeler çok yaygındı. Bu dönemde ticarete, ticaret yollarına ve ziraata büyük önem verilmişti. Sultan Melikşah ve Sultan Sencer tarafından Irak, Horasan ve Harezm de açılan veya imar edilen sulama kanalları sayesinde zirai üretim çok artmıştı. Üretimin artması, devlete bağlı şehirlerin büyümesine ve bu şehirlerde ticari hayatın gelişmesine sebep olmuştu.[151]

İslam uğruna en büyük gayret ve başarı Selçuklu çağında gerçekleşmişti.[152] İslam dünyasında büyük fıkıh, hadis, kelam, tefsir bilginlerinden pek çoğu, Türk hâkimiyeti devrinde bilhassa Selçuklu çağında yetişmişti. Risale-i Kuşeyriye müellifi Ebu'l –Kaasım'ul Kuşeyri ve oğlu Et-Teysir adlı tefsirin yazarı Ebu Nasr Abd'ur Rahim, Şafii fakihlerinden ve Bağdat nizamiyesi hocalarından Ebu İshak Şirazi, birçok eser yazan Ebu'l- Me'ali Cuveyni, İslam âleminin en büyük fikir adamlarından olan Gazali bu bilginlerden bazılarıdır.[153]

Dini hayat, Selçuklularda sosyal bir düzendi. Bu devirde Türkler arasında Hanefi ve kısmen de Şafi mezhepleri hâkimdi. Bu iki mezhebin dışında Maliki ve Hambeli mezheplerine mensup olanlar da vardı. Selçuklu hanedanının ve ahalinin büyük kesiminin Sünni olması, Selçuklu Devleti ile Abbasi halifeleri arasındaki irtibatı kuvvetlendirmişti. Selçuklu Devleti'nin idaresi altındaki gayr-i müslimler rahatça yaşamaktaydı. Sultan Alpaslan hâkimiyeti altındaki Hıristiyan ülkelerde adalet ve merhametiyle tanınıyordu. İslam dininin bayraktarlığını uzun süre yapmış olan Selçuklular, haçlıları durdurmuş ve Sünni Abbasi Halifeliğinin gücünü Şii Fatımilere karşı korumuşlardı. İslami eğitime önem vermiş, açtıkları medreselerde yapılan öğretimde fenni ilimleri ihmal etmeden dini bilgilere de geniş yer vermişlerdi. Selçuklular Sünni inanışın hamiliğini yapmış, azınlıklara da oldukça müsamahalı

---

[151] Büyük İslam Tarihi, VII,**Selçuklular**, ..., s.204-210
[152] Dede, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim**..., s.315
[153] Kafesoğlu,**Türk Milli Kültürü**, ..., s.364

davranmışlardı.[154] Selçuklular döneminde kadınların sosyal hayatta çok daha fazla yer aldıkları ve aralarında örtünme olmadığı bu döneme ait diğer bir önemli husustur.[155]

Türkiye Selçukluları döneminde Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmenler, kısa sürede eşkıyalık etmeye, yol kesmeye, haraç almaya ve diğer asayişsizliklere başlamışlardı. Sıkıştırıldıkları zamanlar da sınırlarda toplanarak Hıristiyan ülkelerinden kendilerine yurt ve geçinme imkânı buluyorlardı.[156] Bu tavır, neredeyse birebir örtüşme ile sonraki yüzyıllarda da tekrarlandı. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti dönemlerinde de bu Türkmen asıllı Kürtler benzer davranışlar sergilediler.

2-Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri Döneminde Kabileler Üzerinden Yapılan Dini Propaganda

Doğu Anadolu bölgesinde 1072-1202 yılları arasında Yukarı Fırat'ta kurulan Saltuklar Beyliği, 1080-1228 yılları arasında Aşağı Fırat bölgesinde kurulan Mengücekler, 1084-1293 yılları arasında Bitlis ve Erzen'de kurulan Dilmaçoğulları Beyliği, 1110-1207 yılları arasında Van Bölgesinde kurulan Sökmenliler Beyliği, 1098-1183 yılları arasında Diyarbakır'da kurulan Yenaloğulları Beyliği, 1085-1113 yılları arasında Harput'ta kurulan Çubukoğulları bu coğrafi bölgede önemli izler bırakmışlar ve eserler vermişlerdir. Böylece XII. y.y sonlarına doğru Anadolu tam anlamıyla bir Türk yurdu haline geldi. Türklerin özellikle Doğu Anadolu'yu yurt edinmelerinden dolayı bu bölge çeşitli Türk kabileleriyle dolmuştu. Bu dönemde Doğu Anadoluya seyahat düzenleyen batılı gezgin Makro Polo, Anadolu'nun bu yörelerinden Türkomania (Türkmen Ülkesi) diye söz ediyordu.[157] Doğu Anadolu Bölgesinde devlet kurarak önemli izler bırakan iki büyük devlet de Ak-Koyunlular ve Karakoyunlulardı.

Ak Koyunlular, Diyarbakır bölgesine yerleşmiş bir Türkmen Boyları birliğiydi. Tam olarak ne zaman ve hangi yollarla Anadolu'ya geldikleri bilinmese de, Moğol istilası nedeniyle Anadolu'ya gelen Türkmen grubu içerisinde yer aldıkları

---

154 Büyük İslam Tarihi, VII, **Selçuklular,**..., s.211-212

155 XIV. Y.y. da Anadolu'da seyahat yaparak Seyahatnamesini oluşturan Arap seyyahı İbn Batuta'nın bu eseri Şerif Paşa tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu adet, İslam'dan önceki geleneklerin bir devamıdır.

156 Büyük İslam Tarihi, VIII, **Anadolu Türk Devletleri,** ..., s.316

157 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran...**, s.84

sanılmaktadır. Ak Koyunluların idareci sınıfı, eski Oğuz boylarından Bayındır ulusundan bir oymak olduğu bilinmektedir. Kara Yülük Osman Bey ve akabinde Mardin hâkimi Hamza Bey'in ardından Ak Koyunlu devletinin başına Cihangir geçmişti. Ağabeyi Cihangir'i tanımayan Uzun Hasan, Erzincan ve Van gölü çevresini yağmalayarak bir fırsatını bulup Diyarbakır'ı aldı. Uzun Hasan Bey'in otuz sene süren hâkimiyeti zamanında Ak Koyunlular geniş ve teşkilatlı bir devlet kurdular. Bölgede bir imparatorluk olmak isteyen Uzun Hasan, Osmanlı Devleti'ne ve devletin başındaki Fatih Sultan Mehmet'e de hasım oldu. Osmanlıların Otlukbeli savaşında kesin galibiyetleri üzerine, Uzun Hasan batı ile ilişkilerini kesti ve kendisinden çok şey bekleyen, Türk'ü Türk'e kırdırmaktan zevk duyan Papa; Macar, Leh, Sicilya ve bilhassa Venedik krallarının bütün ümitlerini kırdı. 1478'de Tebriz'de ölen Uzun Hasan'ın vefatından sonra ülke içinde çekişmeler baş gösterdi. Karakoyunlular, Akkoyunlular içindeki kabileler ve Anadolu'nun her tarafına yayılmış Safevi tarikatı büyüklerinin propagandaları neticesi, Erzincan'daki şeyhlerinin etrafına toplandılar. Toplanan müritleri teşkilatlandıran Safevi Şeyhi İsmail (Şah İsmail) Akkoyunlu topraklarını istilaya başladı. Azerbaycan'ı Ak Koyunlulardan alarak Tebriz'de şahlık tahtına oturan Şah İsmail, 1501'de Safevi Devletini resmen kurdu. 1503 yılında Akkoyunlu devleti, Şah İsmail'e yenilmesinin ardından yıkıldı.[158]

Bugünkü Doğu Anadolu'da hüküm sürmüş olan Ak Koyunlularda hükümdar seçiminde aile ve aşiretler etkili idi. Ulus reisliğine, ulusu teşkil eden aile efradı ve aşiret beyleri tarafından kim uygun görülürse Ulus'un idaresi ona ait olurdu. Uzun Hasan, kendi döneminde de etkili olan aşiret kuvvetlerini itaat altında tutmayı başarmıştı. Uzun Hasan'dan sonra ise, kendisi kadar güçlü olamayan oğulları, aşiretlerin ve muhtelif sebeplerin tesiriyle hızlı bir çöküşe maruz kalmıştı. Ak Koyunlular döneminde ilim ve fenne büyük önem verildi. Bu dönemde değerli eserler veren ilim adamları yetişti. Ali Kuşcu, Mahmud Can, sonradan Osmanlıların hizmetine geçen İdris-i Bitlis bunlardan bazılarıdır.[159]

14. yüzyılın ikinci yarısında Van Gölü kıyısındaki Erciş mıntıkası merkez olmak üzere Erzurum ve güneyde Musul çevresine kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde

---

[158] Büyük İslam Tarihi, XII, **Osmanlılar**,..., s.434
[159] Büyük İslam Tarihi, XII, **Osmanlılar**,..., s.439

devlet kuran bir Türkmen kabilesi olan Karakoyunlular kabilesinin adının eski totemlerinin koyun olmasından ileri geldiği öne sürülmüştür. Karakoyunlu hanedanının Deniz Han'dan geldiği, Oğuz Han ananesine göre Deniz Han evladından sayılan Yıva boyu ile Karakoyunlular arasında kabilevi bir akrabalığın bulunduğuna dair izler mevcuttur. Bayram Hoca tarafından kurulan Karakoyunlular, hızlı bir genişleme göstermişler, devletlerinin yıkılmasına kadar Musul gibi önemli şehirleri ellerinde tutmuşlardır. Karakoyunlu eli (ili) arasında yer alan ve Karakoyunlu ulusunun çekirdeğini meydana getiren Karakoyunlu oymağı, sergilediği idareci rolle kabilevi özelliğini kaybetmiştir. Karakoyunlu ilini meydana getiren oymaklar arasında Süleymani, Zikri ve Mahmudi gibi bazı Kürt oymakları da vardı.[160]

Karakoyunlu Devleti'nde hükümdar seçiminde, Ak Koyunlularda olduğu gibi aile ve aşiret reisleri etkiliydi. Vilayetler, hükümdar ailelerinden olanlara ve emirlere veriliyordu. Bunlar, maiyetlerinde aşiret kuvvetleri de bulundururdu. Karakoyunlular, mezhep bakımından Şiiliğe meyilli oldukları için; Memluk Devleti, Ak Koyunlular ve diğer Sünni mezhebe mensup devletler bunların aleyhinde oldular. Bilhassa Ak Koyunlularla olan mücadelelerin sebeplerinden biri de aralarındaki mevcut mezhep farklılıklarıydı. Buna rağmen Karakoyunluların paralarında ilk dört halifenin adlarının ve kelime-i şehadet yazısının bulunması, onların ileri bir Şii olmadıklarını göstermektedir.[161]

3-Osmanlı Devleti Döneminde Sosyal ve Dini Hayat

Osmanlı Devleti'ni kuranlar, Oğuzlar'ın sağ kolu olan Günhan kolunun Kayı boyu'dur. Kayılar, 1071 Malazgirt meydan muharebesinden sonra diğer Türk boyları arasında Anadolu'ya gelmeye başlamışlardı. Kayılar'ın bir kısmı, XIII. yy. ortalarında Ankara'nın batı kısımlarında, daha sonraları da Söğüt ve Domaniç havalisinde yerleşmişlerdi. Bu sırada, Kayılar'ın başında Ertuğrul Bey bulunuyordu. Onun vefatı üzerine (1288), yerine, küçük oğlu Osman Bey, Uc'taki Oğuz aşiretlerine hepsinin ittifakıyla baş oldu. Osman Bey, o zamanın mühim tarikatlarından biri olan Ahiler'in en

---

[160] Büyük İslam Tarihi, XII, **Osmanlılar,...**, s.441
[161] Büyük İslam Tarihi, VIII, **Anadolu Türk Devletleri**, s.481

itibarlı ve Ulu reislerinden Şeyh Edebali'nin kızı ile evlenerek Ahiler'in nüfuzundan maharetle istifade etti ve istila hareketlerine girişti.[162]

Öncelikle Bizansa doğru genişleyen Osmanlı Beyliği, halka adil davranma, iyi idare sonucunda komşu beylikleri topraklara kattı. Doğudan gelen Türkmen göçleriyle nüfusu güçlendi. Bizanstan yeni topraklar elde edildikçe Türkmen boyları, sistemli olarak bu topraklara yerleştirildi. Osmanlıların, Hıristiyanlara karşı savaş açmaları ve yeni Hıristiyan topraklarını ele geçirerek Müslüman toplulukları buralara yerleştirmeleri sonucunda Anadolu'da ve İslam âleminde büyük itibar sahibi oldular. Anadolu'da Karaman Beyliği hariç Trabzon ve Diyarbakır sınırına kadar olan bölgede Türk birliğini kuran Osmanlı Devleti, Yıldırım Bayezid'in Timur ile yaptığı savaşta esir düşmesinin ardında kardeş kavgaları ile karşı karşıya kaldı. Anadolu'da kurulan Türk birliği tekrar bozuldu ve eski beylikler yeniden meydana çıktı. "Fetret Devri" denilen bu dönem, Şehzade Mehmet'in (I.Mehmet) kardeşlerine üstün gelerek tahta geçmesine kadar devam etti. I. Mehmet'ten sonra tahta geçen II. Murat ve ondan sonra Hakan olan Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı Devletinin sınırları, doğuda Trabzon dâhil Diyarbakır sınırlarına dayandı. Fatih Sultan Mehmet devrinde İstanbul fethedilerek asırlardan beri Anadolu'da yeni yurt arayan Türk boyları arasında birleşmeyi engelleyen Bizans, ortadan kaldırıldı (1453). Fatih, kardeş kavgaları sırasında aşiret veya boylara dayanan beylerin güçlerini devletin başında bulunan şahıslara karşı, saltanatta hak iddia eden diğer şehzadelerin yanlarında kullanmalarının nelere mal olduğunu ve devletin nasıl zaafa uğradığını görmüştü. Büyük ailelerin, güçlü aşiretlere dayandığı takdirde devletin bekası için tehlike olabileceğini anlamıştı.[163]

a) Osmanlı Devletinde Sosyal Hayat

Osmanlı Devletinde cemiyet iki ana gruptan oluşmaktaydı. Birincisi, *askeri* adı altında toplanan ve görevleri gereği vergilerden muaf olan kısım; ikincisi ise şehirliler, köylüler ve göçebe aşiretlerin meydana getirdiği *Reaya* denilen vergi mükellefi gruptu. Osmanlı toplumundaki bu sınıflaşma tabi oldukları görevleri dolayısıyla olup, bütün kanun ve nizamlar sınıfların hukuki yapısına paralel bir biçimde ele alınmıştı. Devletin

---

[162] F. Çetin Derin, , **Türk Dünyası El Kitabı**, "Osmanlı Devleti'nin Siyasi Tarihi" Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Ankara, 1992, s.477

[163] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K., **Türkiye Cumhuriyetini Kuran...**,s.101–102

ekonomik yapısı, ziraate dayandığından bu işle meşgul köylüler devlet açısından çok önemliydi. Rumeli'de fetihlerin genişlemesiyle, Anadolu'da büyük bir nüfus potansiyeline sahip konar-göçerler, devlet tarafından güvenlik açısından yeni fethedilen yerlere nakledilmiş ve buralarda köyler tesis ederek yerleşik hayata geçmişlerdi. Anadolu'da ise daha Anadolu Selçukluları zamanından itibaren köyler teşkil edildiği görülmektedir. Beylikler döneminde toprak, Selçuklularda olduğu gibi timar, vakıf, mülk, yurd olarak ayrılmış ve bu topraklar üzerinde ziraat yapan köylüler, elde ettikleri mahsulün vergisini vermek suretiyle mükellefiyetlerini yerine getirmişlerdi. Bu durum yani tımar düzeninin uygulanması, Anadolu'nun batı ve orta bölgelerinde büyük ölçüde tatbik edilirken, Doğu Anadolu'da ise kısmen uygulanabilmişti. Köylülerden farklı olarak konar-göçerler, yerleşik halkın vermekle mükellef oldukları vergileri vermezler, buna karşılık kendilerine mahsus bir nizam içinde kabul edilirlerdi.[164] Bu durumda Osmanlı Devlet geleneği, Orta ve Batı Anadolu ile Karadeniz bölgelerinde geleneksel meşruiyete sahip olmasına karşın Doğu Anadolu bölgelerinde -idare merkezleri ve bu merkezlere yakın bölgeler istisna edilirse- çok da geçerli olmamıştı.

Konar-göçer tabiri, Osmanlı arşiv belgelerinde de yer almakta olup, aşiretlere bu ad, onların göçebelerden farklı olarak kışlaklarında yaptıkları ziraat dolayısıyla verilmişti.[165] Fatih Sultan Mehmet devrinde hazırlanan tahrir defterlerinden, Rumeli'ye sevk edilmiş bu aşiretlerin çoktan yerleşmiş ve toprağa bağlanarak köyler kurmuş oldukları anlaşılmaktaydı. Konar-göçerler, kendi aralarında *il* veya *ulus* adı altında gruplandırılmışlardı. Bunlar da kendi aralarında boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde bölümlere ayrılmıştı.[166]

b) Osmanlı Devletinde Din ve Halifelik

Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde Anadolu beylikleri üzerinde Ahilik, Babailik ve Mevlevilik gibi tarikatlar önemli bir etkiye sahipti. Dolayısıyla Osmanlı Beyliği üzerinde de özellikle Ahilerin ve Babailiğin tesirleri görülmektedir. 14. y.y. sonlarıyla 15. y.y.da bu tarikatlar kuvvetlenerek Anadolu'nun siyasi tarihi üzerinde söz

---

164 Büyük İslam Tarihi, XII, s.380-387

165 Yusuf Halaçoğlu, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, İstanbul, 1988, s.14

166 Büyük İslam Tarihi, XII ..., s.388

sahibi olmasının sebebi, beyliklerin bu tarikatları himaye etmeleriydi. Osmanlı Beyliğinin kuruluşunda Ahiliğin yanı sıra Alperenler denilen ve sonradan adı Bektaşiliğe çevrilen Babai tarikatının da etkisi olmuştur. Orhan Gazi, fetihlerinde kendilerinden istifade ettiği Babailerin muhtemel bir isyan çıkarmalarına karşı da daima tedbirli olmuştur. Osmanlı Sultanlarının tarikat ehline gösterdikleri hürmet, 14. y.y. sonlarından itibaren Osmanlı memleketlerinde *Eköberiyye, Bistamiyye* ve *Zeyniyye* gibi tarikatların yaygınlaşmasına vesile olmuştu. Bu tarikatları, *Halvetilik, Nakşilik, Kadirilik* ve *Mevlevilik* takip etmişti. Bu bağlamda, hükümdarların dindar kişiler olduklarını, hal ve hareketlerini bu inanç sistemi çerçevesinde düzenlediklerini söylemek gerekir. Şeyhülislam ve müftü tabirleri, II. Murat döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştı ve ilk Şeyhülislam, Molla Şemseddin Fenari idi. Osmanlı inanç sistemi içinde yer alan Şeyhülislam, ulamanın (âlimlerin) başıydı ve veziriazamın bile onu kendisinin üstünde tutması gerekirdi.[167]

Şeyhülislamlar ile Veziriazamlar arasında zaman zaman sürtüşmeler ve bu durmun padişaha yansımaları görülmüştür. Osmanlı tarihinde devlet idaresine müdahalelerinden dolayı idam edilen Ahizade Hüseyin Efendi, Hocazade Mes'ud Efendi gibi Şeyhülislam'lar vardı. Osmanlılar, devlet ile din görevlileri arasındaki çatışmaları önlemek amacıyla, bu tür tehditlere karşı uzun vadeli çözümü, dini müesseseyi devlet kontrolüne almakta buldu.[168] Görüldüğü üzere, dini müesseselerin devlet kontrolüne alınması, Cumhuriyet dönemiyle başlamamıştır. Osmanlı Devleti de bu yönden gelebilecek suistimalleri önlemek amacıyla böyle bir tedbire başvurmuştur.

Halife, 8 Haziran 632'de Medine'de Hazreti Muhammed'in vefatı üzerine, onun yerine seçilen Hazreti Ebu Bekir'den itibaren dört büyük devlet başkanına, sonra da Şam'da Muaviye ile başlayan ve seçim yapılmaksızın sülale saltanatı kuran Ümeyeli ve Irak'ta Abbaslı İslam-Arap devlet başkanlarına verilen bir sıfattı. Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim, 1517'de Mısır'ı fethedip Kölemen Türk Devletini kaldırınca son Arap Halifesi III. Mütevekkil, İskenderiye'den gemi ile İstanbul'a gelişinde kutsal emanetleri de getirmişti. Mısır Ezher Camii âlimleri ile İstanbul/Osmanlı din bilginlerinin aldığı karar üzerine halifelik sıfatının Sultan Selim'e törenle devir ve

---

[167] Büyük İslam Tarihi, XII..., s.423
[168] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**..., s.88

teslim edilmesine karar verilmişti. Böylece 30 Temmuz 1517 tarihinden 3 Mart 1924 tarihine kadar halifelik, 407 yıl boyunca Türklerde ve Osmanlı Hanedanında kalmış oldu.[169]

Yavuz Sultan Selim'in, Halifelik müessesesini ele geçirmesiyle birlikte Osmanlı Padişahları, peygamberden sonra gelen halifelerin haiz olduğu *kutsallık* sıfatını kazanmış oldular. İslam âleminde halife ve saltanat, tek kişi tarafından temsil edildiğinden, hükümdarlar hem dinin hem de devletin başı olmuş ve din ile devlet meseleleri birbiri içinde düşünülmüş, uygulama da bu yönde olmuştu. Bu nedenle İslam hukukunda din-devlet ayrılığı yerine dinin devleti yönlendirmesi söz konusu olmuştur.[170]

Sultan Selim'den sonra Halifelik siyaseti, devletin iç ve dış politikasına hâkim olmuştu. Osmanlı sultanları, Fatih devrinden itibaren en büyük *Gaziler* sıfatı ile kendilerini İslam sultanları arasında Hulefa-i Raşidin'den beri en üstünü (afdal) saymaya başlamışlardı. 'Mekke Şerifi, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışında gönderdiği mektupta: "sizler Efrenc'den (yani Avrupalılar'dan) ve emsalinden memleketler feth etmekle bize ve bütün İslam sultanlarına üstün bulunuyorsunuz" demekte idi. Osmanlı sultanlarının *hilafet-i kubra'ya* sahip olmaları, bütün İslam dünyasının Hıristiyan dünyasına karşı koruyucusu, İslam'ı ve şeriatı, Mekke ve Medine'yi ve hac yollarını himaye edebilecek fiili kuvvet ve kudrete malik İslam'ın en büyük sultanı manasında anlaşılıyordu. Onlar da bu kudretin kendilerine Allah tarafından verildiğini düşünüyorlardı. 16.y.y. da Halifelik anlayışı, devlet hayatında ortaya çıkan şeri ve örfi ayrılığını, şeriat lehine zayıflatmış, Şeyhülislamlar idarede ve kanunların tanziminde gittikçe daha büyük bir rol almağa başlamışlardı.[171] Osmanlı toplumunda, şu iki sınıf her zaman olmuştu; birincisi, akli ilimleri öne süren ve tasavvufu, şiiri, musikiyi dinsizlik olarak görmeyen sınıf; ikincisi ise bağnaz davranan sınıf.[172]

---

169 Fahrettin Kırzıoğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, Atatürk Üni. Basımevi, Erzurum 1977, s.88-89

170 Gökçe, , **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**, ...,, s.231

171 Halil İnalcık, , **Türk Dünyası El Kitabı**, "Osmanlı İmparatorluğu" Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:121, Ankara, 1992, s.465,466

172 Dede, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim**..., s.329

Bütün dini kurumları ortak bir çatı altına yerleştirmek isteyen Osmanlılar için asıl 'fesat', Türkmen aşiretleri arasında yayılacak bir Şiilik akımı olmuştu. Çünkü bu mezhep, İran'daki Safeviler nezdinde kendi resmi koruyucusu olarak rakip bir hanedanlığa sahip bulunuyordu. Bu hanedanlık, Anadolu'da aşırı bir şekilde etkili hale gelmiş olan 'Safavilik' tarikatıyla de iç içeydi. Bu tarikat, 14. yüzyılda o günlerde Anadolu'yu dolduran ve bilinen her türlü Müslümanlığı yaymakta olan *'Türk babaları'* hareketinin beslendiği yerde, yani Azerbaycan ve Gilan'da doğmuştu. Bu babalar, Osmanlıları ve onların seleflerini daha önceki yüzyıllarda korkutmuş olan aynı tür Şamanvari sorun yaratan insanlardı. Safevi tarikatının ırsi liderlerinden birisi olan Şah İsmail, aynı zamanda İran Hanedanlığının kurucularından birisi oldu. Önceleri Sünni olan tarikat, Şah İsmail'in tahta geçişinden evvel Şiiliği benimsemişti. Osmanlılara göre Şiilik, bütün yıkıcı belirtileri içinde barındıran bir doktrindi. Şiiler, ilk İslam cemaatleri içinde en belirli muhalif gruptu. Şiiliğin, toplumun aşağı katmanlarındaki azınlık grupların korunmasına eğilimi vardı. Dolayısıyla Şii Müslümanlık, Osmanlı Devleti içinde *merkeze yabancılaşmış* Türkmen aşiretlere ve onlarla iyi ilişkiler içinde bulunan insanlara cazip geldi.[173]

Türkmenler, Osmanlı Devleti'ni kendinden olmayan, yabancı ve düşman bir güç olarak görmekte ve siyasi sadakat odağı olarak da; yine kendileri gibi Türkmen kökenli olan ve benzer kültürleri paylaşan İran Safevi Devleti'ni görmekteydiler. Safevi Devleti ortadan kalkınca ise, bu boşluğu İran Devletiyle doldurmuşlar, Osmanlı Devlet otoritesini tanımayarak düşmanca tavırlarda bulunmuşlardı. Buna karşın Osmanlı Devleti, otoritelerini tanımayan bu Alevi Türkmen nüfus kitlelerine şüpheci ve düşmanca tavır sergilemiş, Türkmenlerin isyan hareketlerini kanlı bir biçimde bastırmıştı.[174]

Alevi Türkmenlerle gelinen bu nokta, aynı zamanda Osmanlının Sünniliğine muhalif ve alternatif bir dini akım oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti, bu aşiretleri merkezin otoritesine bağlamaya çalıştıkça, bu Türkmen aşiretleri de Osmanlıların merkeziyetçi idari ve mali politikalarına direndiler. Bu direnişin dini boyuttaki

---

[173] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset...**, s.87-88

[174] Somel, *"Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kimliği"*, s. 73

yansıması, Osmanlı Devleti'nin bütün İslamiyeti kapsayan dini tekelcilik anlayışını kabul etmemek şeklinde oldu.

F- DOĞU ANADOLUDA KÜRT AŞİRETLERİ

1-Kürt Adının Kökenleri ve Tarihte Kürtler

Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden kavimlerden birisi olan Kürt kabileleri, bugünkü İran, Irak ve Türkiye coğrafyasına yerleştiler. Yerleştikleri yerlerde eski uygurlıklardan, dini inanışlardan etkilenmemeleri imkânsız olduğu gibi, kendi gelenek, görenek ve inançlarını bu yeni coğrafyaya taşımamaları imkânsızdı. Anadolu'nun doğusuna yerleşen bu kabileler, yaşantılarıyla, inançlarıyla ve bu unsurların Cumhuriyet dönemindeki yansımalarıyla çalışmanın öznesi haline geldiler. Çünkü önceki konularda verildiği üzere birtakım kültür ögelerini miras olarak alan Kürtler, bu ögeleri Türkiye Cumhuriyeti dönemine de taşıdılar.

Kürtlerin adı ve kökeniyle oldukça fazla ve birbirinden farklı bilgiler vardır. Kaşgarlı Mahmud'un yazmış olduğu Divan-ı Lügat İt Türk adlı eserde Kürt deyimi, iki ayrı anlamda kullanılmaktadır. Birincisi; 'At Arpayı Kürt Kürt yedi' sözünde geçtiği gibi tabiat taklidi olarak kullanılmaktadır. Diğeri de yine tabiatla ilgili olarak; ilkbahar ve sonbahardaki suların içerisindeki buz parçalarının adı Kürttür. Kürt kelimesi, yay, kamçı, değnek gibi sert dayanıklı nesnelerin yapımında kullanılan kayın ağacının adı olarak da geçer.[175] Bugün bile Dağıstan, Kanan, Karaçay'da yağan kara, Kürt dendiği bilinmektedir.[176]

Sümer yazıtlarındaki Kardaka, Asur tarihindeki Kurtie gibi aşiret adlarıyla da Helenistik dönemindeki Kordeune, Roma dönemindeki Gerdoya gibi bölge adları da Kürt adıyla ilişkilendirilmiştir.[177]

Tarihte, Kürt veya çoğul şekliyle *Ekrad* kelimesi, ilk defa İslam seyyahı Mesudi'nin 912'de tamamladığı 'Murucuzzeheb' adlı eserinde geçmektedir. Gerek Mesudi, ve gerekse Taberi, Hamza İsfehani, İbn Rusta gibi diğer İslam tarihçileri, Kürt kelimesini hiçbir zaman ırk ya da etnik manada kullanmamışlardır. Bu kelime ile hangi

---

[175] Kaşgarlı Mahmut, **Divan-ı Lügat İt Türk** , Çev: Besim Atalay , C.1 Türk Dil Kur. Yay. Ankara, 1968, s.343

[176] Fahrettin Kırzıoğlu, **Kürtler,** Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay. Ankara, 1968, s.4

[177] Mehmet Ay, **Bizim Güneydoğu,** Denge yay. İstanbul, 1994, s.31

ırktan olursa olsun göçebe unsurlar ifade edilmiştir.[178] Doğu illerimizin çeşitli bölgelerinde ve en çok dağ eteklerinde sarp ve arızalı arazide ve yüce dağların çevirdikleri ova ve zengin yaylalarda yaşayan ve bugün çiftçilik ve koyunculukla geçinen eski Türk ve Türkmen aşiretler, bugün Kormanci ve Zaza dilleriyle söyleştikleri için bunlara Kürt denilmektedir.[179]

Kürt kabileleri hakkında tarihçiler, fikir birliğine varabilmiş değillerdir. Türk kavimlerinin Orta Asya'dan Kars – Van – Bitlis Bölgelerine göçlerinden önce Ahlat'ı ziyaret eden Nasır Hüsrev (İran'lı Şair,1003-161) bu yörede Arapça, Ermenice ve Farsça konuşulduğundan söz ettiği halde Kürtçe konuşulduğundan da Kürtlerden hiç bahsetmemiştir. Yabancı ve Türk hiçbir yazar, Orta Asya'da bir Kürt Kavminin ve lisanının mevcudiyetinden bahsetmez. Hitit, Asur, Roma, Kuman, Bizans, Sasani, Arap, Pers, Ermeni, Selçuklu, İlhanlı gibi Devletlerin -konumuz ile ilgili bölgelerde- hüküm sürdükleri dönemlere ait eserlerde, mezarlarda, sikkelerde, arkeolojik buluntularda Kürtlere ve tarihlerine ait kayıtlara rastlanılmamıştır.[180]

Bazı Kürt tarihçileri kendilerini Urartulara, Ari ırka bağlamak istemişlerse de belge bulamamışlar ve gayretleri sonuçsuz kalmıştır. Bir milletin imzası olan dile bakılarak o milletin kökenine inilebilir. Fakat Kürt dilinde durum biraz farklıdır. Çünkü Kürtçe; biraz Arapça, biraz Farsça biraz da Türkçe karışımından ortaya gelmiş bir dildir. Kürt kabilelerine ilk defa Orta Doğuda rastlandığını öne sürenler de vardır. Bunlara göre Kürtler, daima, o çevreye hakim devletlerin yönetiminde kalmışlar, ama her dönemde de bağımsız olmak için baş kaldırmışlar ve yenilmişlerdir.[181]

Kürtlerin ilk tarihini yazan kişi Bitlisli Şeref Han 'dır. Bitlisli Şeref Han, 1597'de dönemin Padişahı III. Mehmet'e sunduğu " Şerefname: Kürt Tarihi" adlı eserinde Kürtlerin soyunun birtakım anekdotlara dayandığını, bunlardan birinin de Türkistan'ın Büyük Hükümdarlarından biri olan Oğuz Han'a dayandığını ifade etmektedir. Şerefnamede ileri sürülen kişi, yer, aşiret adlarının hemen hemen büyük çoğunluğunun Türk kökenli olduğunu, örneğin önemli Kürt Beylerinin birkaçının

---

178 İsmail Kıran,, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan Aşiret, Şeyh ve Ağa Oluşumlarının Yönetsel Sosyoloji Açısında İncelenmesi,** Dumlupınar Üni. Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 1997

179 M.Şerif Fırat, **Doğu illeri ve Varto Tarihi,** Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s.25

180 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği...**, s. 35.

181 İsmet Bozdağ, **Kürt İsyanları,** Truva Yayınları, İstanbul 2004, s. 7-8.

isimlerinin: Atabey, Alp Ergun, Uğurlu Bey, Turan Şah, Tuğrul Tekin, Türkan Devlet Hatun, Bayındır Bey, Saruhan gibi isimler olduğunu kaydetmektedir. XII. y.y. da Doğu Anadolu'da kendilerine ekrad (kürtler) denen aşiret ve kabilelerin reisleri Budak, Timurtaş gibi tamamen Türkçe isim taşıyorlardı.[182]

Kürt olgusunu siyasi zemine çekmeye çalışanlar ise, Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Türk topluluklarının, hükümetlerin yanlış iskân politikaları ve bilinçli olmayan yaklaşımları nedeni ile *'Kürtleşme'* sürecine itildiklerini öne sürmüşlerdir. Oryantalistler[183], Kürtlerin kökeninin İskitlere dayandığı tezini öne sürmüşlerdir. Prof. Dr. Zeki Velidi TOGAN, İskitlerin Türk asıllı olduğu görüşünü kabul etmemektedir. Ancak ünlü Kürdolog Bazil Nikitin, Kürtlerin Asyatik Kökenli olduğu görüşünde kararlıdır.[184]

Prof. Ergun AYBARS 'da Kürtler için, "Kürt olarak anılan Türk boyları" ifadesini kullanmaktadır.[185] Bu noktada, araştırmacılar ikiye ayrılmaktadır. Bir kısmı, Kürtlerin Türk ırkı ile aynı ırktan geldiğini ifade ederken, bir kısmı da tamamen farklı bir ırk ve dilden olduklarını ileri sürmektedirler. Örneğin "...Irk ve dil bakımından Türklerden ayrılan, derebeyliğe bağlı, başına buyruk, sofu ve hırçın bir azınlık olan Kürtler..." tabiri Lord Kinross'a aittir.[186]

Tüm bu iddiaların yanında, Kürtlerin İran (Farisi) Arap, Asurlu, Ermeni ve Türk asıllı olduklarını savunanlar, bu görüşlerini ispat gayretine girmişlerdir.[187] Kürtlerin Hint Avrupa dil grubuna ait bir dil kullandıkları ifade edilerek Gürcülerle arasında soy irtibatı kurmaya kalkışanlar olduğu gibi, Urartuların, Kürtlerin ataları olduğu da diğer iddialar arasındadır.[188]

Göktürkler çağına ait Türk arkeoloji eserleri arasında Göktürk yazısıyla yüzlerce taş anıt, tuğla ve kemik kitabeler bulunmuştur. Bunların en meşhuru 'Orhun Anıtları' dır. Ayrıca Yenisey ırmağı baş kollarından 'Elegeş Suyu' boyunda, bugün adına Elegeş

---

182 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K., **Türkiye Cumhuriyetini Kuran...**,s.88
183 Şarkiyatçılar da denilen Doğu Bilimcileri
184 Türkdoğan, **Doğu ve Güneydoğu...**, s.424 - 430.
185 Aybars, **Yakın tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları...**, s.7
186 Lord Kinross, , **ATATÜRK, 'Bir Milletin Yeniden Doğuşu'** Altın Kitaplar Yay. Çev: Necdet Sander, İstanbul, 1994, s.465
187 Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek – Kurmanclar ve Zazaların Kimliği II...**, s.34 -48
188 Atılgan Coşkun, **Emperyalist Devletlerin Doğu Anadolu Politikası ve Aşiret Süvari Alayları**, Ankara, 2004, s.309

Kitabeleri dediğimiz taş anıtlar bulunmuştur. 1300 yıl önce Göktürk alfabesi ile yazılarak Elegeş Çayı civarına dikilmiş bulunan *Kürt Türklerine* ait Elegeş Yazıtında şu ifadeler, incelediğimiz konu bakımından oldukça dikkate değerdir ; "Men Kürt el-Kaan Alp Urungu, Altunlug keşiğim bantım Belde, El'im, Tokuz kırk yaşım." Bu ifadenin günümüz Türkçesine tercümesi şudur; "Ben Kürt İl-Hanı Alp Urunguyum, Altından yapılmış okluğumu bağladım belime, Milletim; ben kırk dokuz yaşımda öldüm..." Göktürklerin ilk yıllarında Yenisey ırmağı bölgesinde 630-681 yılları arasında Kırgız Türklerinin daha sonraları Karluk (Karlık) Türklerinin yaşadığı bu bölgede Göktürklere tabii olarak yaşayan bu topluluğun adının Kürt olduğu, bu taşlar üzerinde görülmektedir. Türklerin gittikleri Macaristan ve İran üzerinden Anadolu'ya gelişlerinde Kürt adını verdiğimiz Türk boyunun da diğer Oğuz Türkleriyle beraber Orta Asya'dan batıya göç etmiş bir Türk boyu olduğu görülmektedir.[189]

1934 yılında Maarif Vekâleti tarafından hazırlatılan Tarih kitabında; "...Asılları en saf Türklük kökünden geldiği halde asırlardan beri hariçten giren siyasi tahrikler ve saltanat idaresinin fena siyasetleri yüzünden bir kısmı, kendilerini Türklükten ayrı saymağa başlamış olan şark vilayetleri..."[190] ifadeleriyle bu bölgede yaşayan ve kendilerini soyutlamaya çalışan vatandaşlarımızın asıllarının Türk olduğuna vurgu yapılmaktadır.

1935 yılında kabul edilen ve 'Dersim İsyanı' ile ilgili bölümde üzerinde duracağımız Tunceli kanunu ile ilgili meclis görüşmelerinde Dâhiliye vekili Şükrü Kaya Bey'in, Dersim mıntıkasında yaşayan ahali için "...Aslen Türk unsuruna mensup bir kitledir " ifadesini kullanmasını; yazar İsmail Beşikçi, " Peki Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden önce Dersim'in yerli ahalisi kimlerdir" sözleriyle eleştirerek Kürtlerin Türk ırkı ile birlikte Orta Asyadan geldiği tezine katılmadığını vurgulamaktadır.[191]

Yine, 1938 yılına kadar mecliste Muş, Bitlis ve Çorum milletvekillikleri görevinde bulunmuş olan İlyas Sami Bey, "...Kürtlerin Türk oldukları yönünde kuvvetli emareler bulunduğunu, bu husus üzerinde durulduğunu, Mustafa Kemal sağ olsaydı bu

---

[189] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K.,**Türkiye Cumhuriyetini Kuran ...**,s.8-10
[190] **Tarih IV**, Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s.192
[191] İsmail Beşikçi, **Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi**, Yurt Kitap, Ankara, 1992, s.16

işlerin çoktan hallolduğunu, Onun ölümünden sonra bu çalışmaların durduğunu" beyan etmiştir.[192]

M.Şerif Fırat'ın *'Doğu İlleri ve Varto Tarihi'* adlı eserin 4. baskısının Sunuş bölümünde dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel: "Doğu Anadolu'da oturan, İstanbul Türkçesine benzemeyen bir dil ile tanıştıkları için kendilerini Türk'ten ayrı sayan, bilgisizliğimiz yüzünden bizim de öyle sandığımız vatandaşlarımız, su katılmamış Türklerdir. Dünya üzerindeki Kürt diye adlandırılabilecek müstakil hüviyetli bir ırk yoktur. Kürtler yalnız vatandaşlarımız değil, soydaşlarımızdır da..." demek suretiyle de Kürtlerin Türk asıllı oldukları devlet tarafından tasdik ediliyordu.[193]

Kökenleri Orta Asyaya uzanan Kürtlerin, eski Türk inançlarından ve bölgedeki dinlerden etkilendikleri kesindir. Yukarıda anlatılan inanç sistemlerini Kürt kabilelerinin de benimsedikleri kaçınılmazdır. Arapların VII. y.y.dan sonra yayılmacı politikalarının bir sonucu olarak Kürtler de İslam dinini kabul ettiler. Önceki dönemlerde Hristiyanlık, Yahudilik gibi inanışlar, Kürt kabilelerinin dinsel hayatlarında da kendilerini göstermiştir. İslam dininin bölgede hızla yayılması sonrasında Kürtlerin hemen hemen tamamı İslamın Şafii mezhebine bağlı olmuşlardır. Nitekim diğer Türk kabilelerinin büyük bölümünün bağlı olduğu Hanefilik ile Kürtlerin benimsediği Şafiilik arasında önemsiz farklılıklar vardır. Kürtlerin çoğunluğu, Sünni Şafidir.[194] Kürtler arasındaki dinsel farklılık, mezhep farklılığından ziyade tarikat farklılığında kendisini göstermiştir. Dini tarikatlara bağlılık özellikle Kadiri ve Nakşibendî tarikatlarına mensubiyet noktasında bir 'ayrım' doğurmaktadır Kürtlerin hepsi Sünni Müslüman değildir. Anadolu'da mevcut inanışlardan Alevilik, Kürtler ve Türkler arasında yaygındır.[195]

Bu konuda ilginç bir değerlendirme de Rambout'tan gelmektedir: "Hıristiyan olan üç-beş aşiret ve birkaç şeytan tapıcısı ya da Yezidi dışında Kürtler çoğunlukla Müslüman olup Sünni mezhebine bağlıdır. Bunun yanında İran'da Şii mezhebine bağlı bazı Kürt aşiretleri de vardır. Aslına bakılırsa Kürtler pek dindar değildirler. Oldukça

---

[192] Abdulhadi Toplu **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar, Ayaklanmalar**, Ankara, 1996, s.366

[193] Fırat, **Doğu illeri ve Varto Tarihi,...**s.12

[194] **Türkiye Gerçeğinde Kürtler ve PKK Terörü**, ..., s.6

[195] David McDowall, **Kürtler**, Avesta Basın Yayın, Çev: Zeri İnanç, İstanbul 2000, s.31-32

batıl inançları vardır. Şeyhlerini kutlu sayarlar, dinin görünürdeki uygulamasıyla kafalarını yormazlar. Ayrıca Kürtler bize inandırılmak istenilenden daha az tutucudurlar" demektedir.[196] Bununla birlikte bir İngiliz belgesinde Kürtlerden: "Köklü dinsel inançları, savaşçı mizaçları ve eğitim noksanlığı olan Kürtler..." diye bahsedilmektedir.[197] Şeyh Abdulkadir-i Geylani'nin Kürt asıllı olduğu inancı, Doğu Anadolu bölgesinde bu tarikata olan ilgiyi artırmıştır.[198] Bununla birlikte 19. ve 20 y.y. da Nakşibendî tarikatının Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki sosyal ve politik önemi büyüktür. Kürt milliyetçiliğinin ön plana çıktığı isyanların çoğuna Nakşibendî şeyhleri liderlik etmiştir.[199] Nakşibendîlikten, birlikte hareket etmeye en elverişli tarikat olması ve Kutb ul aktab'ın (zamanın en büyük âlimine verilen sıfat) her emrine kayıtsız ve şartsız boyun eğmeleri bakımından Şeyh Sait tarafından isyanı alevlendirmek için faydalanılmıştır.[200]

2-Osmanlı Devleti Döneminde Kürt Kabileleri

Osmanlılar, Doğu Anadolu'yu kendi nüfuzları altına alırlarken bu bölgedeki beylikleri kandırma yoluna değil, onlarla uzlaşma yoluna gitmişlerdi. İran şahlarıyla sürekli savaş içinde olan Osmanlı padişahlarının bu tavrını, bölgedeki şartların da zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır. Beylikleri ortadan kaldırma yoluna gidilseydi, bu bölgedeki güç dengesi, Osmanlıların aleyhine çevrilebilirdi. O dönemde Kürt beyliklerinin idari, askeri ve mali bakımdan oldukça güçlü ve örgütlü oldukları söylenebilir.[201]

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, 1514 Çaldıran Savaşını takiben Osmanlı Devleti'nin yönetimi altına girdi. Osmanlılar, Arnavutluk, Lübnan ve Yemen gibi bölgelerde uyguladığı idari sistemi bu bölgede de uygulamaya koydu. Ancak bu idari sistem bir takım sıkıntılar doğurdu. Bu tarihten itibaren İran'la tampon bölge konumunda kalan Doğu Anadolu'nun coğrafi şartları, Osmanlı idarecilerinin bölgeyi

---

196 Lucien Rambout, **Kürdistan (1918-1946),** Komal Yayınları, İstanbul 1978, s.23
197 Ahmet Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958**, Doz Yay. İstanbul 1992, s.222
198 Mehmet Bayrak, Açık-Gizli/Resmi Gayrıresmi **Kürdoloji Belgeleri**, , Öz-Ge Yayınları, Ankara 1994, s.224
199 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**,... s.49
200 EGM- APK Daire Başkanlığı, **Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler**, Ankara 1998, Belge No: 13311-19/2
201 Aladağ, **Milli Mesele ve Doğu'da Feodalite-Aşiret**, ..., s.140

"Ocaklık ve Yurtluk" olarak nitelendirilen sancaklara ayırmasına ve bu sancakların başına da mahalli beyleri tayin etmelerine sebep oldu. Bu sancaklar Diyarbakır, Erzurum, Van, Musul ve Rakka Beylerbeyliklerine bağlıydılar.[202] Kürtlerin yaşadığı vilayetlerin Osmanlı Devleti'ne dâhil edilmesinin ardından bölgede kurulan idari yapı, ortaya çıkan sıkıntılardan dolayı farklılıklar gösterdi. Bu Kürt vilayetleri, merkezden atanmış valiler yerine kendilerine birtakım Osmanlı unvanları verilmiş hakim Kürt aileleri tarafından, hem de neredeyse bağımsız olarak yönetiliyordu. 17. ve 18. y.y. da merkezin denetimine alınan Kürt emirlikleri, 18. y.y. boyunca güçten düşen merkezi yönetimle beraber, içlerinden kendilerini bağımsız hükümdar konumuna getiren aşiret reisleri çıkardılar.[203]

O dönemde, stratejik önemi olan yada ekonomik açıdan anahtar konumunda olan şehirlere, merkezden atanan ve buralara konuşlandırılmış düzenli ordulara komuta eden valiler gönderilmekteydi....Devletin güçlü olduğu dönemlerde gayet güzel işleyen bu sistem, gerileme dönemlerinde birtakım olayların başlamasına neden olmuş ve bazı beylerin ihtirasları sonucu çıkan isyanlar ile sarsılmıştı. XVII. y.y. başlarında Celali isyanları ile gittikçe bozulan asayiş, bu beylerin devlete olan sadakatini de etkilemiş ve yükümlülüklerini yerine getirmeme gibi asi davranış sergilemelerine sebep olmuştu. Bu gelişmelerle birlikte ortaya çıkan Botan, Bedinan, Hakkâri, Baban ve Soran emirlikleri, zamanla bazı yazarlarca "Müstakil Kürt Emirlikleri, Müstakil Kürt Hükümetleri gibi takdim edilmiştir.[204]

Yavuz Sultan Selim zamanında, Kürt diye vasıflanan *dağlı Türkler*, boy bakımından üç şubeye ayrılmıştı. Bunlar, Baba-kürdiler, Kormancolar ve Zazalardı.[205]

Asur kitabelerinden anlaşıldığına göre *Babakürdiler* şubesi, Hatti- Hitit Türklerinden kopan Haltilerdir ve milattan binlerce yıl önce Orarto bölgesine yerleşip Toşpa-Van şehrinde büyük bir Türk hükümeti kurmuşlardır. Ermeniler milattan altı yüz yıl önce Orarto şehrini istila etmiş ve bu Türk halkıyla bir hükümet kurmuşlardır. Ermeni hükümetinin Romalılar tarafından sona erdirilmesiyle İran hâkimiyeti altına

---

202 Ercüment Kuran,*"Türkiye'de Kürt Meselesi"*, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 79 (Ağustos 1992), s.161-162

203 Martin van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.127

204 Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, s.281-282

205 Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi...**, s.25

giren Halti Türklerinin Lohorto-Kurtbaba şubesi, İran dilini öz Türkçelerine karıştırıp serhatlerin sert ikliminde Türk, Acem ve çeşitli dillerden topladıkları bir Kormanci dilini meydana getirmiş ve Kurtbaba Şubesi sonradan Baba-kürdi namını almıştı. Bu şubeye mensup halkın bir kısmı İran'ın güney hududuyla Kerkük ve Süleymaniyenin dağlarında ve doğu illerimizin Pervari, Gavaş, Şemdinli, Cizre, Hizan, Beşiri, Garzan, Sason ve Muş dağlarının birçok kesimlerinde oturmaktaydı. Doğunun ıssız dağlarında İslamiyeti kabul eden bu halk, haydutluk hayatına pek fazla bağlanıp din ve İslamiyet'ten pek az bilgiler edinmiş ve bu az bilgileri, İslam dinindeki Arapça kelimeleri kendi dillerine almış, Türkçe, Acemce, Arapça ile karışık bir Kormanci dilini konuşmuşlardı. Osmanlı döneminde, Baba-kürdilerin haydutlukları, Şah İsmail'e ve alevi Kürt kabilelerine bir silah gibi kullanılmıştı. Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Şah İsmail'in ordusunu Çaldıran ovasında yenip doğu illerimize dönerken, İdris-i Bitlisi'nin aracı olmasıyla, Halti-Lohorto, dağlı Türk aşiretlerinin reislerini huzurda kabul ederek bunların başları olan Kurt-baba aşiretine Baba-kürdi adını takmış, bunları çeşitli derebeyliklerine ayırıp Kürt namı altında isimlendirerek Şah İsmail ve Şiiliğe cephe almalarını sağlamıştı. Bu aşiretler zamanla milli birlik ve Türklük duygularından uzaklaştırılarak kendilerini gerçekten Kürt ve Baba-kürdi sanmışlardı.[206]

Kormancolar; Çaldıran zaferinden sonra Yavuz Sultan Selim tarafından İç Anadolu'dan kaldırılıp doğu illerimize gönderilen Türk ve Türkmen aşiretleridir. Anadolu'dan doğu illerine kaldırılan bu Türk ve Türkmen aşiretleri, yarım asır sonra Kürdistan adının ve derebeylik unvanının verdiği gurur içinde Kürtlük ve aşiret beyliğinin şöhret ve hevesine dalmışlardı. Bu aşiret reisleri, kendilerine Arap; eratına Kürt demiş ve Baba kürdi şubesiyle kaynaşıp öz Türkçe dillerini bunların Kormanci dilleriyle karıştırıp kendilerine Kormanco unvanını takmışlardı. Bu aşiretler, Baba-kürdilerden Şafii mezhebini almış ve bir asır sonra da bunların bir kısmı Nakşî Tarikatını, Zaza-dümbeli şubesinin şeyhi olan Palulu Şeyh Ali'den[207] almışlardı. Bu şubeye mensup bütün aşiret ağaları Zaza ve Baba-kürdiler şubelerinde olduğu gibi

---

[206] Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi...**, s.26-27
[207] Şeyh Sait'in dedesi

kendilerini Halidi Seyyid, Abbasi sülalesinden sanmış ve bu suretle aşiretler arasından daha yukarı bir mevkii elde etmeye çalışmışlardı.[208]

Zazalar ise, milattan yarım asır önce Bahteriyan ve Belh bölgesinden İran'a akan Part Türkleri, bugün Zaza – dümbeli denilen dağlı Türklerin atalarıdır. Tarihlerinde yıllarca Acemlerle ve Araplarla savaşmışlardır. Baba kürdi ve Kormancolarla irtibata geçerek Şafii mezhebini kabul etmişlerdir. Bu sarp dağlardan kopan birçok Zaza kabileleri, Ergani, Maden, Siverek, Palo, Mardin, Hazzo, Lice, Genç, Diyarbakır bölgelerine yayılmışlardır. Bütün Zazalar, Hicri XI. y.y. da Palulu Şeyh Ali'nin elinden Nakşî tarikatını kabul ederek bu aileye mürit olmuşlardı. Arap orduları önünde dağılan Zazalar şubesinden ayrılan Yezidiler, Sincar ve Alagöz Dağlarıyla Şarabağ ve Şengal Ovalarına yayılmışlar ve son zamana kadar İslamiyet'e karşı koydukları için Yezidi adını almışlardı.[209]

Cumhuriyet döneminde bölgede önemli sosyolojik tetkiklerde bulunan Ziya Gökalp ise Kürt kabileleri arasındaki bu ayrımı beşe çıkararak ve bu beş kavmi, Kurmanc, Zaza, Soran, Guran (Goran) ve Lur isimleriyle tasnif etmiştir. Bu Kürt kavimleri, gerek kendilerine gerek birbirlerine başka isimler vermişlerdir. Mesela Kurmanclar kendilerine Kürt namını değil, 'Kurmanc' adını vermişlerdir. Bunlar Zazalara 'Dünbüli' diye hitap etmişlerdir. Türklerin, 'Baban Kürtleri' diye isimlendirdikleri Cenubi Kürtlere de 'Soran' namını vermişlerdir. Kendilerinin konuştukları lisana 'Kurmanci'derler. Mevlana Halit[210] Guranlılar taifesine mensuptur. Kürtlerin en büyük kısmını Kurmanclar teşkil etmiştir. Soran ve Guran Kürtleri Musul vilayetine mahsustur. Lur Kürtleri, İran dâhilindedir.[211]

a) Celali İsyanları'ndan II. Abdulhamit Devrine Kadar Anadolu'da Ağa, Bey Oluşumları (Merkezi Yönetime Tepkiler)

XVI. y.y. başlarında halk gibi Osmanlı Devleti de ekonomik sıkıntı çekmekteydi. II. Bayezid'in vilayetlerde valilik yapan oğulları, aldıkları aylıklarının düşüklüğü yüzünden geçim darlığı çekiyorlardı. Çünkü hazine gelirleri, hizmetleri karşılamamaya

---

[208] Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**..., s.28-29
[209] Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**..., s.31
[210] 1770-1827 yıllarında yaşamış Mevlevi İslam Alimi
[211] Ziya Gökalp, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, Sosyal Yay. İstanbul 1992, s.24-27

başlamıştı.[212] Bu sıkıntılı durumdan çiftçi de nasibini almaktaydı. Bir de Türkmen, Kürt, Yürük, çingene ve diğer göçmenlerin durmadan yer değiştirmelere nedeniyle bu gurupların yanlarındaki hayvan sürüleri tarlalara büyük zararlar veriyordu. Bu yüzden yerleşik halkla göçebeler arasında çatışmalar bile yaşanmaya başlamıştı.[213]

1576'da başlayıp 1596-1610 yılları arasında[214] bütün Anadolu'yu anarşiye boğan büyük isyan dalgalarına, ilk isyancılardan birinin isminden ötürü Celali hareketleri adı verildi. Bu isyanları başlatanlar aslında *suhte* adı verilen medrese öğrencileriydi. Halka açık kuruluşlar olan medreseler, ekonomik bunalımın arttığı oranda köylü çocuklarını, sağladığı imkânlarla bünyesinde topluyordu. Zamanla medreselerin aşırı miktarda dolmasıyla *suhtele*r, çevre köylere saldırmaya, köylerden zorla vergi almaya, yol kesip eşkıyalık yapmaya başlamışlardı.[215] Ruhsal bunalım içine düşen bu gençler, ahlak dışı eylemlerde bulunmaya başlamışlardı.[216] Celali isyanlarının temel özelliği, katılan zümrelerin çeşitliliği ve her zaman aynı sonuca, yani köylünün soyulmasına varmalarıydı. Bu isyanlarda yüz binlerce insan bazen Celali, bazen hükümet kuvveti, bazen köylü olarak yer alırken bazen de bir nitelikten ötekine geçmişlerdi.[217] Celali İsyanları, Kürt kabileleri arasında eşkıyalığın yayılmasında etkili olmuştu. Bu durum, ilerleyen yıllarda yabancıların Kürtlerin yaşadığı bölgeye rahatça girmelerine mani oldu. Çünkü yabancıların soyulma tehlikesinin yanında hayatları da tehlikeye giriyordu. Bunun sebebi, Kürtlerin aralarına girmeye çalışan her türlü yabancıya dostça muamele etmemeleriydi.[218]

Celali harektlerinin geliştiği dönemde kadıların köylerdeki nüfuzları çok azalmıştı. 300-500 levend ile dolaşan bir mirliva kethüdası karşısına 5 veya 8 kişi ile çıkan kadı'nın bir şey yapamayacağı ortadaydı. Hatta ara sıra kadıların beyler tarafından hapsolundukları bile görülmekteydi. Anadolu'nun fakir toprakları köylü halkı

---

212 Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Bilgi Yayınevi, Ankara, s.93-94

213 Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**,..., s.95

214 Celali İsyanları hakkında çok değerli bilgiler veren Prof. Mustafa Akdağ, bu dönemi 1550-1603 yılları arası olarak vermektedir. (Bkz. Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Bilgi Yayınevi, Ankara, s.96)

215 İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Can Yayınları, İstanbul, 2002, s.184

216 Bu eylemler arasında adam kaldırma, cinayet, silahlı tecavüz, halka bıçaklı saldırı, genç çocuklarla düşüp kalkma, doğa dışı cinsel sapıklıklar gelmektedir. (Bkz. Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**,..., s.156-159)

217 Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, ...,s.184

218 Kazım Karabekir, **Kürt Meselesi**, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s.137

besleyememeye başlayınca, buralardaki halk şehirlere akın etmeye başladı. Şehirlerde iş bulamayan ve geçimlerini sağlayamayan insanlar, soygunculuk faaliyetlerine başladılar. Böylece büyük bir kitle artık geçemene *haramilikten* sağlar olmuştu. Bektaşilik ve Mevlevilik gibi tarikat hareketleri, tekkelerinde bu insanları mürit olarak toplamaya başlamışlardı.[219]

Bu isyan hareketleri, 1595-1603 yılları arasında Anadolu'da devlet otoritesinin yıkılmasına yol açtı. Etkileri 1610 yılına kadar sürdü. Celali İsyanları sonrasında, devletin sarsılan gücü bir daha toparlanamadı. Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin denge politikası ile ayakta durur hale geldi.[220]

İsyanlar nedeniyle beliren karışık ortam ve sarayın yönetimi elinden kaçırmasıyla biriken servetler, açıkgözlerin işine yaramış, beylerle ağalar hızla oluşarak Anadolu'yu az gelişmiş bir feodalitenin karanlığına gömmüşlerdi. XVII. y.y. başlarken, Osmanlı toplumu artık gittikçe güçlenen bey ve ağaların egemenliğine girmiş, köylü halk yoksulluğa terk edilmişti. Oluşan bu yeni düzenle ağalar, el koydukları toprakları daha az sayıda insanla işletmeye, ya da tarlayı bozarak yine daha az köylünün iş bulabileceği hayvancılığa yönelmişlerdi. Aslında eşitliğin, adaletin ve ilerlemenin en büyük engeli olan derebeylik (feodalite), uzun süre Osmanlı toplumuna yerleşememişti. Çünkü derebeyliğin varlığı için gerekli koşullar, Anadolu'da geç oluşmuştu. Derebeyi (ağa- bey) olacak kişinin öncelikle önemli çapta toprak mülkiyetine sahip olması gerekliydi. Tabiatıyla, bu oluşumun gerçekleşmesi için büyük toprakları rahatlıkla özel mülkiyete geçirebileceği *zayıf merkez otoritesi* ve kendi uzağındaki gelişmelere *karışmayacak* bir düzen gerekliydi. Ağa ve beylerin genel özelliği; ya servetlerini toprağa yönelterek mülkiyetin sağladığı kuvvet sayesinde bir takım askeri ve idari yetkileri ellerine almaları, ya da askeri ve idari yetkilerine dayanarak toprak edinmeleriydi. Dolayısıyla bir şekilde askeri ve idari imtiyazlar elde ediyorlardı. Bu yapıyı besleyen ana damar ise zayıf merkez otoritesi idi. Devlet zayıfladığı oranda bu yapı güçleniyordu. Bey ve ağaların önemli bölümü, asker niteliğindeki kişilerden oluşmuştu. Anadolu'da görevli Yeniçeriler, Çavuşlar, Tımarlı Sipahiler gibi.[221]

---

[219] Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**,..., s.91-97
[220] Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, ..., s.10
[221] İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi...**, s.184-194

XVI y.y. başlarında Anadolu'nun Güneydoğusunda Kürtler değil Türkmenler çoğunlukta idi. Kürtler, Türkmenler arasına serpilmiş azınlık durumdaydılar. İran Hükümdarı Şah İsmail, Türkçe şiirler yazdığından ve İslamiyet'in Maturidi Kolundan geldiğinden Türkmenlere sevimli görünüyordu. Bu nedenle Türkmenler Şah İsmail' den yana çıkıyor, Osmanlılar hakkında Ona bilgi veriyor, böylece bir anlamda Osmanlı Devleti'ne ihanet ediyorlardı. Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'i yendikten sonra zaferini pekiştirmek ve İran sınırından geçişleri zorlaştırmak amacı ile Maturidi olan Türkmenler'le İran arasına Eşari olan Kürtleri Musul ve çevresinden alarak konumuza esas olan bölgeye yerleştirdi. Böylece sınır emniyeti sağlanmış oluyordu.[222]

Bu dönemde Safeviler idaresindeki Kürtler, baskı altındaydı. Koyu bir Şii olan Şah İsmail, Sünni Kürtlere sert davranıyordu. Yavuz Sultan Selim'in Kürtlere aşiret haklarını tanıyıp onları Osmanlı yönetimine alması, yörede aşiret düzeninin yerleşmesini hazırladı. Sonraki Türk-İran savaşlarında, bölge aşiretleri devamlı olarak Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar. [223] Kürt Beyleri ve Şeyhlerini, Yavuz Sultan Selim ile anlaşma yapmaya ikna eden kişi İdrisi Bitlisi'dir. Bu anlaşmaya göre Kürtler kendi aralarında alıştıkları biçimde yaşayacaklar; Beyler öldüğü zaman kimin Bey olacağına, Osmanlı Devleti belirleyecek, belli bir vergi verecekler ve savaşlarda Osmanlı Ordusunda yer alacaklardı. Bu anlaşma XIX. y.y. başlarına kadar arızasız işledi..[224]

Bazı dönemlerde Osmanlılar, Kürt boylarının iç işlerine el attığında Kürtlerin tepkisi ile karşılaşmıştı. Bu sebeple XIX. y.y.da merkezi otoriteye karşı birçok Kürt isyanı olmuştu. Bu isyanların sebebi, o dönemde tüm Osmanlı azınlıkları içinde yaygınlaşan; Osmanlı toplumundan kopma, bağımsızlık kazanma ve millileşme hareketinin devamından başka bir şey değildi. Osmanlı Sultanları, II. Mahmut devrine kadar Kürt Emirliklerini bütünüyle ortadan kaldırıp topraklarında egemenlik kuramadılar. Onlarla iyi geçinmeyi daha uygun buldular. Emirler, sultanların kendilerinden istedikleri şeyleri yerine getiriyor, onlara armağanlar sunuyor, savaşlarda Osmanlılara asker veriyorlardı. II. Mahmut, Yavuz Sultan Selim zamanında verilen bir takım kararları kaldırdı. Bütün Kürt beyliklerinin imaretlerinin ortadan kaldırılmasına

---

222 Bozdağ, **Kürt İsyanları**..., s. 14
223 Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, ..., s.25
224 Bozdağ, **Kürt İsyanları**..., s. 14 – 15.

karar verdi. Böylece 1834'te Kürtler, doğrudan doğruya Türk vatandaşı sayıldılar. [225] Aslında II. Mahmut dönemi, modernleşme ve kişisel özgürlük çalışmalarının temellerinin atıldığı bir dönem olmuştu. Tanzimat ile ortaya çıkan gelişmelere bakıldığında; Osmanlı Devleti'nin dini karakterinin yol açtığı Müslim-Gayrimüslim ayrımı yumuşatılmaya başlanmış, 1839 Tanzimat, 1856 Islahat Fermanları ile kanun önünde eşitlik ilkesi getirilmiş, ceza ve ticaret hukukunda laik nitelikte adımlar atılmıştı.[226]

1870'lere kadar süren 'Osmanlılık' a dayalı, yani din ırk farkı olmaksızın Osmanlı tabiiyetinde olan herkesin Osmanlı olduğu ve Osmanlı padişahının herkesin padişahı olduğu konusunda resmi siyasi bir söylem geliştirilmeye çalışılmıştı. Bu sırada Doğu Anadoludaki Kürt aşiretleri de merkezi denetim altına alınmaya çalışılmış ancak bu süreç sadece büyük merkezler açısından tamamlanabilmişti. Padişah II. Mahmut'un Osmanlı düzeninin idari yapılanma, ordu, adliye, eğitim gibi belli başlı kurumlarını tasfiyesi sırasında Kürtler ile anlaşmazlık ortaya çıktı. Çünkü Kürtler tapu istemiyorlar, özerkliklerinden vazgeçmiyorlardı. Bölgede menfaati olan İngiltere, Rusya gibi devletlerin de bu durumdan istifade ederek Kürtleri kışkırtmalarıyla ilk isyanlar başladı. Osmanlı Devleti Tanzimat ile birlikte bölgedeki Türkmenleri de ıslah etmeye çalışmış fakat bütün bu modernleştirici reformlar, devletin İslami kimliğini korumasını engelleyememişti. Devlet özellikle Sünni karakterini muhafaza etmişti. Sünni İslama dayalı resmi söylem ve bütün Müslümanların halifesi olarak Osmanlı padişahına sadakat ideolojisi II.Abdulhamit zamanında daha da güçlenmişti. [227]

b) II. Abdulhamit Dönemi ve Hamidiye Alayları

II. Abdulhamit, İslamiyetle bağlarının gevşek olduğunu gördüğü Kürt aşiretlerini 'cehaletten ve vahşetten' kurtarıp, Sünni İslamiyeti geçerli kılmaya ve bir dini önder olarak padişaha sadakat duygularını güçlendirmeye çalışmıştı. Bu nedenle Doğu Anadolu halkına bu bölgenin adet, gelenek ve dillerini bilen imamlar ve vaizler

---

[225] Türkdoğan, Orhan, **Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2005, s.186

[226] Selçuk Akşin Somel, *"Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kimliği"*, **Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik**, Bağlam Yay. İstanbul 1997, s.74

[227] Somel, *"Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kimliği"*..., s.75

yollanmış, mektepler açılmıştı. Ne var ki yerel Kürt aşiretleri merkezi devletin denetimine girmek istememişler, Doğu Anadolu'nun kırsal kesimlerinde açılan rüştiye mekteplerine yabancı bir gücün[228] bölgedeki tezahürü olarak algıladıklarından çocuklarını bu okula göndermemişlerdi[229]. Sadece bölgedeki memur ve bazı eşraf çocuklarıyla Ermeni çocukları bu okullara rağbet göstermişti. [230]

II. Abdulhamit dönemi Kürtlerin bağımsızlık sevdalarına ara verdikleri bir dönemdir. II. Abdulhamit tarafından uygulamaya konulan Hamidiye alaylarında yalnız Kürt Bey ve şeyhlerinin çocukları okutuldu. Bu okullarda çocuklar Padişah için o kadar iyi şeylerle besleniyorlardı ki, memleketlerine döndüklerinde Padişahın canlı propagandisti kesiliyorlar ve her yerde onu evliya gibi yüceltiyorlardı. Ayrıca Abdulhamit'in kurdurduğu Hamidiye Taburlarına Kürt ve Arnavut kökenli gençler alınıyor, burada birkaç yıl eğitim veriliyor ve memleketlerine gönderiliyorlardı. Bu gençler memleketlerine döndüklerinde Padişahın Müslümanlığını, evliyalığını anlata anlata bitiremiyorlardı. II. Abdulhamit, iç huzuru ve barışı böyle tesis etmişti.[231]

Aşiret mektebi de denilen Hamidiye Alaylarının kuruluş maksadı diğer eğitim kurumlarından farklıydı. Siyasi ve ideolojik temeli, Panislamizmdi (İslamcılık). Bu mekteplerin ilk olarak açılmasını düşünen ve teşebbüse geçen, bizzat II. Abdulhamit'dir. Bunun sebeplerini siyasi, dini ve idari olarak ayırmak gereklidir. Osmanlı Devleti üzerinde artan batının gelişmiş devletlerinin nüfuzu, tehlikeli olmaya başlamıştı. Bu güçler, özellikle devletin doğu bölgelerinde milliyetçilik propagandaları yapıyorlardı. Tehlikeyi sezen II. Abdülhamit, aşiret reislerinin ve ağalarının çocuklarını Osmanlı kültürüyle yetiştirerek, Türkçe öğreterek ileride onların devlete, saltanata, Halifeliğe bağlı kalmalarını öngörüyor ve faydalı buluyordu. Din birliğine dayanarak devleti ayakta tutabileceğine inanan II. Abdulhamit, Müslüman aşiretlerin çocuklarını bir çatı altında toplayarak, onlarda Halifelik makamı etrafında birleşmeleri gerektiği şuurunu vermek istiyordu. İdari açıdan ise; koyu bir merkeziyetçi olan II. Abdulhamit, devlet otoritesinden uzak, yabancı propagandaya açık kendi aralarında kavga eden, bazen *itaatsizlik* ederek devleti meşgul eden kalabalık ve etkili aşiretleri kontrol altına

---

228 Bu yabancı güç, merkezi Osmanlı idaresiydi.
229 Bu dönemde bölgede misyonerlik faaliyetleri de devam ediyordu.
230 Somel, *"Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kimliği"*..., s.76
231 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s. 17

almak istiyordu. Böylece 12 maddelik bir nizamnameyle kurulan, beş yıllık, parasız ve yatılı olan okullara 12-16 yaş arasındaki aşiret reislerinin çocukları alındı.[232]

Esasen II. Abdulhamit, bu alayları kurmakla, iki büyük fayda elde etti: Birincisi, Ermenilere karşı Kürt birliklerini kullanmak; ikincisi de hemen hepsi Kürt-Sünni aşiretlerden oluşturulan Hamidiye alayları ile aşiret kavgalarını keskinleştirerek Kürt birliğine engel olmaktı.[233]

II. Abdulhamit'in bu tavrı Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığının resmi yayınlarına "Kürt Aşiretleri ve bunların beylerinin çok şımartılması" şeklinde yansımış, Abdulhamit devri ve bu padişahın siyasetinin Kürt bağımsızlık hareketinin başlangıcını teşkil ettiği vurgulanmıştı.[234] II. Abdulhamit, Tanzimatçılara ve İttihatçılara karşı koyabilmek gibi bir amaçla da "Hamidiye Aşiret Alayını" kurmuştu. 1200 atlı mevcutlu olan bu alaylara ve bu yakın çağ Türk aşiretlerine böylece Kürtçülük fikri aşılanmıştı.[235] Ağrı İsyanlarının devam ettiği günlerde Cumhuriyet gazetesinde Yusuf Mazhar imzasıyla yayınlanan ve ileride detayları ile anlatılacak olan yazı dizisinde Abdulhamit Han'ın Hamidiye Alayları ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: "Sultan Hamit zamanında buralardaki aşiret reislerinin oğullarına İstanbul da tesis edilen hususi bir mektepte zamanına göre mükemmel bir tahsil verilmişti. Ben bu mektebin mahsullerinden birçoklarını gördüm. Bunlarda aldıkları tahsilden medeni hayata benzer bir eser kalmamıştı. Öğrendikleri şeyler sayesinde inkişaf eden zekâlarını aşiretlerinin daha daha hunhar olmasına kullanılmışlardı. Ben Avniye'li Kamil Bey isminde cenup Kürtlerinden birini tanırdım. Pek zarif, pek kibar olan bu adam okumuş, yazmış ve Avrupa da görmüş olduğu halde Şeyh Sait isyanına kadar aşiretinin arasında tam bir cahil tipine istihale eylemişti (dönüşmüştü)..."[236]

Bölgeyi kontrol altında tutmak amacıyla 1891'de kurulan Hamidiye Alayları, Kürt ve Ermeni uyanışına ve Rus saldırılarına karşı kullanıldı. Özellikle Doğu Anadolu'da konuşlandırılan ve her biri 200 süvariden oluşan bu alayların toplam sayısı 36 idi. Alaylar ilk olarak iki etkin Kürt aşireti olan Milli ve Zil aşiretlerinden

---

232 **Büyük İslam Tarihi**, XII..., s.486
233 Uğur Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1995, s.54
234 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..., s.80
235 Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi...**, s.29-30 (Ayrıca Bkz:Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.135)
236 Cumhuriyet, 20 Temmuz 1930

oluşturuldu. Milli aşireti reisi İbrahim Paşa mirliva rütbesi ile taltif edilerek 20 alay, Hayderan aşireti reisi Hüseyin Paşa da aynı unvanla ödüllendirilerek 16 alay kurmakla görevlendirildi. Bir süre sonra alay komutanları, İstanbul' da topluca padişahı ziyaret etti. Heyeti kabul eden padişahın "Benim Kürtlerin babası olduğumu unutmayın" dediği yaygın biçimde anlatılmaktaydı.[237] Bu alayların bakımı ve atları aşiretlere aitti. Silahların bir kısmı aşiretlerden; bir bölümü de ordudan temin edildi. Maaş ve diğer giderler hazinece karşılanıyordu. Geniş bir alanda bu alaylara bir hayli yetkiler tanındı. Hamidiye Alayları bölgeyi haraca keserken, düşmanlıkları da körükledi.. Yalnızca Sünni Kürtlerden oluşturulan bu alaylar, Kürtler içinde Alevi-Sünni çelişkilerinin derinleşmesine neden olurken, özellikle Ermenilere karşı etkin biçimde kullanıldı. Hamidiye Alayları'nın izdüşümü, İstanbul'da açılan "Aşiret Mektepleri" oldu. Sultan Abdülhamid'in, aşiret reisi çocuklarının, padişaha bağımlı bir şekilde eğitilmelerini sağlamak amacıyla açtığı bu okulda çocuklar yatılı okuyor, bayramlarda padişahı ziyaret ederek ondan hediyeler alıyordu. Başarılı olanlar, teğmen rütbesi ile orduda görevlendiriliyordu..[238]

1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin II. Abdulhamit'i tahttan indirmesi ile birlikte isyanlar yeniden başladı. Çünkü Sultan II. Abdulhamit onların gözünde "Kürtlerin Babası" idi. Bu isyanları milliyetçilik fikrine bağlamak doğru değildir. Çünkü Kürtler kendilerine yeni bir devlet aramıyor, tersine içinde rahat ettikleri, sosyal yapının dış müdahalelerle yıkılmasını protesto ediyorlardı. Özellikle II. Abdulhamit'ten sonraki isyanlara 'eski düzene karşı duyulan hasret' demek mümkündür.[239] İttihatçılar tarafından tahttan indirilen Abdulhamit'e ilk destek ve isyan hareketi, *Milli* aşiretinden geldi. Onlar bu isyanla yeni yönetimi reddettiler. Dolayısıyla bu isyanda dini ve milli ögeler aramak yanlıştır.[240]

II. Abdulhamit'i tahttah indiren İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, ülkede yaşayan müslim ve gayrimüslim tüm unsurları bir çatı altında tutmak istiyorlardı. Müslümanlar arasında bulunan Türkler, Arnavutlar, Araplar gibi unsurların yanında Kürtlerin ayrı bir yeri vardı. Çünkü Kürtler, Vilayet-i Şarkiyye'de devletin geleceği için

---

237 **1900'den 2000'e Kürtler**, Özgür Bakış Gazetesi Armağanı, Serler Matbaacılık, İstanbul, 2000, s.12
238 **1900'den 2000'e Kürtler**,..., s.12
239 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s. 18
240 Brumessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.136-137

vazgeçilmeyecek bir denge unsuruydu. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Dr. Abdullah Cevdet ve Dr. İshak Sükuti gibi Kürt aydınları da yer almıştı. Ancak Doğu Anadolu bölgesinde aşiretler şeklinde örgütlenen Kürtleri, bu aydınların temsil edebildikleri ve halkın duygu ve düşüncelerini yansıtabildiklerini söylemek mümkün değildir. Devletin yönetimini ele geçiren İttihatçıların *"hürriyet, eşitlik, kardeşlik"* üçlemesi, bazı Kürt aydın ve grupları tarafından fırsat olarak bilindi. [241] Birçok Kürt aşiretlerinin de içlerinde yer aldığı gizli örgütlenmeler,[242] gazete ve dergi çıkarma teşebbüsleri bu dönemde hız kazandı.

3-Doğu Anadolu'da Kabilevi ve Dini Yapının Temel Dinamikleri Olan Ağalık, Şeyhlik, Seyitlik ve Dedelik Olguları

Kabile ve din olgusu, Doğu Anadolu bölgesinde kendisini bütün karakteristik özellikleriyle hissettirmiştir. Kan bağı kuvvetli, iç disiplini sert olan kabileler dış dünyaya karşı oldukça dayanıklıydı. Alışageldikleri hayat şartları sebebiyle savaşçı olan bu kabileler, kendisini dışarıdaki tüm topluluklardan daha üstün görme duygusu ve inancına sahipti. Bu yüzden de gerek kendilerini medeni dünyaya kazandırmaya çalışan devletlere; gerekse İslam dininin tavsiye ettiği ve özellikle de üzerinde durduğu 'şehirleşme, medenileşme ve milletleşme ' gibi sosyal gelişmeye karşı tepki gösterdiler. İslam dininin bedevi hayatı ve kabile düzenini değiştirip daha ileri bir sosyal yapıya yani ileri Müslüman şehir (Medeni) toplumuna karşı ilk baş kaldıranlar, Hz. Peygamber zamanında, Beni Hanifa kabilesinin sahte peygamberliği altında olmuştu. Bedevi kabileleri, kendi kabilecilik ruhunu taşıyan sosyal düzenlerinin ve *asabiyetçilik* karakterini ortadan kaldırıp ileri medeniyet seviyesine ve ilkel toplumdan üst toplum olan 'Milletleşme ' seviyesine sevk eden İslam inancına karşı, çeşitli adlar altında isyan çıkarmışlardı. Haricilik ve İsmaililik hareketleri bir ölçüde bütünleşme ve birleşmeye karşı gösterilen tepkilere birer örnektir.[243]

---

[241] Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s.159-160

[242] Örneğin; 2 Ekim 1908 tarihinde kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu bu dönemde olmuştur.

[243] Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek – Kurmanclar ve Zazaların Kimliği II...**, s.580-581

Aşiretler sosyal, yapılarını düzenlerini muhafaza etmek için genellikle kendi hayatlarına dokunmayan ve güçlü olanların tarafını tutmuşlar ve onlara tabi olmuşlardı. Anadolu'da hâkimiyet kurmuş devlet ve beylikler de, mevcut otoritelerini devam ettirmek için aşiretlerin sosyal yapılarına fazla müdahale etmemiş ve başına buyruk yaşamalarına engel olmamışlardı. Bu sebeple, birkaç yerel faaliyetin dışında, kabile kültürünün daha üst seviyesi olan 'Milletleşme' şuurunu verecek genel bir eğitim ve buna bağlı sosyal bütünleşme yapılamamıştı. Merkezi idareler zafiyet içine düştükleri zaman kabileler, başka otoriteler aramışlardı.[244] Zaten bölgede yaşayan ve kabile özelliği gösteren Kürtler de, geçmişten bu yana hangi devlet, kişi, aşiret, örgüt ve eşkıya kuvvetli ise onun yanında yer almış, denge değişince, o da taraf değiştirmişti.[245] Dolayısıyla Kürt kabileleri hiçbir zaman bağımsız bir devlet kuramamışlar, daima o bölgeye hâkim devletlerin yönetiminde kalmışlardı.[246]

Doğu Anadolu bölgesinde yoğunluk gösteren Kürtlerde en yüksek yasa, *aşiret potasında yoğrulmuş* olmaktı. Kişiliğini, gelenek, örf ve adetlerini aşirete borçlu olan Kürtler, adeta aşiret sınırlarına hapsolmuştu. Bu durum, ulusal bir devlet tasarlanmasına ve gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Çok sayıda aşirete bölünmüş olan Kürt toplumunda aşirete bağlılık her şeyden önce gelmekteydi.[247] Milletleşmeye karşı olan tutum aynı zamanda medenileşmeye karşı tutum olarak da kendisini göstermişti.

Ne yazık ki medenileşmeye karşı olan bu tavır, zamanla devlete karşı tavra dönüşmeye başladı. Devlete karşı tavır alan bu kabileler, tarihin değişik zamanlarında da benzer davranışlar sergilemişlerdi. Konuya açıklık getirmesi bakımından aşağıdaki örnekler verilebilir: "...1876 muharebesinde Erzurum Valisi, bir aşireti muharebeye davet eder. Valiye cevap gelir: "Bizim bu sıralarda işimiz çok, bizzat gelemiyoruz. Bizim hissemize düşen gâvurları göndersinler, biz burada keselim..." Yine buna benzer bir trajikomik olay da şudur: "İstiklal Harbinde Tekâlif-i Milliye[248] toplamaya memur bir heyet Çatak'ın güneyindeki Ertüşi kabilelerine giderler. Halk bunlara der ki: 'Bizden

---

[244] Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek – Kurmanclar ve Zazaların Kimliği II...**, s.586

[245] Çetiner,, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, ...'Sunuş Bölümü'

[246] Bozdağ,, **Kürt İsyanları**,..., s. 8

[247] Nezahat Altuntaş, **Türkiye'de Etnik Kimlik Farklılaşmasında Din-Mezhep Etkisi ve Siyasete Yansıması**, Hacettepe Üni. Sosyal Bilimler enstitüsü, YDT, Ankara 2002, s.90-91

[248] 7-8 Ağustos 1921'de yayınlanan ve "*Milli Yükümlülükler*" diye çevirebileceğimiz bu emirler, Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanmasında büyük rol oynamıştır.

ne istiyorsunuz? Devletin tüfeği mi yok? Dört tanesini satsın, askerine ne lazımsa alsın!" Bu anlatılanlar, aşiretlerin devleti çok zengin, çok kuvvetli bir aşiret ağası; vali ve kumandanları da küçük birer aşiret reisi gibi gördükleri fikrini doğrulamaktadır.[249]

Başında bulundukları topluluğun önünde yer alan aşiret reisleri, şeyhler ve ağalar toplum üzerinde kuvvetli bir kontrol gücüne ve topluluğu etkileme özelliğine sahiplerdi. Bölgedeki sosyolojik yapı, adeta bir "kast" sistemi gibi; fert önce ailesine, sonra aşiretine, aşiretlerde; aşiretin reisine veya ağaya bağlıydı. Dini açıdan ise; birey, dini inancı gereği; mezhep içinde bir şeyh, ermiş, din büyüğü, derviş ve tarikatlara bağlanmış ve sıkı bir denetim altına alınmıştı. Bu nedenle bölge insanının özgür düşünce ile hareket etme imkânı elinden alınmıştı.[250]

Doğu Anadolu Bölgesinde, kabile olgusunu etkileyen önemli bir unsur da, Arap-İran asabiyet şuurunu besleyen din kökenli tarikatlaşmalardı. İslam dini, ümmet ve kavim bilincini birbirleriyle çelişen faktörler olarak algılamadığı için Kürt aşiretleri arasında da 1870'lerden itibaren Nakşibendî ve Kadirî tarikatlarının yayılması, aynı zamanda aşiret reislerinin etkinliğini de yükseltmiştir. Kabile-aşiret yapısı, 'şeyhi' hem yönetici hem de manevi yönlendirici bir çizgiye çekmişti. Bu arada 1900'lerden itibaren Musul, Diyarbakır ve Bağdat gibi pek çok Osmanlı şehrinde Kürt siyasi kulüpleri ve cemiyetleri kurulmuştu. Dahası genç Kürtler, özellikle Bedirhan ve Baban gibi önde gelen ailelerin mensupları eğitim amacıyla Ortadoğu dışındaki ülkelere gitmişlerdi. Bunlar sayesinde batı tarzı milliyetçilik ve siyasi kavramlar konuşulmaya başlanmakta, bu ise kendi milli gelenekleri ve değerleri yönünde artan bir bilincin uyanmasına neden olmaktaydı.[251] Kabile reislerinin, ağaların ve şeyhlerin bu etkin yapısı, Doğu Anadolu bölgesinde de kendisini gösteren siyasi oluşumlarla birleşince, ortaya örgütlü isyan hareketleri çıkmıştı.

Doğu Anadolu bölgesinde mevcut kabile yapısının medenileşmeye kapalı bir tarz benimsemiş olması, kendini dini alanda da göstermişti. Doğu Anadolu'da yaşayanların büyük bir çoğunluğu, İslamiyet'in Şafii mezhebindendi. Hanefi mezhebi ise daha ziyade, batı vilayetlerinde yaygındı ve kabul görmüştü. Bu paylaşımda, adı

---

249 Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek – Kurmanclar ve Zazaların Kimliği II...**, s.584

250 Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, **Şeyh Sa'id İsyanı ve PKK**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2000, s.10

251 Türkdoğan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile- Aşiret Yapısı...**, s.240

geçen mezheplerin sosyal içerikli hükümleri etken olmuştu. Hanefi mezhebi, şehirleşmeyi salık veren ve şehirde yaşayan mensuplarına kolaylıklar sağlayan hükümler ihtiva ederken, Şafii mezhebi, daha ziyade köyde, kasabada, dağlarda yaşayan Müslümanlara kolaylıklar sağlayan hükümler içermekteydi.[252]

Türk tarihi de dâhil olmak üzere, bütün İslam tarihinde aşiret ve göçebe hayatı yaşayan toplumlar, aşiretin kültür kalıplarını uzun süre muhafaza etmiş, bu şekil bir hayatı üstün görmüşlerdi. Şehirlere dayanan ve milli-manevi bir bütünlük ifade eden devlet vasıtasıyla sosyal nizama yönlendirilişe karşı, çatışmalar ve isyanlar meydana gelmişti. Bu hassasiyetten yararlanılarak çeşitli siyasi ve tarihi olaylarda bu iki sosyal yapı birbirine düşman haline getirilmişti. Geniş bir kültür birikimi olmayan aşiret toplumları; içe kapanık, dış dünya ile münasebetlerini büyük ölçüde kesmiş ve dar düşünce kalıpları içinde kalarak düşünme yeteneğini kaybetmiş, sadece gelenek ve görenekler çerçevesi içinde hayatlarını sürdürmüşlerdi. İslam'ın özünü ve esaslarını bile kendi dar mantıklarına göre şekillendirmeye çalışmışlardı.[253]

İslam dininin, bir insanı öldürmenin, bütün insanlığı öldürmekten farkı olmadığını vurguladığı bir noktada, gelenek ve görenekleri, dinin temel hükümlerinin üstünde tutmak, cahiliye dönemi[254] karanlığının günümüze yansımasıdır.

Doğu Anadolu bölgesi aşiretleri, inanç bakımından da oldukça farklılıklar göstermektedir. Üstelik bu farklılıklar çok önemlidir ve daima ön planda tutulur. Bu bölge yalnız Kürt, Kürtçe konuşan ve Sünni İslam inancını benimsemiş aşiretlerden ibaret değildir. Zazalar arasında da Sünni ve Alevi inanca sahip olanlar vardır. Nitekim Şeyh Sait Sünni Zaza olduğu halde, Ali Rıza[255] Alevi Zazadır.[256]

Şeyh Sait isyanının önderinin Nakşibendî Şeyhi Sait olması şaşırtıcı değildir. Çünkü Kürt toplumunda kabile bağlarını sadece tarikatlar aşabilmiştir. Dolayısıyla

---

252 Örneğin, Hanefi mezhebinde az bir miktardaki kan, abdesti bozabilirken; tarlada, dağda, bayırda yaşayan insanlar arasında yaygın olan Şafii mezhebine göre, çok daha fazla miktardaki kan, abdesti bozmayabilmektedir. Bunun sebebi, tarlada, dağda, bayırda yaşayan insanların bulundukları ortam gereği ellerinin, ayaklarının v.s. kanamaları daha olasıdır ve bu hüküm, Şafii mezhebi mensuplarına sağlanan bir kolaylık olarak değerlendirilmektedir. Görüldüğü üzere, medenileşmeye ve şehirleşmeye karşı olan tavır, mezhep alanında belirleyici bir rol oynamıştır.

253 İslam dininde yeri olmadığı gibi, kesin ifadelerle yasaklanan, fakat halen Doğu vilayetlerinde ne yazık ki sıklıkla görülen töre cinayetlerini, kan davalarını bu bağlamda izah etmek yerinde olacaktır.

254 İslam tarihinde özellikle Arap yarımadasında İslamiyet öncesi yaşanan döneme verilenisim.

255 Dersim Ayaklanmasının başını çeken Seyit Rıza.

256 Türkdoğan **Doğu ve Güneydoğu Kabile- Aşiret Yapısı...**, s.92

ileride değineceğimiz isyanların önemli bir bölümünde dini söylemler ön plana çıkmıştır.[257]

Doğu Anadolu'da yerleşik ve göçebe kabileler üzerinde şeyh, seyit[258], dede gibi kişilerin büyük bir etki alanları ve nüfuzları bulunmaktadır. Şeyh, lügat anlamı itibariyle yaşlı adam, bir kabilenin ileri geleni, tarikatta müritlerin reisi, kabile reisi anlamlarına gelmektedir.[259] Şeyh, dede, seyit gibi kişilerin, aşiret mensupları ve tarikatlarının müritleri üzerinde dini, sosyal ve kısmen de siyasi ve ekonomik etkinlikleri, ağırlıkları vardır. Bunlar kendi aşiretlerinin ruhani, manevi, özetle dini liderleriydi. Şeyh aynı zamanda aşiretin ağası ise otoritesi, katlanarak artıyordu. Bu kişiler; bulundukları yerleşim birimlerine devlet memurları olarak atanan imamlara, din adamlarına kıyasla, halk üzerinde genellikle daha çok etkiliydi. Birçok şeyh ve benzeri din adamı, kendilerinin Allah ile kul arasında aracı olduklarını ileri sürer, seyit olduklarını iddia ederlerdi. İslam dininde seyitlik unvanı ancak şeceresi, soyu itibariyle Hazreti Peygamber sülalesinden gelmiş olanlara verilirdi. Sünnilerde şeyhe, seyide; Alevilerde Alevi Dedesine, Pir'ine sıkı bir bağlılık vardı.[260]

Sadece Kürt toplumunda değil Türklerde de çok sayıda mezhepler, tarikatlar ve bunların kolları vardır. Bunlar kendi içinde Hanefilik, Şafiilik, Malikilik, Hambelilik mezheplerine mensuplardı. Sünni tarikatların başında, Yesevi, Mevlevi, Melami, Nakşibendî, Kadiri, Rufai, Bedevi, Sa'di, ekolleri gelmekteydi. Alevi tarikatlar ise Şiilik, Kızılbaşlık ve Bektaşilik şeklinde gruplara bölünmüştü. Bununla birlikte bölgede Yezidilik, Nusayrilik, Dürzîlik, Süryanilik gibi İslam dışı tarikatlar da mevcuttu. Kur'an-ı Kerim'in özüne, Hz.Peygamberin sözlerine (gerçek hadislere) uygun olan, örneğin Nakşibendî ve Kadiri tarikatlarından birine mensup olan kişiye tarikat mensubu denildiği gibi, bu iki tarikattan birinde otorite olan ve bu otoriter kişiliği ilgililerce onaylanan kişiye de o tarikatın şeyhi denilmekteydi.[261]

---

257 Findley,., **Dünya Tarihinde Türkler**..., s.251

258 Seyyid, Hazreti Peygamberin torunu olan Hazreti Hüseyin'in soyundan gelen kişidir. Şerif ise, Hazreti Peygamberin diğer torunu Hazreti Hasan'ın soyundan gelen kişilere denilmektedir. Bu çalışma ile ilgili olan tarikat şeyhleri, bu iki soydan gelen Seyyid ve Şeriflerden olabileceği gibi, başka soylardan da gelebilmekteydi.

259 Yeğin, **Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat**,Şeyh maddesi..., s.657

260 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği** ..., s.104

261 Hüseyin Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Mikro Bas.-Yay., Konya,1998, s.127

Bölgenin Müslüman oranını ve özellikle Nakşibendîlik tarikatının yayılışını, bu alanda önemli eserler veren Prof.Abdulhaluk Çay, şöyle ifade eder: "Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış olan Kürt adı verilen toplulukların dörtte üçü Sünni Müslümandır. Sünni Müslümanların çoğu Şafii mezhebine mensuptur. Çok az sayıda Hıristiyan ve Musevi olan topluluklar da mevcuttur. Sünni mezhepten olan ulema, yıllarca Kürt toplumunda küçük bir grup olarak kalmış ve toplumun genelini temsil edememiştir. Ancak iki güçlü tarikat Kadirilik ve Nakşibendîlik şeyhleri, XIX. Yüzyılın ortalarında şartların da uygun olması sebebiyle dini ve siyasi lider konumuna gelmiştir. Bunlardan Kadirilik, babadan oğula geçen ve belli birkaç ailenin tekelinde kalan bir tarikat olarak kalırken, Nakşibendîlik aile tekelini kırmayı başardı. Bunu da gerçekleştiren Şehrizorlu Şeyh Mevlana Halid (Diyaaddin Halid Bağdadi) dir. Mevlana Halit, 1811 yılında Hindistan'dan döndükten sonra bölgede faaliyet göstermiş ve her kesimden 67 halife tayin etmişti. Böylece Nakşibendilik bütün bölgeye 20-30 yıl gibi kısa bir sürede ağ gibi yayılmıştır. Nakşibendî inancında olan şeyhlerin tamamı Halidiye koluna mensuptur."[262]

Şeyhlerin ve seyitlerin nüfuz alanları birbirinden ayrıydı. Dini nüfuz da; topraktaki bölünmeye uygun bir biçim kazanmıştır. Şeyhlerin ve seyitlerin hediye olarak aldıkları şeyler, zamanla kurumlaşarak adeta, zorunlu olarak ödenmesi gereken vergiler halini almıştı. Bu konuda çok sık kontrol edilen gelenekler oluşmuştu. Müritlerin dini feodallere verdikleri çok çeşitli ürünler (yağ, peynir, koyun, sığır, buğday, halı, kilim v.b.) olabileceği gibi, para da olabilirdi. Müritler, dini feodallerin çeşitli angaryalarını da yapıyorlardı. Şeyhlerin birçoğu, özel hizmetlerini müritlerine gördürürlerdi. Şeyhin evinin inşaatında çalışmak kutsal bir görev, büyük bir 'sevap' sayılırdı. [263]

İnsanlarda bir şeyhe bağlanmadıkları zaman lanetleneceklerine dair bir inanış vardı. Şeyhlerin müritlerini cennete götürebilecek güce sahip olduklarına inanılırdı. Önemli kararlarda onların onaylarını almak gerekiyordu. Hastalık ve kuraklık dönemlerinde şeyhin rahmeti dilenirdi. Şeyhin yazdığı muskaların insanı her türlü tehlikeden koruduğuna inanılırdı. Şeyhler, aşiretler üstü etkinliğe sahip olabiliyordu.

---

[262] Çay ,**Her Yönüyle Kürt Dosyası**..., s.292
[263] Aladağ, **Milli Mesele ve Doğu'da Feodalite-Aşiret**..., s.144

Şeyhlerin bu 'gücü' onlara siyasi iktidar da kazandırıyordu. Pek çok şeyh, örneğin bir Zaza aşiret reisinden daha güçlüydü. Nüfuzlarını silahlı güçlerle takviye eden şeyhler ise, ilahi yönelimli mistik şeyhlerden çok feodal toprak ağalarına benziyorlardı.[264]

Şeyhlerin '*nur*' unu insanlara duyurma açısından büyük görevleri vardı. Doğu Anadolu'da Kürtler, şeyhleri her türlü mucizeyi gerçekleştirebilecek yaşayan kutsal kişiler olarak görüyorlardı.[265] Her bölgede bir ya da daha çok şeyh vardı. Yoksul ve muhtaç köylüler bunların müritleri olurlardı. Onlar gelirlerini köylülerin boğazlarından keserek alırlardı. Köylüler tamamen kendilerini şeyhe teslim ederler ve onlarsız hiçbir şey yapamazlardı. Köylüler, duvara dayanarak, yalınayak, aç, çıplak, yoksul ve muhtaç olarak güneşin altında dururlar ve şeyh için hiçbir ücret almaksızın çalışırlardı. Ahiret için ümitlerini genellikle şeyhe bağlarlardı. Hesap günü geldiğinde, şeyhin onları cehennem ateşinden koruyacağına ve onlar için cennetin kapılarını açacağına inanırlardı. Sıradan insanlar, ulemanın kendi dini yetersizliğini giderdiğine inanırdı. Din adamları genellikle sıradan insanlarla Allah arasında, dualarıyla taraftarlarının kurtulmasını sağlayan bir arabulucu olarak nitelendirildi. Bu inanış, girişimci ulemaya önemli bir politik güç sağladı. Gerçekten de dini otoritelerin belirli bir zümresi kayda değer bir dünyevi güç elde etti. Bunlar tasavvufi tarikatların liderleri olan şeyhlerdi... Tarikatlar, müritlerine yalnızca ruhani yolda rehberlik etmekle kalmayan; onlarla, görünmeyen dünya arasında arabuluculuk yapan şeyhler tarafından yönetilirdi. Önemli şeyhler, yetkilerine vekâlet eden, başka yerlerde temsilciliklerini üstlenen ve eskiden olduğu gibi sıradan izleyicilerle kendileri arasında arabuluculuk yapan birkaç halifeye sahipti.[266]

Yavuz Sultan Selim devrinden Şeyh Sait isyanına gelinceye kadar bütün doğu illerimizde toplu bir aşiret sistemi altında çeşitli derebeylik ve aşiret ağalıklarına ayrılan Baba-kürdi, Kormanco ve Zaza şubelerinin bütün ağa ve şeyhleri, kendilerini en çok Halidi ve daha sonra Abbasi, seyyid ve birkaç aşiret de Emevi neslinden biliyorlardı. Bu ağa, bey ve şeyhler kendilerine taktıkları bu nesep adlarıyla öğünüyor ve bu suretle aşiret eratından (mensuplarından) üstünlüklerini koruyorlardı.[267]

---

264 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.159
265 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.158
266 Çay ,**Her Yönüyle Kürt Dosyası**..., s.293
267 Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**..., s.35

Bu durum, Doğu illerimizde kendilerini Alevi bilen ve Alevi-Bektaşi akidesine göre Hazreti Peygamber ve İmam-ı Ali evlatlarına karşı sonsuz bir sevgi ve saygı gösterenlere; "ben seyidim" diyen bazı Alevi babalarının işlerine yarıyor, bunlar aslen Türk oldukları halde neseplerini Peygambere kadar uzatıp halk üzerinde büyük bir nüfuz kazanıyorlardı. Bunlar, asırlarca halkı bir takım vergilere bağladıkları gibi, Bektaşilik ve Türk inanışında olmayan birçok hurafe ve batıl töreleri Alevilik ayinine sokarak, onların maddi ve manevi olarak zarar görmelerine, Türk milletinden tamamen küskün kalmalarına yardım etmişlerdi. Bu suretle babaların ve toplu bulunmak için de aşiret ağalarının nüfuzları altında sıkışan Aleviler, doğu illerimizin çeşitli bölgelerinde ve en çok Dersim (Tunceli) dağlarında derebeylik idaresi altında yaşadılar. Her aşiret ağası, kabilesine istediği gibi hüküm ve buyruğunu veriyor, onların sırtından geçiniyordu. Kendi menfaati uğrunda diğer bir aşiret ağasıyla uyuşamadığı zamanlarda türlü aşiretler arasında başlayan iç savaşları yıllarca sürüyordu ve bu yüzden yüzlerce Türk'ün kanı akıyordu. Aşiret ağaları ve babalar, müşterek menfaatlerini korumak için daima birlik oldular. Aşiret eratını, halkı hükümetten, Türklükten ürküterek onları isyan ve soygunculuğa sevk ederek en son milli hükümete karşı isyana ve felaketlerine sebep oldular.[268]

Bu şeyhler, sadece dini alanda değil siyasi konularda da söz sahibiydiler. Örneğin Doğu Anadolu'nun iki büyük müritlerden biri Nehri'li Seyit Taha, öbürü de Bismil'in Cilustun Köyü'nden Palulu Şeyh Ali Sebti idi. Bu Kürt Nakşibendîliğinin iki kolu da Kürt isyanını yönlendirmişti. Kürtlerin iki lideri de Nakşibendî tarikatından çıkmıştı. Seyit Taha Kolu, Seyit Abdulkadir aracılığı ile 'Kürt Teali Cemiyeti'ni yönetiyordu. Şeyh Sait de Kürt Azadi (istiklal) Cemiyetini yönetiyordu.[269] Şeyh Sait'in de Nakşibendî olduğu, isyan öncesi ve sırasında sözde komutanlarına ve diğer zevata yaptığı yazışmalarda "Emir-ül Mücahidin Mehmet Said Nakşibendî" unvanını kullanmasından anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi, Doğu Anadolu'da büyük nüfuz sahibi Şeyhler ve kabile sisteminin diğer yönetici kesimi, politik davranmaktan da geri kalmıyorlardı. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında vilayet memurlarının görevlerini kötüye

---

[268] Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi** ..., s.51
[269] Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**... s.60

kullanmalarından büyük bir rahatsızlık duyan Şeyh Ubeydullah, bağımsız bir devlet kurma fikrine kapılmıştı. Bunun için bir yandan padişaha bağlılığını ilan ediyor, bir yandan da Ruslardan ve İngilizlerden yardım istiyordu.[270]

Bölgede şeyhlerin otoritesinin zaman içinde artmasının sebebi şöyle özetlenebilir; birinci ve belki en önemli sebep, bölge halkının eğitimsiz olmasıdır. Bugün de geçerli olan, bir şeyhi takip etmek, İslamiyet'in geçerli şartlarından birisi olduğu düşüncesi, son iki yüz yıl bölge halkının felsefesini oluşturmuştur. Dini otoriteleri şeyhlerin, kısa zamanda bütün aşiretler üzerinde etkili olmalarını sağlamıştır. Şeyh - mürit ilişkisinin boyutlarını belirtmek için Barzanlı Şeyh Abdulselim'in Mehdi ilan edilmesi ile torunu Barzanlı Ahmet'in 1920'lerde 'Tanrının maddi görüntüsü' olarak nitelendirilmesini dikkatlere sunmak gerekir.[271] Bölge yapısının bu özelliği, milletleşme sürecini de olumsuz yönde etkilemiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra aşiretlerin önemli bir bölümü kentleşme, iç-dış göç gibi nedenlerle kan kaybetmiştir.[272] Kentleşme ve medenileşme, kurdukları sistemin çökmesi anlamına geldiğinden, Doğu Anadolu'da yaşayan ağa, şeyh, seyit gibi unsurlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

G- SİYASİ KÜRTÇÜLÜK FAALİYETLERİ

1- Meşrutiyet Dönemi'nde Kürtçülük Faaliyetleri

Kabile ve din olgusunun Doğudaki yansımalarından olan isyanlara geçmeden önce, bu isyanlara zemin hazırlayan siyasi Kürtçülük faaliyetlerine değinmekte yarar vardır. Devlet düzenine, iktidara, hükümete bu zamana kadar birbirinden bağımsız olarak *itaatsizlik* eden, isyan eden, kanun ve nizamını reddeden kabileler, siyasi oluşumlar sayesinde artık daha örgütlü mücadeleler vermeye başladılar. Bu örgütlü mücadelenin başlamasında Doğu Anadolu'dan Avrupa'nın değişik ülkelerine giderek onların perspektifinden bakmayı öğrenen Kürt aydınlarının büyük tesiri oldu. Artık Doğu Anadolu'da devlete başkaldırı sadece dağa çıkmakla değil, cemiyetler kurmak, gazeteler çıkarmak, partileşmek şeklinde kendisini göstermeye başladı.

---

270 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.132

271 Birlik Araştırma Grubu Rapor I, **Akrebin Kıskacında Güneydoğu**,Kardelen Yay., Ankara, 1995, s.165 (Ayrıca Bkz. Abdulhaluk ÇAY, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**..., s.293 ve Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.159)

272 Türkdoğan, **Çağdaş Türk Sosyolojisi**, ..., s.572

Bilinen ilk siyasi kuruluş, 1900 tarihinde Diyarbakırlı Fikri Efendi tarafından kurulan "Kürdistan Azmi Kavi Cemiyeti"dir. Jön Türklerle işbirliği içinde olan kuruluşun üyeleri arasında Kürdizade Ahmet Ramiz Bey tanınmaktadır.[273]

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti sayesinde Kürt meselesi Osmanlı döneminde ilk kez siyasal bir organizasyona kavuşturuldu.[274] 2 Ekim 1908 tarihinde kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyetinin kurucuları arasında Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdulkadir ile Emin Ali Bedirhan da bulunmakta idi. Diğer kurucu üyeleri: Zeyni Paşa Balan, Damat Ahmet Zelkafil Paşa, Halil Hayali, Cemal Bey ve Ahmet Remzi Bey bulunmaktaydı. İsmail Hakkı Babanzade ve Said-i Kürdi (Said-i Nursi) cemiyetin yayın organı Kürt gazetesinde yazarlık yapmıştır. Cemiyetin bir yan kuruluşu olarak Kürt Neşr-i Maarif teşkilatı oluşturulmuş ve bu kuruluş Kürtçe eğitim yapan bir okulu faaliyete geçirmek, yayın faaliyetinde bulunmak gibi görevleri üstlenmişti. II. Meşrutiyetin ilanından sonra cemiyet, Ermeni Cemiyetleri ile işbirliğine girdi. Cemiyetin giderek artan zararlı faaliyetleri karşısında İstanbul hükümeti, Mayıs 1909' da cemiyetin genel merkezi ve diğer şubelerini kapattı.[275]

Diğer önemli bir cemiyet, 1912 başlarında Dr. Mehmet Şükrü Sekban'ı gayretleriyle Halkalı Ziraat Mektebinin doğulu öğrencileri tarafından kurulan Hewi/Hiva (Umut) isimli cemiyettir. Cemiyetin başkanlığını Ömer Cemil Paşa, sekreterliğini, Kadri Cemil Paşa yürütmüştür. Cemiyet, 1913 yılından itibaren İstanbul'da Roja Kurd (Kürt Güneşi) adlı bir dergi yayınladı. Cemiyet özellikle Doğu Anadolu'da hızlı bir teşkilatlanmaya gitti. Özellikle Erzurum Şube Başkanı Darahinili Tayyip Ali diğer şubelerden daha faal idi. Hevi mensupları da devlete ihanet hususunda diğer azınlık cemiyetleri ile temasa geçmekte gecikmedi. İngiliz politikasının oyuncağı haline gelmiş olan Arap yazarları Sadullah Cabiri ve Raşid Rıza, cemiyet yöneticilerinin irtibat kurduğu kişiler arasındaydı.[276]

Diğer bir Kürtçü teşkilat, 1913 başlarında Hoy'da faaliyet gösteren 'Gehandeni' Cemiyetidir. Bu kuruluş Abdurrezzak Bedirhan başkanlığında daha sonra İrşad adıyla teşkilatlanarak kültür ve eğitim amaçlı bir teşkilatlanmaya gitmiş, kadrosuna çevredeki

---

273 Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**..., s.300
274 **Güneydoğu Anadolu'da Devam Etmekte Olan** ..., s.3
275 Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**..., s.301
276 Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası** ..., s.302

bir çok aşiret reisini dahil etmiştir. Abdurrezzak Bedirhan'ın Rus yanlısı bir politika izlemesi dikkat çekicidir. Doğu Anadolu'daki aşiretler üzerinde Rus propagandasının gittikçe artması üzerine Rus askeri yardımı sağlanarak bir Kürt bağımsızlığını gerçekleştirmek ümidiyle Abdurrezzak Bedirhan ve taraftarları Rusya ile sınır bölgelerde faaliyetlerini artırdılar. Cemiyetin ileri gelenlerinin 1913 yılının ilkbaharında Rusların yardımlarıyla gerçekleştirmeyi planladıkları isyan girişimi, Türk Devletinin zamanında tespitiyle engellenmiş, İrşad teşkilatı tamamen dağıtılmıştır.[277]

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin dağılması ile sonuçlanıp Anadolu'da geniş bir Ermeni devleti kurulması ihtimali ortaya çıktığı zaman, Kürt aydınları fiilen bağımsızlık peşine düştüler ve bu gayelerinin gerçekleştirilmesi için 17 Aralık 1918'de Kürt Teali Cemiyetini kurdular. Birliğin merkezi İstanbul'da, özellikle Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis İllerinde bulunuyordu. Bununla beraber teşkilatın Van, Tunceli, Muş ve Kürtlerin bulunduğu diğer illerde yayıldığına şüphe yoktu. Cemiyetin gayesi, İngiliz Mandası altında bağımsız bir Kürt Devleti kurmaktı. Cemiyetin Başkanı Vanlı Seyit Abdulkadir, yardımcıları da Mustafa Zihni Paşa ile tanınmış Kürt ailelerinden Bedirhanlılara mensup Emin Avni idi.[278] Kürt Teali Cemiyetinin kurulmasını aslında Osmanlı hükümeti de istemişti. Çünkü Doğu Anadolu'nun itilaf devletlerince Ermeniler ve Araplar arasında paylaştırılmasından endişelenen Tevfik Paşa hükümeti, ileride kendileriyle anlaşabilecekleri düşüncesiyle Kürtleri de bu yönde çalışmaya teşvik etti.[279] Kürt Teaeli Cemiyeti, oldukça geniş bir tabana yayıldı. Aşiretler üstü bir yapıda kurulan bu örgüt, sadece kentlerden değil, aşiret mensubu Kürtlerden de destek aldı. Üyeleri arasında sadece Kürt aydınları değil, aşiret mensupları da vardı.[280]

Cumhuriyet dönemi Kürt isyanlarının oluşumunda ve zemininin hazırlanmasında bahsi geçen siyasi cemiyetlerin önemi yadsınamaz. Ancak, özellikle Şeyh Sait isyanında şüphesiz en büyük rolü Kürt Azadi (İstiklal) Cemiyeti üstlenmişti. İleride değinileceği üzere, Cumhuriyetin ilan sonrasında Saltanatın ve Halifeliğin kaldırılmasının ardından eğitimin birleştirilmesi, tekke ve zaviyelerin kapatılması gibi inkılâplar; doğu vilayetlerinde de uygulandı. Kürtlerin dini cemaatleri, Kürtçe yayınlar ve Kürt eğitim

---

277 Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**..., s.304
278 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**... , s.80.
279 Tarık Zafer Tunaya , **Türkiye'de Siyasi Partiler**, II, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s.189
280 Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**..., s.408

vakıfları yasaklandı. Ağa ve şeyhlerin geleneksel düzenine yönelik bu 'tehdit' algılaması, farklı görüşlerdeki Kürtlerin bir araya gelmesine yol açtı. Kısa süre zarfında siyasi kimlikleriyle de ön plana çıkan kişiler, ağalar, şeyhler ve ordu mensupları Azadi Cemiyeti etrafında birleşmeye başladılar.[281]

Kürt Azadi (İstiklal) Cemiyetinin ilk başkanı Hamidiye Alayı Komutanlarından Mutki Aşireti Reisi Muşlu Hacı Musa idi. Bu gizli örgüt, Erzurum'da 1923 yılı Mayısında kurulmuştu.[282] Örgütün ilk kongresi, 1924 yılında Erzurum'da yapıldı. Şeyh Sait, bu kongrede "Kürdistan İstiklal Cemiyeti" ne girdi. Uğur Mumcu, kongrede şu kararların alındığını vurgular: 1- En geç Mayıs 1925 tarihine kadar bir isyan başlatılacak, 2- Gerekli dış destek İngiliz, Fransız ve Ruslardan sağlanacak..[283] Yabancılardan yardım alma önerisine bazı üyeler karşı çıkınca Şeyh Sait, 'yabancılardan yardım almanın mübah' olduğunu anlatmıştır. Bunun üzerine Gürcistan yoluyla Rusya'ya adam gönderilmiş, Ruslardan 'yardım edecek konumda olmadıkları' yanıtı gelmiştir.[284]

Azadi teşkilatı, beşer kişilik hücreler şeklinde örgütlenmişti. Örgütün mensupları arasında, Cibranlı Halid Bey, İhsan Nuri, Bitlisli Yusuf Ziya, Seyit Abdulkadir, Kemal Fevzi, Kadri Cemil Paşa, Kazım Cemil Paşa, Dr.Fuat, Hacı Ahdi olarak bilinen Avukat Mehmet Tayyip (bucak müdürü), Hasenan Aşireti Reisi Halit Hüsnü Bey, Vanlı Rasim Tevfik Cemal ve Tğ. Ali Rıza'nın adları bilinmektedir.[285]

Bazı kaynaklarda Azadi Örgütünün üye listesi oldukça uzun tutulmaktadır. Ancak bu listelerde geçen isimlerin bir bölümü, örgüt ile ilgili olmadıkları gibi, Nasturi isyanın bastırılmasında büyük hizmet de görmüşlerdir. Örgüt üyeleri arasında sayılan isimlerden olan Şırnaklı Abdurrahman Ağa ve Tataroğlu Süleyman Ağa, örgüt listesinde geçen isimlerdendir. Oysa onlar, bu ihanet örgütü içinde bulunmamışlardı.[286]

---

[281] McDowall, **Kürtler**, ...s.55

[282] Bu örgütün kuruluş yılı bazı kaynaklarda 1921 olarak verilmekte, ilk faaliyetlerine de Erzurumda başladığı vurgulanmaktadır. (Bkz. Robert Olson, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**, Ankara 1992)

[283] Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**, ..., s.56

[284] Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**, ..., s.56

[285] Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası** ..., s.321

[286] Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası** ..., s.322

Şeyh Sait'in bu örgüt üyeleri arasında adının geçmemesinin sebebi, Şeyh Sait'in bir çeşit onur başkanı olmasından kaynaklanıyordu.[287]

2-Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Kürt Aşiretleri Üzerinden Yapılan Siyasi Faaliyetler

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, uzun zamandır Doğu Anadolu'yu da kapsayacak şekilde bu bölgede siyasi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışan batılı devletler için yeni bir açılım ortaya çıktı. 1814-1815 yıllarında bütün Avrupa Devletlerinin (Osmanlı Devleti dışında) bir araya gelmesiyle toplanan Viyana Kongresi, Avrupa'ya yeni bir şekil vermek, yani Avrupa'nın geleceğini hazırlamak için çalışmalar yaparken Osmanlı Devleti'nin durumu ve geleceğiyle de yakından ilgilenmişti. Her ne kadar kongreden Osmanlı Devleti ile ilgili doğrudan bir karar çıkmadıysa da Avrupa Devletleri tarafından Osmanlı Devleti'nin geleceğine bir "mesele" olarak bakıldığı ortaya çıkmıştı. Bu amaçla Viyana Kongresinde Avrupalılar, Osmanlı Devletinin durumu için ilk defa "Şark Meselesi" deyimini kullanmışlardı.[288]

Fransız tarihçisi Albert Sorel, Şark Meselesini şöyle tanımlamıştı: "...Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğunu, iktisadi ve siyasi nüfuz ve hükmü altına almak veya *sebepler ihdas ederek* (hazırlayarak) *parçalamak* ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istiklallerini temin etmek istemelerinden doğan tarihi meselelerin tümüne birden Şark Meselesi diyoruz." [289] Bu sözlerden de açıkça anlaşıldığı üzere bir takım sebepler ortaya koymak suretiyle, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerince parçalanarak bölgenin istenildiği gibi şekillendirilmesi amaçlanmaktaydı. Çünkü Avrupa Hıristiyanlığına yönelik tek ciddi tehdit Osmanlı Devletiydi. Müslüman bir devlet olarak milyonlarca Hıristiyana hükmeden Osmanlı Devleti, gittikçe daha sinir bozucu ve tahammül edilemez oluyordu. Avrupalı Hıristiyanlara göre 'Türklere hadleri bildirilmeliydi'.[290]

---

[287] Mumcu , **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.200
[288] **Büyük İslam Tarihi, XI**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993, s.329
[289] Abdulhaluk Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Turan Kültür Vakfı, Ankara 1996, s.12
[290] Gül Akyılmaz, "*Şark Meselesi Kavramı ve Günümüzdeki Yansımaları*", **Stratejik Araştırmalar Dergisi (Sarem)**, ATASE Yay. Ankara 2004, s.44-45

Özellikle İngiltere; Rusya tarafından ortaya atılan "Şark Meselesini" benimsedi ve Osmanlı Devleti'nin yağmalanmasına katıldı. Bir yandan Araplar İngilizler tarafından Türklere karşı kışkırtılırken öte yandan Osmanlı Devleti'nin Türk kültürü içinde bütünleşmiş, asli unsuru olan Anadolu bütünlüğü de parçalanma yoluna gidildi. Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı isyana kışkırtılırken diğer yandan Kürt olarak anılan Türk Boyları da tahrik edilip, İngiliz güdümünde bir krallık kurulması vaat edildi. Yüzyıllarca Türklerin hâkimiyeti altın bulunan Orta Doğu Bölgesi 20. Yüzyıl başında uluslararası bir rekabet alanı halini aldıkça entrikalar, kışkırtmalar, suni bölücü propagandalar yoğunlaştı. Bu isyanlar, özünde devlet otoritesini zayıflatmayı barındırmaktaydı.[291] Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan durum, bu devletlerin hedeflerine ulaşmasını kolaylaştıracak mahiyetteydi.

Meydana geldiği coğrafyada büyük yıkımlara neden olan Birinci Dünya Savaşı, belki de en büyük tahribatını, ardından da değişim hareketlerini Anadolu topraklarında gerçekleştirdi. Birinci Dünya Savaşında Anadolunun hemen her bölgesinden olduğu gibi, Doğu Anadolu'da yaşayan pek çok Kürt kabilelerinden de milli ve manevi duygularla cephelere asker gönderdiler. Milli duygunun oluşmasında, Doğu Anadolu'da kurulması planlanan bir Ermeni devletinin söz konusu olması etkili oldu. Manevi olarak ise İslam, 'kâfir' galip devletler ve yerel Hristiyanlar (Ermeniler ve Rumlar) karşısında Türklerle Kürtleri birleştiren bir unsur oldu. Birçok Kürt, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında gönüllü olarak yer aldı. Çünkü bu savaş, Müslümanların, Müslüman olmayanlarla olan savaşıydı.[292]

Kürtler; savaş sonrasında kendileri açısından olumlu ve olumsuz sonuçlarla karşı karşıya kaldılar. Savaş sonrasında Osmanlının pek çok bölgelerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'da da büyük yıkımlar yaşandı. Bölgenin ekonomisi çöktü, nüfusu azaldı. Bununla beraber bu coğrafya büyük devletlerin nüfuz planlarının arasında kaldı. Tüm bu olumsuzlukların yanında savaş sonrasında Doğu Anadolu'da yeni bir takım siyasal ve sosyal sonuçlar ortaya çıktı. Kürt kimliği daha ön plana çıkmaya başladı ve örgütlü toplum düşüncesi yayılmaya başladı.[293] Bu düşüncenin oluşmasında yukarıda sayılan

---

[291] Ergun Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul, 1988, s.10

[292] Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar...**, s.46

[293] Erol Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**, Ümit Yayıncılık, Ankara 1997, s.34

örgütlerin büyük etkisi oldu. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin dağılması, Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurulması tehlikesi, büyük devletlerin bu bölgedeki emelleriyle birleşince Kürtlerde de bir devlet kurma fikrinin doğmasına neden oldu. Osmanlı Ortadoğusu, 'milletleri olmayan' yeni ülkelere bölündü. Bu sırada hem Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerinde yaşayan Kürtlerin bir kısmı; hem de Ortadoğu'yu yeniden şekillendirmeye çalışan batılı devletlerin bazı siyasetçileri, bağımsız bir Kürt devleti kurma projesi ile oynamaya başladılar.[294] Zaten İngiltere 23 Kasım 1914'te Basra şehrini işgal ettikten dört yıl sonra 9 Kasım 1918'de Musul'u ele geçirerek Mezopotamya'yı Türklerden alıyor ve tarihte ilk kez Kürtlerle temasa geçiyordu.

a) Mütareke Döneminde Kürtler

Kürtler, aslında çok da İngilizlerin ilgi alanına girmedikleri halde,1916 Sykes-Picot Anlaşmasının ardından 'Musul ve çevresini Fransızların elinden aldıktan sonra bölgeyi tam kontrol altına almak' amacıyla etkin bir Kürt politikası izlemeye başladılar.[295] 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesinde; Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili olarak "itilaf devletlerinin karışıklık çıkması halinde vilayet-i sitte'nin (Erzurum, Diyarbakır, Van, Elazığ, Sivas, Bitlis) herhangi bir kısmını işgal hakkına bu devletler haiz olacaktır" maddesi yer alıyordu.[296] Ancak Kürtlerde bağımsız bir devlet kurma fikrinin oluşmasında belki de en etkili unsur, *Wilson Prensipleri* oldu. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un öne sürdüğü prensiplerin 12. maddesinde "Osmanlı İmparatorluğunun Türk kısımlarına güvenli bir hükümranlık sağlanacağı, fakat hala idaresi altındaki diğer uluslara tereddüt edilmez bir hayat güvenliği ile mutlak dokunulmaz muhtar bir gelişme fırsatı tanınacağı... " hükmü yer alıyordu. [297] Wilson'un savaş sürerken formüle ettiği 'Ondört ilke', özetle savaştan zarar gören bütün uluslara kendi kaderini tayin hakkı tanınmasını öngörüyordu. Bu durum İngiltere'nin işine geliyordu. Nitekim Kuzey Irak'ın işgal edilmiş bölgeleriyle

---

[294] Yahya Sezai Tezel, *"AB'ye Üyelik Serüveninin En Zor Meselesi: Milli Bütünlük ve Kimlik"*, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S.80, Ankara 2005, s.20

[295] Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**..., s.41

[296] Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982,s.90 (Ayrıca Bkz. Kırzıoğlu, **Türk İnkılap Tarihi**,..., s.15)

[297] Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**..., s.34

Türkiye arasında tampon olarak kurulacak bir Kürt Devleti, İngiltere'nin çıkarlarına uygundu.[298]

18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansına otuz iki devletin yanı sıra çok sayıda, etnik grubu temsil ettiklerini iddia eden kişiler de katıldı. Bunlardan biri de Kürtler adına katıldığını söyleyen Şerif Paşa idi. Konferans sonunda İngiliz delegasyonundan General Y.H.Simet tarafından işlenen tasarıda; müttefik olan ve olmayan devletler tarafından Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Kürdistan, Filistin ve Arabistan'ın Osmanlı Devleti'nden tamamen ayrılması ve manda rejiminin oluşturulması kabul edildi.[299]

Görüldüğü üzere, Birinci Dünya Savaşının ardından, *Şark Meselesinin* merkezini teşkil eden coğrafyada Kürdistan adlı bir devletin kurulması; Anadolu'yu bölme çabaları ve emperyalist devletlerin Orta Doğuya yerleşme planlarının önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Kurulması planlanan bu devletin toprak sınırları, Müttefik devletlerin keyfince çizilecekti. Kürdistan devletinin kurulması yönünde özellikle İngiltere, yoğun bir faaliyet içerisine girmişti. İngilizlerin bölgede yürüttükleri Kürtçülük faaliyetine engel olmak için Diyarbakır'da bulunan TBMM Hükümetine bağlı XII. Kolordu Komutanlığı, harekete geçerek bazı tedbirler almanın yanı sıra olayın bizzat kışkırtıcısı olan İngilizleri şiddetle protesto etmişti. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çıkarılmaya çalışılan Kürtçülük akımına karşı, Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, 6 Kasım 1919 tarihinde Kolorduluklara ve Valiliklere gönderdiği bir genelge ile İngilizlerin teşvikiyle ve Kürt Teali Cemiyetinin, Kürtlerin milli hareketin karşısında olduklarına ve İstanbul'da propagandalar yaptıklarına dair haberler alındığını belirterek, bu hareketi tel'in ettiklerine dair Kürt ağa ve eşrafının hükümete ve elçiliklere protesto telgrafı çekmelerini istemişti.[300]

Londra Konferansında Kürtler ile ilgili görüşmelere sadece İngiliz ve Fransızlar delegeler katıldı. Musul'un ne Fransa'ya ne de İngiltere'ye ayrılan bir bölge olmadığı vurgulandı. İngiltere'nin Başbakanı Lloyd George, konuşmasında İngiltere'nin Musul'u da içeren Mezopotamya'yı manda olarak kabul edeceğini söyledi. Toplantıda Kürt

---

298 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.143
299 Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**..., s.55
300 Ahmet Hurşit Tolon, , **Sevr'e Giden Yol**, Günal Basım Yayın, Ankara, 2005, s. 175

bölgelerinin Osmanlı Devleti içinde mi yoksa Azerbaycan gibi bağımsız mı olacağı sorunu çözüme kavuşturulamadı. 20 Şubat 1920'de yapılan görüşmeler sonunda; İngiltere ve Fransa, Kürtlerin ya bir tek devlet olarak ya da bir özerk devletler federasyonu içinde bağımsız olmasını kabul ettiler.[301]

19 Nisan 1920'de toplanan San Remo Konferansında Kürt sorunu gibi bazı konular karara bağlanmak istendi. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, yaptığı konuşmada; bu sorunun çözümünün zor olduğunu, Kürtlere özerk bir devlet kurdurulduğu takdirde bölgede denge unsuru olup olamayacaklarının bilinmediğini, hiçbir Kürdün kendi aşireti dışında hiç kimseyi temsil etmediğini, kendisini Kürtlerin temsilcisi gibi gösteren Şerif Paşa'yı da pek tanıyan olmadığını ve Kürtlerin arkalarında büyük bir devlet olmadıkça varlıklarını sürdüremeyecekleri izlenimi verdiklerini söyledi. Konferans sonunda 5 sayılı toplantı ekinde hazırlanan tasarıya göre; "...Fırat'ın doğusunda, Ermenistan'ın güney sınırlarının güneyinde, Suriye ve Mezopotamya'nın kuzey sınırlarının kuzeyinde çoğunlukla Kürtlerin bulundukları bölgeler için yerel özerklik planı hazırlanacaktır... İngiltere, Fransa, İtalya, İran ve Kürt temsilcilerinden oluşacak bir komisyon, Türk ve İran sınırlarının ortak olduğu bölgede ne gibi düzeltmeler yapılacağını karar bağlamak için bu yerleri gezecekti. Türkiye Hükümeti bu kararların sonuçlarını baştan yükümlenecekti. Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra bölge içindeki Kürt halkları, Türk yönetiminden bağımsız olmak için Milletler Cemiyeti Konseyine başvururlarsa ve konsey de 'bağımsızlığı kullanmaya yetenekli' oldukları kanısına varırsa Türkiye bu bölge üzerindeki tüm hak ve yetkilerini bırakmayı baştan yükümlenecekti.[302]

Yukarıda bahsi geçen antlaşma ve konferanslar bir yana, İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti arasında 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan bir barış antlaşması olan 'Sevr' hükümleri çok ağırdı. Sevr, Türklere yaşama hakkı tanımayan bir barış anlaşmasıydı. Aslında barış antlaşması da değil, bir ulus hakkında gerçek bir ölüm fermanıydı.[303] Batılı devletlerin zorla ve inatla Türklere kabul ettirilmeye çalıştıkları

---

301 Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**...,s. 57-58
302 Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**..., s. 62-63
303 Sander, **Siyasi Tarih**...,s.409

Sevr Antlaşmasında, 'Ermeni bulunmayan Türk topraklarını Ermenilere vermeye' çalıştıkları gibi [304] yine bu topraklarda bir Kürdistan kurmanın derdine düşmüşlerdi.

Sevr Barış Konferansına, sözde Kürtleri temsil ettiğini öne süren Şerif Paşa'nın başkanlığında, kendiliğinden bir heyet de katılıyordu. Bu sözde Kürt Heyeti, Kürt çoğunluğun arzusunun aksine Türkiye'den ayrılmak ve Bağımsız bir Kürt Devleti kurmak önerisini, tarihte ilk defa uluslararası bir konferansta ortaya attı. Sevr antlaşması 12 kesim'den, 130 sayfadan ve 433 maddeden oluşmaktaydı. Bu antlaşmanın konu ile ilgili olan 62.Maddesine göre; Fırat'ın doğusunda, ... Kürtlerin sayıca üstün bulunduğu bölgelerin yerel özerkliğini, İstanbul'da toplanan ve İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetlerinden her birinin atadığı üç üyeden oluşan bir komisyon hazırlayacaktı. İngiliz, Fransız, İtalyan, İran'lı ve Kürt temsilcilerden oluşan bir Komisyon incelemelerde bulunmak ve, Türkiye sınırının İran sınırı ile birleşmesi durumlarında, Türkiye sınırında yapılması gerekebilecek düzeltmeleri kararlaştırmak üzere bu yerleri ziyaret edecekti. 64. Maddede de; 62. maddede, belirtilen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyeti Konseyi 'ne başvururlarsa, Konsey de bu nüfusun bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı onlara tanımayı Türkiye'ye önerirse Türkiye, bu tavsiyeye uymayı ve bu bölgeler üzerinde bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeyi yükümlenecek deniyordu.[305]

Bu anlaşmaya göre, İstanbul'da oluşturulacak komisyon, Doğu Anadolu'da tamamen Türklerin oturduğu illerde "Kürdistan Muhtariyet Yönetimi"ni örgütleyecekti. Bu illerdeki Kürtler, bağımsız yaşamak istediklerini kanıtlayabilirlerse, Milletler Cemiyeti kararıyla bölge Kürtlere verilecekti ve Osmanlılar tüm haklarından yoksun kalacaklardı.[306]

Padişahın ve Osmanlı Meclisi Mebusan'ın (Millet Meclisi) kabul ettiği bu Sevr Anlaşması, Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmedi. Milli mücadele sayesinde bu diplomatik belge yürürlüğe girmeden tarihin külleri arasına gömüldü.

---

[304] Serpil Sürmeli, *"San Remo Konferansı ve Erzurum"* , **Atatürk Dergisi**, Prof. Dr.M. Fahrettin Kırzıoğlu Özel Sayısı, C IV, Erzurum 2004, s.119

[305] Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**..., s.124 -125

[306] Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, T.İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.153

Görüldüğü üzere, özellikle İngiltere ve Fransa, Doğu Anadolu'da bir Kürt Devleti kurdurmayı politikalarının gereği haline getirmişlerdi. Bu durum, bu bölgelerde yaşayan ve her fırsatta devlete isyan etme meylinde olan, vergi vermeyen, asker göndermeyen, eşkıyalık suretiyle etrafına zarar veren Kürt kabileleri için bulunmaz bir fırsat oldu. Çünkü batılı devletlerin bu tür müdahaleleri, kabileler halinde yaşamaya alışmış Kürtleri, devletleşme sürecine götürebilecek bir süreç içeriyordu. Kendi içlerindeki mücadelelere, aşiretler arası çekişmelere ve inanç bakımından çok farklı unsurlar içermelerine rağmen Kürtler, barış antlaşmalarının kendilerine sunduğu bir Kürt Devletinin peşine düştüler. Bu uğurda, yıllardır düşmanlık besledikleri Ermenileri bile dost edinmeyi ihmal etmediler. Bu zamana kadar Kürt kabilelerinin dağlarda eşkıyalık suretiyle gelişen başkaldırıları, artık Kürt siyasi örgütlerinin ve bu coğrafyadaki emellerini gerçekleştirebilmek için her unsuru kullanmayı göze almış batılı devletlerin desteğiyle İsyan olarak ortaya çıkmaya başladı. Tüm bu gelişmelere bir de Cumhuriyet ile birlikte gelen, yenileşme, çağdaşlaşma sürecine din adamlarının tepkileri eklenince ortaya, kabile olgusunun ağaları, beyleri, reisleri ile din olgusunun şeyhleri, seyitleri, dedelerinin silahlı mücadeleleri çıktı. Bu yönüyle Birinci Dünya Savaşı ve ardından gelen antlaşmalar, Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Kürt kabilelerinin, dolayısıyla şeyhlerin, seyitlerin, ağaların ve beylerin lehine sonuçlandı. Artık bu kabilelerin yüzyıllardır içlerinde yaştıkları isyan ruhu, ortaya çıkmak için batı devletlerince ve siyasi örgütlerce desteklenen uygun bir zemin bulmuş oluyordu.

III. BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ KABİLE VE DİN OLGUSUNUN DOĞU ANADOLUDAKİ YANSIMALARI

A-MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN DOĞU ANADOLU'DAKİ AŞİRETLERE YAKLAŞIMI VE DİNÎ KURUMLAR EKSENİNDE YAPILAN İNKILÂPLARA TEPKİLERİ

1918 yılı sonlarında Osmanlı Devleti, diğer tabirle 'Avrupanın hasta adamı' ölmek üzereydi. 1918 Ekim ayında İttihat ve Terakki Partisine mensup kabine üyeleri istifalarını verdiler. Ahmet İzzet Paşa sadrazam tayin edildi. Mondros Mütarekesi hükümleri uygulanmaya başlandı. Memlekette, bir müttefik askeri idaresi tesis edildi. Osmanlı idaresindeki Arap toprakları müttefikler arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştı ve sıra Türklerin yüz yıllardan beri oturduğu Anadolu topraklarına gelmişti. Tüm bu gelişmeler olurken, Çanakkale'de, Anafartalar'da kazandığı büyük başarılarla dikkatleri üzerine çeken Mustafa Kemal Paşa, Karadeniz sahillerinde Türklerle Pontuscu Rumlar arasında çıkan devamlı mücadeleyi yatıştırmak ve orada başka bir mesele çıkmasını engellemek için ordu müfettişi olarak bir takım yetkilerle 15 Mayıs 1919'da bu bölgeye tayin edildi.[307] Mustafa Kemal Paşa, kendisine verilen Müfettişlik yetkilerini genişletmişti. Harbiye nazırı, bu durumu eleştirmesine[308] rağmen görevi onayladı. Müfettişlik bölgesi, Trabzon, Erzurum, Sivas, Van illeriyle Erzincan ve Canik/Samsun bağımsızivrını (sancak) kapsıyordu.[309] Mustafa Kemal Paşa, bu vazife ve salahiyetlerle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman memleketin her tarafında birbirini takip eden mahalli müdafaa cemiyetleri kurulmuştu ve kurulmaya devam ediyordu. Memleketin pek çok yerinde kongreler düzenleniyor, toplantılar yapılıyordu. Bu toplantılardan birisi de 17 Haziran 1919'da toplanan "Erzurum İl Kongresi" idi. Bu kongreye sunulan bir

---

[307] Kırzıoğlu, **Türk İnkılap Tarihi**,..., s.32

[308] Müfettişlik yetkilerini kendi eliyle genişleten Mustafa Kemal Paşa'ya Harbiye Nazırı: "Paşa oğlum, siz Ordu Müfettişi değil, bütün Anadolu'da nüfuza sahip bir müfettişlik ihdas etmişsiniz"dedi. (Bkz. Dayı, "*IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul-Samsun-Erzurum Yolculuğu*", **Atatürk Dergisi, Prof.Dr. M.Fahrettin Kırzıoğlu Özel Sayısı**, IV, Sayı 2, Temmuz 2004, s.316)

[309] S.Esin Derinsu Dayı, "*IX. Odru Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul-Samsun-Erzurum Yolculuğu*", **Atatürk Dergisi, Prof.Dr. M.Fahrettin Kırzıoğlu Özel Sayısı**, IV, Sayı 2, Temmuz 2004, s.317

raporda; bölgenin durumu göz önüne seriliyordu. Bu rapora göre, ülkeyi içten yıkmak isteyen Ermeniler, işgal kuvvetleri ve kendi çıkarları uğruna hainlik edenlerin yaptıkları yıkıcı propagandalar şu esaslara dayanıyordu: "Türklük-Kürtlük meselesi çıkarmak, Kürdistan kurulması için kışkırtıcılık yapıp yöre gençliğinin birleşmesini engellemek, bölge halkını Kürt-Türk diye ikiye bölerek birbirine düşürerek Ermenilere üstünlük sağlamak..." Raporda ayrıca; Ermenilerin Kürt-Türk ayırt etmeksizin bölge halkını katlettikleri hatırlatıldıktan sonra 'din, seciye, adet' gibi değerler yönünden Türk ile Kürdün birbirine yakınlığı ve Ermenilerle ilişkisi olmadığı, Kürtçenin, Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerden oluştuğu, evlilik sebebiyle Kürt ile Türk'ün yüz yıllardır akraba oldukları vurgulanmıştı.[310]

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya tamimini yayınlaması ve ardından Erzurum Kongresini gerçekleştirmesi, Anadolu'da Milli birliğin kurulması açısından çok önemli temel taşlarıydı. Erzurum Kongresinde Doğu Anadolu bölgesindeki tüm ulusal hakları savunan dernekler birleştirilerek yeni bir dernek kurulmuş, bu derneğin tüzüğüne kongrede yayınlanan bildirinin tüm maddeleri alınmıştı.[311] Erzurum Kongresinin ardından da yurt genelinde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Sivas Kongresi ile bir çatı altında topladı.[312]

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümetini tanımayarak yürüttüğü faaliyetler, İngilizler ve İstanbul Hükümeti tarafından dikkatle ve kaygıyla izleniyordu. 5 Nisan 1920'de İstanbul'da Başbakanlık makamına getirilen Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Milli Mücadeleye engel olmak için elinden gelen her şeyi yapıyordu İstanbul'da toplanan askeri mahkeme, 11 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal Paşa ve en yakın arkadaşlarını gıyaben ölüme mahkûm etti. Fakat Milli Mücadeleye gönül verenler, bu girişimleri bertaraf ettiler. Ankara'da Börekçizade Mehmet Fırat başta olmak üzere 183 müftünün imzaladığı, Şeyh-ül İslam Dürrizade Abdullah'ın fetvasını tesirsiz hale getirmek için bir karşı fetva yayınlandı. Böylece Padişahın, Mustafa Kemal'in isyancı bir vatan haini olduğu fetvası etkisiz hale getirilmiş oldu.[313]

---

310 Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**..., s.27-28

311 Kili, **Türk Devrim Tarihi**..., s.68

312 Cengiz Orhonlu, **Türk Dünyası El Kitabı** "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992, s.507-520

313 Gökçe,**Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**..., s.260

Dürrizade Abdullah'ın bu fetvası, dinin siyasi emellere nasıl alet edildiğine güzel bir örnektir.[314]

Ankara'daki İstiklal Mahkemesi, Damat Ferit ve yakınlarını vatana ihanet suçundan gıyaben ölüme mahkûm etti. Din adamları da dâhil, Milli Mücadelede askeri ve sivil yöneticiler, kendi konumlarına özgü davranışlarda bulunmuşlardır. Örneğin pek çok cami kürsüsünden hocalar ve müftüler tarafından halka, Milli Mücadeleye destek çağrıları yapılmıştır. İstanbul hükümeti ise, Anadolu hareketine mani olmak için pek çok yönteme başvurmuştur. Bu yöntemlerden birisi de Anadolu'nun değişik vilayetlerine Şehzadelerden oluşan Nasihat Heyetleri göndermek olmuştur.[315]

Uzun müzakerelerden sonra nihayet 23 Nisan 1920'de Birinci Büyük Millet Meclisi açıldı. Meclisin açılışında Mustafa Kemal Paşa, dini motiflerden gereği şekilde yararlanmıştır. TBMM'nin açılış programında yer alan tamimde; meclisin Cuma namazından sonra açılması, Hacı Bayram Camiinde Kur'an ve selat okunması, Vali Beyin tertibiyle hatim ve Buhari-i Şerif okunması gibi huhuslar yer alıyordu.[316]

23 Nisan 1920 ile Lozan Barış Antlaşmasının imzalandığı 24 Temmuz 1923 arasındaki devre Milli Mücadele, yani yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş devresidir. Birinci İnönü (9-10 Ocak 1921), İkinci İnönü (30 Mart -1 Nisan 1921), Sakarya (21 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Başkumandanlık Meydan Muharebesi zaferlerinin ardından Yunanlılar, Türk topraklarından atıldı ve İtilaf Devletleriyle barış anlaşmaları yapıldı. [317] Bunların en önemlisi, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasıydı. Bu antlaşmada Kürt milliyetçi emellerinin tanınmaması, Türk-Kürt ayrımını oldukça siyasileştirmişti.[318]

Nihayet 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildi. Böylece, Anadolu'da yeni ve genç bir Türk Devleti kurulmuş oldu. Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa, belli bir plan dâhilinde ilke ve inkılâpları uygulamaya koymuştur. Bu ilkelerin konumuzla ilgili en önemli olanı Laiklik ilkesi olsa gerektir. Çünkü bu tarihten sonra

---

[314] Sinan Meydan, **Atatürk, Modernizm, Din ve Allah; Bir Ömrün Öteki Hikayesi**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları İstanbul 2004, s. 249

[315] Dede, **Tarih Sürecinde Türkler'de Yönetim...**, s. 300

[316] Meydan, **Atatürk, Modernizm,Din ve Allah...**, s. 252

[317] Kırzıoğlu, **Türk İnkılap Tarihi,...**, s.63-80

[318] Carter V Fındley,., **Dünya Tarihinde Türkler**,Çev: Ayşen ANADOL, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s.251

Doğu vilayetlerimizde meydana gelen isyanların önemli bir bölümü, bu ilkeye nispet yapılarak ortaya çıkmıştır.

1-Mustafa Kemal Paşa ve Doğu Anadolu'daki Kürt Kabileleri

Suriye'deki görevi sırasında bölgenin etnik yapısına vakıf olan, bu bölgedeki Kürt aşiret reisleri ve şeyhleriyle görüşen Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin başlarında Kürtlerin sorunlarıyla ilgilenmiş, telgraflar vasıtasıyla önemli yazışmalar yapmıştı. Kürtlerin kabile hayatı içinde feodal bir yapılanma içerisinde bulunduğunu iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, bu kabileleri kontrol altına almanın, ancak aşiret reisleriyle irtibata geçmekle mümkün olabileceğini görmüştü.[319] Milli Mücadelede Kürtlerin milli ve manevi derinliklerini iyi kullanmasını da bilmiş, pek çok cepheye Kürtleri de çekmeyi başarmıştı. Kürtler ve Türkler arasında kuvvetli bağlar kurmak isteyen Mustafa Kemal Paşa, aradaki ortak noktalar olan İslam dinini ve Ermeni tehlikesini ön plana çıkardı. Kürt liderlerine yazdığı telgraflarda: "...Sizler gibi din ve namus sahibi büyükler oldukça, Türk ve kürdün bir diğerinden ayrılmaz iki öz kardeş olarak yaşamakta devam eyleyeceği ve Makam-ı Hilafet etrafında sarsılmaz bir vücut halinde dâhil ve hariç düşmanlarımıza karşı demirden bir kale halinde kalacağı şüphesizdir." diyordu.[320]

Henüz Milli Mücadelenin başlangıcında; Erzurum Kongresiyle milleti tek vücut olarak birleştirmeyi sağlayan Mustafa Kemal, Haziran 1919'da Sivas'a gitmeden Doğu ve Güneydoğu'daki aşiret reislerine birer mektup yollayarak, onlara Anadolu'nun içinde bulunduğu şartları ve başlattığı mücadelenin ana hatlarıyla özelliklerini anlatmıştı. Mutkili Hacı Musa Bey'e, Bitlisli Küfrevizade Şeyh Abdulbaki Efendi'ye, Şırnaklı Abdurrahman'a, Derşevli Ömer'e, Muşaslı Resul Ağalara, Sadullah Efendi'ye, Şeyh Mahmud'a, Norşinsli Şeyh Ziyaeddin'e ve Girzan'dan Cemil Çeto'ya mektuplar gönderdi. Mektup içeriğinde; "...düşmanlarımızın bugün devlet ve milletimize karşı pek hainane bir vaziyet alarak memleketimizi tamamen parçalamak, Alem-i İslam için asırlardan beri kanlarını isar eden milletimizin hakk-ı hakimiyet ve istiklalini elinden alarak köle mevkiine düşürmek için çalıştıkları, ecdadımızın bıraktığı anavatanda Ermenistan yapmaya uğraştıkları..." hususlarına değiniliyor ve "...hükümetin bu hayati

---

[319] Meydan, **Atatürk, Modernizm,Din ve Allah; Bir Ömrün Öteki Hikayesi...**, s.276
[320] Meydan, **Atatürk, Modernizm, Din ve Allah...**, s.276-277

meseleler karşısında acze düştüğünü, fakat milletin kendi kaderini kendi eline aldığını.." kaydederek, onları Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetlerinde birleşmeye, kongrelere katılmaya davet ediyordu. Mektup gönderilen isimlerden bazılarını Kongre üyeliğine, bazılarını ise Heyet-i Temsiliyeye seçen Mustafa Kemal, önemli aşiret reislerini Milli Mücadele saflarına çekmeyi ihmal etmedi.[321]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasını takip eden günlerde de Doğu Anadolu'da varlığını sürdüren kabile olgusunun üzerine önemle duruldu. Bu kabilelerin millet şuuruna varmaları ve yerleşik-medeni hayatı benimsemeleri için çalışmalar yapıldı. Kontrolsüz bir şekilde göçebe hayatı yaşayan aşiretlerin mensuplarını bu durumdan kurtarmak amacıyla kanuni düzenlemeye gidildi. Henüz Cumhuriyet ilan edilmeden, Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin "Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları" başlıklı bölümünün 14. maddesinde "Vilayetlerimizde seyyar bir halde yaşayan aşiretlerin iskân edilmeleri", 'müttefikan kabul' edildi.[322] Bu madde ile tesis edilecek iskânın, medenileşme ile birlikte aşiretin kast sisteminden, mensuplarını kurtarma sürecini başlatması amaçlandı.

Mustafa Kemal, "Türk" sıfatını ırksal kökene dayanmayan, Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içinde yaşayan insanları birleştiren bir unsur olarak kabul etmişti. "Ne Mutlu Türküm Diyene" ifadesini ise; Birinci Dünya Savaşı sonrasında İslam Dünyasında *Ulus* bilincinin yeterince gelişmemiş olduğunu görmesi üzerine siyasi birliği duyulan ihtiyacı gidermek için söylemişti.[323] Bu ifade, etnik kökeni esas almayan, genel kabul görebilecek bir ifadeydi.

Şeyh Sait isyanından önce de, Doğu Anadolu'da önemli nüfuz sahiplerinden Cibranlı Halit'e haber göndererek mecliste memlekete hizmet etmesini istemişti. Ama bu müspet talebi kabul edilmedi.[324] Doğu Anadolu bölgesinde yaşamlarını sürdüren kabile ve aşiret gerçeğinin farkında olan Mustafa Kemal Paşa, asılında Cumhuriyete sahip çıkan aşiretleri de kollamayı bilmişti. Örneğin 75 Şubat 1925'te Şeyh Sait kuvvetlerine karşı adele eden Hormek Aşiretine Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa

---

321 Atatürk, **Nutuk III**, Ankara 1962 (Ayrıca Bkz. Meydan, **Atatürk, Modernizm....**, s. 276)
322 A.Gündüz Ökçün, , **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Sermaye Piyasası Kur.Yay., Ankara 1997, s.336
323 **Türkiye Gerçeğinde Kürtler ve PKK Terörü**, Türk Demokrasi Vakfı Yay. Ankara 1996, s.28
324 Toplu, **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar,...**, s.364

Kemal imzasıyla bir teşekkür mektubu göndermişti.[325] Yine 1930 Ağrı isyanlarının ardından yedinci Kolordu mıntıkasında yapılan silah toplama işlerinde askeri müfrezelere kılavuzluk eden aşiret ve kabile reisleriyle hayvanlarının yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının, harekât devam ettiği müddetçe askeriye tarafından karşılanması hususunda bakanlar kurulu kararnamesi çıkarılmıştı.[326]

2- Mustafa Kemal Paşa'ya Göre Din ve Halifelik

Mustafa Kemal Paşa'ya din hakkındaki görüşleri sorulduğunda veciz bir ifadeyle: "Din vardır ve lüzumludur. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi fakat bina uzun asırlardır ihmale uğramış, harçlar döküldükçe yeni harçlar yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş, aksine birçok yabancı unsur (hurafeler gibi) binayı fazla hırpalamış"[327] demişti. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında bilim, yeterince üzerinde durulmadığından ihmal edilmişti ve yerine pek çok hurafeler ve batıl inançlar çıkmıştı. Eski Türk inanışlarının izlerini taşıyan bu batıl inanışlar zamanla o kadar kuvvetlendi ki; İslam Dininin vazgeçilmez öğelerinden sayılmaya başlandı. Oysa İslamiyet, hayatında rasyonalizmi esas alan Mustafa Kemal Paşa'ya göre akla aykırı ve gelişmeye engel olabilecek hiçbir unsur içermiyordu. 31 Ocak 1923'te İzmir'de halka seslenirken: "Bizim dinimiz en makul ve tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi (uygun olması) lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır (uygundur)"[328] diyordu.

Din ve peygamberi hakkındaki samimi inancı sebebiyle Mustafa Kemal, birtakım safsatalar, hurafeler ve çıkar hesaplarıyla dinin saf ve temiz cevherini karartan, İslam'ın özünde ve temelinde mevcut olan canlı, yaratıcı, yapıcı ve hamleci ruhunu faydasız laf kalabalığına boğan ve en önemlisi dini bilhassa siyasi ve dünyevi bir

---

[325] Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi** ..., s.214

[326] **BCA**. 30.18.01.02 Fon Kodu: 30.59.006 (Ek- 10)

[327] Meydan, **Atatürk, Modernizm,Din ve Allah**..., s.469

[328] Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, Atatürk Araştırma Merkezi, TTK Basımevi, 1997, s.94

menfaat vasıtası olarak kullanmak isteyen zihniyetin temsilcileriyle amansız bir mücadeleye girecektir.[329]

Mustafa Kemal Paşa'nın, din alanındaki özlemi; 1928 yılında yayınlanan İlahiyat Fakültesi tutanağına şöyle yansımıştı: "Yeni Türkiye, din alanında yalnız yeni vicdan uyanışının değil, tutsak ve geri kalmış durumda bulunan bütün İslam uluslarının bağımsızlık ve ilerlemesinin de yol göstericisi olacaktır. Din de toplumsal bir kurumdur. Bütün öteki toplumsal kurumlar gibi din de yaşamın gereklerine katlanmak, gelişim çizgisini izlemek, ilerlemeye ayak uydurmak zorundadır.. Dolayısıyla Türk Demokrasisinde din de gereksindiği gelişimi ve canlılığı göstermelidir. Dinsel yaşam da bilimsel düşünceler ve bilimsel yöntemlerle düzeltilmelidir ki diğer sorunlarla uyumlu bir biçimde özel ve kişisel verimini ve gelişimini gösterebilsin. Tapınmanın dili Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe biçimleri kabul edilmeli ve kullanılmalıdır..." Mustafa Kemal Paşa'nın amacı, Cumhuriyeti dine dayandırarak İslam ülkelerinin dinsel önderi olmak değil, tersine İslam ülkelerine laik, demokratik, ulusçu, akılcı ve bilimci yöntemler kurup bağımsızlıklarını kazanabilmeleri için yol göstermekti.[330]

Mustafa Kemal Paşa'nın; görüşlerinden önemli ölçüde etkilendiği Ziya Gökalp'e göre de Dini Türkçülük; din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması demekti. Buna göre bir millet, din kitaplarını okuyup anlayamazsa, tabiidir ki dininin hakiki mahiyetini öğrenemezdi. Hatiplerin, vaizlerin ne söylediklerini anlamadığı surette de ibadetlerden hiçbir zevk alamazdı. İmam-ı Azam hazretleri, hatta namazdaki surelerin bile milli lisanda okunmasının caiz olduğunu beyan buyurmuşlardı. Çünkü ibadetten alınacak dini heyecan ancak okunan duaların tamamiyle anlaşılmasına bağlıydı. Ziya Gökalp: "Halkımızın dini hayatını tetkik edersek görürüz ki, ayinler arasında en ziyade vecid duyulanlar, namazlardan sonra ana diliyle yapılan deruni ve samimi münacatlardır. Müslümanların camiden çıkarken, büyük bir vecd ve iç huzuruyla çıkmaları, işte her ferdin kendi vicdanı içinde yaptığı bu mahrem münacaatların neticesidir. Bu misallerden anlaşılıyor ki, bugün Türklerin arasıra dini bir hayat yaşamasını temin eden amiller, dini ibadetlerin arasında, eskiden beri Türk diliyle

[329] Ethem Ruhi Fığlalı, *"Atatürk ve Din"*, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.239

[330] Cengiz Özakıncı, **Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din**, Otopsi Yay. İstanbul, 2004, s.423-429

yapılmasına müsaade olunan ayinlerin var olmasıdır. O halde, dini hayatımıza daha büyük bir vecd ve inşirah vermek için gerek -tilavetler müstesna olmak üzere- Kuran-ı Kerimin ve gerek ibadet ve ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacatların ve hutbelerin Türkçe okunması lazım gelir."[331] Sözleriyle Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilecek inkılâplara ufuk kazandırıyordu.

Saltanatın kaldırılmasından sonra Hanedan Abdülmecid Efendi, 1922'nin son aylarından itibaren sadece halife unvanıyla anılır oldu. Ancak içeride ve dışarıda bazı çevreler ona devlet başkanıymış gibi bakmaya devam ediyordu. Böyle olunca da saltanatın kaldırılmasının beklenen faydasına ulaşılamıyordu. Bu yüzden TBMM, 3 Mart 1924'te Halifeliği de kaldırdı. Halifeliğin kaldırılması bazıları tarafından dini bir yönetimin sona erdirilmesi şeklinde değerlendirildi. Esasen halifelik müessesesi asırlardan beri gerçek anlamını kaybetmiş bulunuyordu. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra gelen halifelerin hemen hemen hiç biri bir dini lider olamamış, hatta o makamda bulunmaları şeriat açısından tartışmalı olmuştur. Başlangıç dönemi İslam hukukunda sadece halifede değil onu seçecek olanlarda bile bazı üstün vasıflar aranırdı, nitekim bu anlayıştan dolaydır ki, H.z Osman'dan sonra kendisine halifelik teklif eden Mısırlı ve Medineli Müslümanlara Hz. Ali'nin cevabı, "Hilafete kimin layık olduğuna, Peygamberimizin arkadaşları karar versin" şeklinde olmuştur. Onların kendisini seçmeleri neticesindedir ki görevi üstlenmiştir.[332]

Mustafa Kemal Paşa, Türk toplumunu çepeçevre saran bu hurafelerden halkı kurtarmaya kararlıydı. Bu nedenle gerçekleştirdiği inkılâpların ruhunda hep bu düşünceyi esas aldı. O da biliyordu ki; yüzyıllardır halifelik müessesesinin tesirinde yaşamış halkın kafasında bir takım şüpheler vardı ve bunlar giderilmeliydi. Halifelikle ilgili olarak: "...Hilâfet konusunda halkın şüphe ve endişesini gidermek için, her yerde gerektiği kadar konuştum ve açıklamalarda bulundum. Kesin olarak belirttim ki, milletimizin kurduğu yeni devletin mukadderatına, işlerine, bağımsızlığına, ünvanı ne olursa olsun hiç kimseyi karıştıramayız! Milletin kendisi, kurduğu devleti ve onun bağımsızlığını koruyor ve sonsuz olarak da koruyacaktır! Millete anlattım ki, bütün Müslümanları içine alan bir devlet kurmak görevi ile yükümlü imiş gibi hayal edilen bir

---

[331] Gökalp, , **Türkçülüğün Esasları**, ..., s.176-177

[332] Dayı, **Milletleşmelerin Işığında Türkler ve Ötekiler**,..., s.224

halifenin, görevini yerine getirebilmesi için, Türkiye Devleti ve onun bir avuç nüfusu, halifenin emrine tâbi tutulamaz. Millet buna razı olamaz! Türk halkı bu kadar büyük bir sorumluluğu bu kadar mantıksız bir görevi üzerine alamaz....!"[333] diyerek Halifelik müessesesinin neden Anadolu toprakları üzerinde olması gerektiğini sorguluyor, eleştiriyordu.

Halifeliğin kaldırılmasının ülke için getireceği yararlar üzerinde duran Mustafa Kemal Paşa; muhaliflerin baskısı karşısında, kamuoyunun tedirgin olmaması ve "laik hükümet " tabirinden dinsizlik manası çıkarmaya meyilli olanlara fırsat vermemek maksadıyla Teşkilat-ı Esasiye Kanununda yapılan bir değişiklikle, bu kanuna "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslamdır" hükmü kondu. Fakat başka hükümlerle de rejim garanti altına alındı.[334] Artık Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında, emperyalist güçlerle birlikte din adamları ve feodal ağalar da vardı.[335]

Mustafa Kemal Paşa, milli mücadelenin başarıya ulaşabilmesi için bu mücadelenin halkın tamamı tarafından sahiplenilmesi gerektiğine inanıyor ve bir toplumsal motivasyon oluşturmaya çalışıyordu. Anadolu insanını bir takım etnik köken ve ayrımlarına rağmen bir araya getirebilecek en etkili motivasyon aracı İslam diniydi. Kuvay-i Milliye ile İslamiyet arasında kurduğu köprü onu başarıya götüren önemli etkenlerden birisi olmuştu.[336]

Kurmayı planladığı Türk Devletinin yeni yol haritasını da şu sözlerle çiziyordu: "...Bir an için farz edelim ki, dedim; Türkiye söz konusu görevi kabul etsin... Bütün İslâm dünyasını bir noktada birleştirerek yönetmek gayesinde yürüsün ve başarmış da olsun! Pekâlâ, ama uyruğumuz ve idaremiz altına almak istediğimiz milletler, derlerse ki bize büyük hizmetler ve yardımlar yaptınız, teşekkür ederiz. Fakat biz bağımsız kalmak istiyoruz. İstiklâl ve hâkimiyetimize kimsenin karışmasını uygun bulmayız! Biz kendi kendimizi yönetmeye muktediriz. O zaman Türk halkının bütün bu gayret ve fedakârlığı yalnızca bir teşekkür ve dua almak için mi göze alınacaktır? Görülüyordu ki, boş bir istek ve heves için, bir vehim ve hayal için, Türk halkını mahvetmek istiyorlardı.

---

333 Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ATAM, T.H.K. Basımevi, Ankara 2005, s.481
334 Aybars, **İstiklal Mahkemeleri, I-II, 1920-1927**,...,s.255
335 Komintern Belgelerinde Türkiye-3 **"Kürt Sorunu"** Kaynak Yayınları, Derleyen: Doğu Perinçek İstanbul 1994, s.15
336 Sinan MEYDAN, **Atatürk, Modernizm,Din ve Allah; Bir Ömrün Öteki Hikayesi**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları İstanbul 2004, s.233

Hilâfet ve halifeye görev ve yetki vermek düşüncesinin temelinde yatan esas bundan ibaretti."[337]

Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, öncelikle milli devlet ve Cumhuriyetin kurulmasına yönelik amaçlarını stratejik sebeplerle gizlemek lüzumunu gördüler. Ayrıca çöken Osmanlı Devleti içindeki, Yemen'de, Libya'da savaşıp ölen Müslüman nüfusu (Türk, Kürt, Pomak, Çerkez) bir kez daha yeni bir savaş için yönlendirme yolunda İslami motifleri kullanmayı seçip, amaçlarının işgal altındaki Saltanatı ve Halifeliği kurtarmak olduğunu yaymak lüzumunu hissettiler.[338]

Mustafa Kemal Paşa'ya göre halifelik, bağımsız İslâm devletlerinin yetkili temsilcileri bir araya gelip bir kongre yapmaları, ortak ilişkilerini korumak ve bu ilişkilerin gerektirdiği şartlar içinde birlikte hareket sağlamak için, bütün İslâm devletlerinin temsilcilerinden kurulu bir meclis oluşturmaları halinde söz konusu olabilirdi. '...Birleşmiş olan İslâm devletleri, bu meclisin başkanı tarafından temsil edilecektir derlerse ve isterlerse, işte o zaman, o birleşik İslâm devletine hilâfet ve ortak meclisin başkanlığına seçilecek zata da halife unvanı verebilirler. Aksi takdirde herhangi bir İslâm devletinin, bir kişiye bütün İslâm dünyasının işlerini yönetme ve yürütme yetkisini vermesi akıl ve mantığın hiçbir zaman kabul edemeyeceği bir durumdur'[339]

Milli Mücadelenin ardından Mustafa Kemal Paşa, artık siyasal mücadelenin gelecek evrelerine hazırlanıyordu. İlk ihtiyacı bir siyasal örgüt idi. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ulusal kurtuluş mücadelesinde yeterince işe yaramıştı. Fakat barış ve bağımsızlığa kavuşmuş bir ülkenin ihtiyaçlarına yeterli değildi. Mustafa Kemal şimdi onu gerçek bir siyasi parti haline getirmek işine koyuldu. Daha 6 Aralık 1922 de, Halk Partisi (Fırkası) adını alacak yeni bir partinin teşkili hakkında basına ilk bildiriyi yaptı ve ülkenin eğitimli sınıflarını doğrudan doğruya kendisine görüşlerini bildirmeğe çağırdı. Yeni yılda Anadolu'da uzun bir geziye çıktı ve 8 Nisan 1923 te dokuz umdelik bir bildiri yayınladı.[340]

---

337 Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ..., s.481
338 Gökçe, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**..., s.260
339 Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ..., s.435
340 Tunaya , **Türkiye'de Siyasi Partiler...**, s.220

Bu dokuz umde O'nun egemenlik, temsili hükümet ve saltanatın ilgası ile Halifelik hakkındaki görüşlerini tekrarlıyor ve özellikle mali ve idari konularda birçok zorunlu reform tasarıları çiziyordu. Mustafa Kemal bu bildiriden (beyanname) şöyle bahsediyordu: "Bu program, bugüne kadar ele alıp gerçekleştirdiğimiz bütün önemli hususları içine alıyordu Örnek olarak cumhuriyetin ilanı, Şer'iye Vekâletinin, medreseler ve tekkelerin kaldırılması, şapka giyilmesi gibi... Bu konuları programa alarak cahil ve gericilerin bütün milleti vaktinden önce zehirlemeye fırsat bulmalarını uygun görmedim. Çünkü bunların zamanı gelince çözüme bağlanacağından ve milletin sonuçtan memnun olacağından kesinlikle emindim.[341]

Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın arkadaşlarından bazıları dahi Halifeliğin kaldırılmasına hazır değildi. Nitekim Temmuz 1922 de Başbakan olarak Fevzi Paşa'nın yerine geçen Rauf Bey şöyle demişti : "Ben saltanat ve hilafet makamına vicdanımla ve duygularımla bağlıyım. Padişaha bağlılık borcumdur. Halifeye bağlılığım ise terbiyem gereğidir. Bunlardan başka, genel bir görüşüm de vardır. Bizde milleti ve kamuoyunu elde tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeğe alışılmış bir makam sağlayabilir. O da saltanat ve hilafet makamıdır. Bu makamı ortadan kaldırıp onun yerine başka nitelikte bir makam getirmeye çalışmak, felakete ve büyük acılara yol açar Bu da asla doğru olmaz". Onun yanında oturmakta olan Refet Paşa da aynı fikre katılarak " Rauf Bey'in düşünce ve görüşlerinin hepsine katılırım. Gerçekten de bizde padişahlıktan ve halifelikten başka bir idare şekli sözkonusu olamaz" diye eklemişti.[342] Bunun üzerine Mustafa Kemal, "Üzerinde durduğumuz konu, bugünün işi değildir. Mecliste bazılarının telaş ve heyecana kapılmalarına da gerek yoktur"[343] diyerek muhalif beyanları o gün için bertaraf etmişti.

Görüldüğü gibi, Halifeliğin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi değişiklikler, milli mücadelenin kadrosu arasında görüş ayrılıklarına yol açmıştı. Bu görüş ayrılıklarından kaynaklanan sebeplerle, Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarından Kazım Karabekir Paşa, Rauf Bey, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Adnan Adıvar Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurarak muhalefete geçmişlerdi.[344] Bu

---

[341] Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ..., s.486
[342] Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ..., s.463-464
[343] Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ..., s 464
[344] Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**..., s.19

arada, Refet Paşa'nın çok sevdiği Konya isimli atını Halifeye hediye etmesi, Rauf Bey'in Halifeyi ziyareti, Halifeye umut ve cesaret veriyordu.[345]

Halifeliğin kaldırılmasıyla, gündelik hayatın en küçük noktasına kadar nüfuz etmekte olan ve suiistimal edilen din olgusu, büyük oranda kontrol altına alındı. Tüm bu gelişmelere rağmen, doğum, eğitim, kültür, evlilik, ölüm ve miras gibi konular, hala ulemanın (din âlimlerinin) hizmetlerini gerekli kılıyordu.[346]

Halifeliğin kaldırılmasına karşı çıkanlar, bunu başaramayacaklarını anlayınca, Mustafa Kemal'e Halife olmasını önerdi iseler de; bu teklifleri Mustafa Kemal Paşa tarafından sert bir şekilde reddedildi.[347] 3 Mart 1924'te Halifeliğin kaldırılmasının ardından Cumhuriyetin ilanının birinci yıldönümü münasebetiyle Vakit gazetesi muhabirine demeç veren Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1924'te şu sözleri söylüyordu: "Artık Türkiye din ve şeriat oyunlarına sahne olmaktan çok yüksektir. Bu gibi oyuncular varsa, kendilerine başka taraflarda sahne arasınlar..."[348]

Osmanlı reformlarının başlangıcından beri, birbirini izleyen reformcular tarafından hukuki, toplumsal ve eğitimsel konumda geniş yetki alanlarını terke zorlanan ulemanın iktidarına büyük akınlar yapılmıştı. Bununla beraber ulema, ellerinde hala büyük bir güç, ondan da büyük nüfuz bulunduruyorlardı. Ülkenin eğitim imkânlarının büyük bir bölümü onların kontrolü altındaydı. Aile ve kişi işleriyle ilgili kanunlar hala onların uyguladığı Şeriatın egemenliğindeydi. Saltanatın ve eski rejimin diğer kurumlarının ortadan kalkmasından beri bunlar birlik, örgüt ve otoriteleriyle Türk toplumunda yeni rejime meydan okuyabilecek tek güç olarak kalmışlardı. Mustafa Kemal Paşa, onların kendi devrimini engellememesi gereğinde kararlıydı. Halifeliğin kaldırılması, onların bütün hiyerarşik örgütlerine ezici bir darbe idi. [349] Yüzyıllardır Türk ve İslam coğrafyasında belirleyici bir rol oynayan Halifelik müessesesinin kaldırılması, Laiklik gibi büyük bir ilkenin yolunun açılması anlamına geliyordu.

1-Laiklik İlkesinin Hayata Geçirilmesi

345 Aybars, **İstiklal Mahkemeleri, I-II, 1920-1927**..., s.253
346 Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**..., s.96-98
347 Aybars, **İstiklal Mahkemeleri, I-II, 1920-1927** ...,s.254
348 Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III**, ..., s.108
349 Lewıs Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Basımevi, Ankara, 1984, s.264

Laiklik, 19. yüzyıl Fransız anayasal pratiğinden ortaya çıkan ve devletin herhangi bir dini mezhep veya sınıfa dayanmamasının gerektiğine işaret eden bir kavramdı. Türkiye'de laiklik, devlet politikası haline geldiğinde, bu durum, yüzyıllarca dini tesirler altında yaşamış Türk toplumu için büyük bir değişim oldu. Türk laikliğinin bir başarı olarak kabul edilmesinin nedeni buydu.[350]

Türk düşünce tarihinde dinin devlet işlerinden ayrılması tezini, sistematik olarak ilk defa Ziya Gökalp ortaya koymuştur. Bu konuda Gökalp'in iki amacı vardı. Birincisi, din ile devleti birbirinden ayırmak yani Türk milletinin siyasi ve sosyal hayatı üzerinde İslam hâkimiyetini sona erdirmek; ikincisi de din ile doğu medeniyetini ayırmak ve böylece Türk milli kültürü ve Avrupa medeniyeti ile İslami değerlerin birlikte muhafazasını mümkün kılmaktı.[351]

3 Mart 1924'te kabul edilen bir yasayla Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bütün öğretim ve eğitim kurumları Maarif Vekâleti'ne (Eğitim Bakanlığı) bağlandı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla (Öğretimin Birleştirilmesi Yasası) din eğitimi ya da dinsel temellere göre eğitim yapan okullar kapatıldı. Böylece, Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye Cumhuriyeti içindeki eğitim kurumları üzerinde kontrol sağladı ve özellikle bağışlar yoluyla ayakta tutulan medreseler kapatıldı.[352]Ardından Şeriye ve Evkaf Vekâleti (Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı) kaldırılarak din işleriyle ilgili olarak Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Böylece Türkiye'de din hizmetleri, devlet kontrolü dışında değil, devletin denetimiyle yürütülecekti. 1924'te halifeliğin kaldırılması, 1925'te tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleşme yolunda attığı öteki adımlardır. Dini tarikatların dağıtılmasının (30 Kasım 1925) ardından 1926'da yürürlüğe giren Medeni Kanun ile hukuk alanında da laiklik ilkesi geçerli kılındı. 9 Nisan 1928'de kabul edilen 1222 sayılı 'Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerini tadil eden (düzenleyen) Kanun ile Laiklik ilkesi kabul edildi. "Türk Devleti'nin dini, din-i İslamdır" cümlesi çıkarıldı ve yerine "Türkiye Cumhuriyeti Laik bir Devlettir" maddesi konuldu.[353]

---

[350] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset...**, s.38
[351] Türkdoğan, **Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp** ..., s.140
[352] Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset...**, s.96-98
[353] Kırzıoğlu, **Türk İnkılap Tarihi**,..., s.87-104

Cumhuriyet döneminde laiklik, esasen şu dört temel üstüne kurulmuştu: 1-Laiklik, din ile devletin ayrılmasıdır. 2-Laiklik, dinsizlik değildir, 3-Laiklik, vicdan özgürlüğüdür, 4-Laiklik, çağdaşlaşmacılık ve Atatürkçülük... Buna karşın, karmaşık isteklerle bir tür cephe kuruldu ve milliyetçiler, maneviyatçılar, mukaddesatçılar bu cephenin ağırlığını oluşturdu.[354]

4- İnkılâplara Tepkiler ve Cizre Toplantısı (Kürt- Türk Kongresi) 1 Ağustos 1924

Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilen inkılâplar, beklendiği gibi tepkisiz kalmadı. Yüzyıllarca belli bir kültürel, sosyal ve dinsel yaşantının değiştirilmesi kolay sayılacak bir olay değildi. Özellikle de Türk Milleti gibi köklü geleneklere sahip insanlar üzerinde ve Anadolu gibi tarihi çok eskilere dayanan bir coğrafyada, bu coğrafya üzerinde yaşayan insanların alışkanlıklarını, atadan dededen kalma gelenek ve göreneklerini, din olgusunun bu insanlar üzerindeki etkilerini değiştirmek oldukça zordu. Zaten Atatürk İnkılâplarının özelliği de bu noktada bulunmaktadır.

Milli Mücadelenin sürdürüldüğü dönemde yurt genelinde genel olarak birlik sağlanmıştı. Ancak mücadelenin zaferle sonuçlanmasının ardından Meclis içinde ciddi muhalefetler yaşandı. Örneğin Rauf Orbay, 1 Kasım 1923 tarihli Vatan ve Tasvir-i Efkâr gazetelerine verdiği beyanatlarda; Cumhuriyetin ilan edilişinin aceleye getirildiğini belirtirken; Kazım Karabekir Paşa da İstanbul gazetelerine verdiği beyanatlarda: "Cumhuriyetin ilanını bize sormadılar" diye serzenişte bulunuyordu.[355] Ankara ve İstanbul'daki karışıklıklar devam ederken önemli bir kargaşa unsuru da yeni rejimi yıkmak amacıyla Doğu Anadolu Bölgesinde belirmeye başladı. Eski Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının önde gelen aşiret reislerinden Cibranlı Aşireti Reisi Halit Bey, ikinci dönem kendisine mebusluk verilmeyen 1.Dönem Mebusu Bitlisli Yusuf Ziya ve arkadaşları da bazı aşiret reisi ve şeyhlerle birlikte kurdukları Azadi isimli gizli cemiyet vasıtasıyla Cumhuriyet hükümeti aleyhine faaliyetlerini artırdılar. İddiaya göre bu cemiyet, Başbakan Fethi Bey ile gizli bir ittifak halinde olup bölgelerindeki aşiret reisleri doğuda, Cumhuriyet idaresi muhalifleri ise Ankara'da karşı ihtilal

---

354 Aytunç Altındal, , **Laiklik,** Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, s.49

355 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları...**, s.50

yapacaklardı.[356] Toplumsal yapının dönüştürülmesi için gereken inkılâplar, zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya gelmelerine da neden oluyordu.[357]

Halifeliğin kaldırılmasının hemen ardından tepkiler de gelmeye başladı. Umum Bozan Aşireti Reisi Şahin Bey tarafından 15 Nisan 1924'te yayınlanan bildiri[358], oldukça ağır itham ve ifadeler içeriyordu. Bu bildiri ile hem bölücülük yapılıyor, hem de din olgusu ve Halifelik ön plana çıkarılarak karşı ihtilal zemini hazırlanıyordu: "...Otuz asırlık bir tarihe sahip bulunan Kürt ulusu, hala Türklerin esareti altında yaşıyor. Asırlardan beri cepheden cepheye, meydandan meydana Allah için koşan Kürtler, bugün birkaç serserinin ihtiras ve baskısının aracı oluyor...", "Kutsal hilafet makamını kaldırarak kutsal dini yok eden..." , "Yedi asırlık bir saltanatı ve kutsal halifeliğin koruyucuları olan Osmanlı hanedanını çırılçıplak yabancı ülkelere kovan Ankara... " gibi tahrik edici ifadeler kullanılıyordu.[359]

Oysa serseri tabirini kullandığı vatanperver insanlar, milli mücadele ile vatanı kurtarmakla, aynı zamanda dinin ve diyanetin de düşman ayakları altında ezilmesini mani olmuşlardı. İçeriden ve dışarıdan pek çok İslam âlimi tarafından Çanakkale savaşları, Kuvay-ı Milliye ve Milli Mücadele takdir ve tebrik edilerek adeta kutsal sayılmıştı. Üstelik bu şuurda olan pek çok Kürt ahali de akın akın savaşa katılmış, milli mücadeleye destek vermişlerdi.

"Mustafa Kemal'in partisi Hilafeti kaldırdı, İslamiyete zarar veriyor, sizi gâvur yapacak, size şapka giydirecek" gibi sloganlara bağlı olanlardan birisi, Cibranlı Kürt Halit Bey'e yazdığı mektupta: "İslam dünyasının ebediliğini sağlayan ilkelere saldırıyorlar, Hilafeti yıkmak, laik bir idare kurmayı düşünmek, hep İslamlığın geleceğini tehlikeye sokacak sebepleri yaratmaktan başka sonuç vermez" diyordu.[360]

Halifeliğin kaldırılması, dini ağırlıklı bazı kurum ve kuruluşların ortadan kaldırılması, 1924 Anayasasının büyük tartışmalara rağmen yürürlüğe girmesi, Cumhuriyet rejiminin Türkiye'de tamamen yerleşmesi anlamını taşımaktaydı. Bu

---

[356] A.g.e, s.56

[357] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**..., s.319

[358] Atatürk. Bu bildiriyi Doğu Anadolu'da çıkan isyanların sebepleri arasında göstermiştir.(Bkz. Gazi M.Kemal ATATÜRK, Söylev, I-I I, Haz: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2004, s.406)

[359] Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**...s.57-58

[360] Atatürk, **Nutuk (1919-1922)** THK Basımevi, ... s.622

gelişmeler, Doğu Anadolu bölgelerimizde asırlardan beri yaşayan, hükmettikleri toplulukta bazen 10-15 bin nüfus üzerinde bir otoriteye sahip kabile reisi, ağa, bey, seyit ve şeyhlerin ekonomik ve sosyal otoritelerinin ortadan kalkacağı, aşiret sistemine, sosyal yapısına son verileceği anlamına gelmekteydi. Cumhuriyet rejimi aynı zamanda; bölgedeki aşiret ağalarının, şeyhlerin; tarlalarında çalıştırdığı işçisi, hayvanlarını yaydırdığı çobanı ile eşit haklara sahip olması ve yeni sistemin memurlarının idarede mutlak söz sahibi olmaları anlamına geliyordu. Hamidiye Alaylarında görevli aşiret reisi, ağalar ve mensupları artık ülkenin başka bölgelerinde görev alacaklardı. Kısaca her şey devletin, merkezi yönetimin kontrolü altına giriyordu. Oysa bu bölgede yaşayan kabileler, yüzyollardır bu uygulamalara karşı durmanın mücadelesini veriyordu. Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilen inkılâplara gelen olumlu tepkiler de az değildi. Özellikle laik reformlar, Aleviler kabileler tarafından *özgürlük* düşüncesiyle memnuniyetle karşılandı. Nitekim ileride detayları ile değinilecek olan Şeyh Sait isyanına Alevî aşiretlerin fiilen karşı çıkmalarında da bu memnuniyet yatmaktadır.[361]

Mustafa Kemal Paşa, yapacağı inkılâplara gelecek tepkilerin genelde din olgusu ve Halifeliğin ilgası üzerinden yapılacağını biliyordu. 31 Ocak 1923 tarihinde İzmirlilerle yaptığı söyleşide: "...Unutulmamalıdır ki milletin hâkimiyetini bir şahısta bulundurmakta menfaat bekleyen cahil ve gafil insanlar vardır. Onların etrafındaki menfaatperestler, bunu din kisvesine büründürerek bütün milleti iğfale, izlale çalışırlar. ...Bu gibilerine mürteci ve hareketlerine irtica denir.", "Fetva ile ve yahut şu bu gibi telkinatla milleti irticaa sevk etmek isteyenlerin yeri zindan olacaktır. Katiyetle ve bilaperva söylerim ki hâkimiyeti milliyemizin her zerresini şu veya bu suretle takyid etmek (sınırlandırmak) isteyenler en koyu mürtecidir. Öylelere karşı milletin yapacağı şey; onları parçalamaktır." diyerek de kararlılığını ortaya koymuştu.[362]

İnkılâplara tepkiler, Doğu Anadolu bölgesinde kendine has hüviyetiyle ortaya çıktı. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Doğu'da mevcut sosyal sistemin yıkılacağından korkan aşiret reisleri, emperyalistlerin de kışkırtması ile devlet güçlerini 1940'lara kadar uğraştıracak bölgesel direnişler başlattılar. Nitekim yüzyıllarca İslamın toplum hayatına

---

[361] Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.31
[362] Atatürk, Kemal, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, ATAM, TTK Basımevi, 1997, Bölüm II, s.92

egemen olan 'ümmet' anlayışını kırıp yerine batılı anlamda laik bir yapıyı yerleştirmeyi amaçlayan Atatürk devrimlerinin tepki görmesi kaçınılmazdı.[363]

İnkılâp hareketleri, aslında halkın geleceğine ve devletin bekasına yönelik düzenlemelerdi. Bu bakımdan Doğu Anadolu halkının isyan etmesi için bir sebep yoktu. İsyan, sade vatandaşın tepkisinden değil, bölgenin elit tabakası olan ağa ve şeyhlerden kaynaklanıyordu. Bunun sebebi ise, asırlarca halkı diledikleri gibi yönlendiren ve kurdukları sistem içerisinde güç kazanan aşiret reisi, ağa, şeyh, derviş; hangi unvan altında olursa olsun hepsinin gücü elinden alınıyor, bunların tahakkümündeki halk özgürleşiyordu. [364] Aslında inkılaplar gerçekleştirilirken, çıkarları zedelenen aşiretler, ağalar ve şeyhler arasındaki ittifak da kendiliğinden kurulmuş oluyordu. Bu nedenle memnuniyetsiz kabile liderlerinin ikna edilmeleri ve isyanda görev verilmesi daha kolay oluyordu. Bazı aşiretlere verilen bu görevler adeta bir lütuf gibi karşılanıyordu.[365]

Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilen inkılâpların yanında Şapka inkılâbının ayrı bir yeri vardı. Şapka İktisası Kanunu, siperli şapkanın ve batı giysilerinin giyilmesini zorunlu kılıyordu. 25 Kasım 1925 Şapka İhtisası hakkında kanunun ardından, tarikatların, tekke ve zaviyelerin kapatılmasını emreden ve dini unvanları yasaklayan kanun geldi. Batılılaşmayı ve ilerlemeyi simgelediği için Şapka Kanunu özellikle önemliydi. [366] Kıyafet devriminden önce sarık, fes ve peçe, halk tarafından âdeta İslâmiyet'in bir parçası olarak kabul edilmekteydi ve laik bir ulusun kıyafetini, dinsel inançlara bağlamak uygun görülmemişti ".[367]

Şapka Kanunu Doğu Anadolu'da çıkan isyan hareketlerinde önemli bir etken oldu. Din adına resmi binaların duvarlarına asılan ve halkı yeşil sancak altında gösterilerde bulunmaya çağıran pankartlar, isyan davranışlarını körüklemişti.[368] Şapka İktisası kanununa tepki olarak çıkan 'Şapka İsyanlarında' suçlu görülenler, İstiklal

---

[363] **Türkiye Gerçeğinde Kürtler ve PKK Terörü**, ..., s.28

[364] Osmanlı devleti döneminde de devlet tarafından girişilen bu tür faaliyetler, genelde başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu yönüyle Türkiye Cumhuriyeti Devletinin idari teşkilatlanmasının, Osmanlı Devletinden daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür.

[365] Robert Olson, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**, Ötüken Yayınevi Ankara 1992,s.146-151

[366] Kemal Kirişçi – Gareth M.Winrow, **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, Çev: Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.106

[367] Turhan Olcaytu, **Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı? Devrimlerimiz İlkelerimiz**, Ajanstürk basın ve basım, Ankara 1998, s. 65

[368] Kinross, **ATATÜRK, 'Bir Milletin Yeniden Doğuşu'**...,s. 485

Mahkemeleri tarafından yargılanarak cezalandırıldılar. İstiklal Mahkemelerinin geldiği yerlerden birisi de Erzurum'du. Erzurum'da Şeyh Hacı Osman'ın kışkırtmasıyla sabah namazından sonra toplanan 3000 kişi, çarşıyı kapattırdıktan sonra valinin evi önünde: "Biz gâvur memur istemeyiz" diyerek bağırmaya başlamışlardı. Güvenlik güçleri olaya müdahale edip isyancılardan bazılarını tutuklamaya çalışınca çıkan çatışmada 3 kişi hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine hükümet Erzurum'da sıkıyönetim ilan etmişti.[369] Böylece, Şapka İktisası Kanununda, bu kanuna karşı gelenlere verilecek ceza 3 ay hafif hapis iken; kanunu protesto hareketleri, sistemin meşruluğuna karşı yönelen idamlık suçlar sayıldı.[370]

Nüfuz sahibi bir kısım şahıslar, eski sistemlerini devam ve kabul ettirmek için hükümet yetkililerinin de iştirak ettiği bir toplantının yapılmasını sağladılar. 1 Ağustos 1924'te Cizre'de yapılan toplantıda bölge ileri gelenlerince çözümü istenen teklif ve istekler şunlardı:

1- Türkiye, İran ve Irak'ta yaşayan aşiretler arasında Türk-Kürt kardeşliğinin ön plana alınması ve bu prensibin temel ilke kabul edilmesi;

2- Bölgedeki zirai- iktisadi ve içtimai durumun düzeltilmesi için bölgeye mahsus özel bir yönetim sağlanması,

3- Çok fakir olan bölge halkından 5 yıl süre ile vergi ve asker alınmaması,

4- İptal edilen dinsel şer-i mahkemelerin yeniden kurulması,

5- Bugüne kadar bölge halkından toplanan silahların iade edilmesi,

6- Çeşitli sebeplerle suçlu görülen bazı Türk ve Aşiret (Kürt) subaylarının serbest bırakılması,

7- Yukarıda sayılan tekliflerin kabul edilmesi halinde Musul ve halife lehine girişilecek muhtemel kışkırtmaların bastırılmasında hükümete mutlaka yardımcı olunacaktır.[371] Oysa bu istekler Cumhuriyet idaresinin muhtevasına ve 1924 Anayasasına tamamen aykırıydı. Bu noktalarda verilecek ufak bir taviz, büyük talepleri doğuracaktı.

---

[369] İsmail Eyyüpoğlu, *"Cumhuriyet halk Partisi Erzurum İl örgütünün 1933 Yılında Yeniden Yapılandırılması"* Atatürk Üniversitesi, Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Dergisi**, V,S.1,(Ocak 2006) s.124-125

[370] Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, I, 1923-1940, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, s. 61

[371] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**..., s.59-60

Cizre'de yapılan kongre ile ilgili olarak, İngiliz Elçiliği, 16 Eylül 1924'te Londra'ya bir rapor yollamıştı. Yukarıda sayılan yedi maddeye ek olarak bu raporda Ankara Hükümeti tarafından sürdürülen askeri harekâta[372] bir son verilmesinin talep edildiği belirtilmiş, bölgede anti-Kemalist isyanlara rastlandığı, hükümetin Cevat Paşa'yı geniş yetkilerle yöreye gönderdiği, isyanların hükümete endişe verdiği ifade edilmiştir.[373]

Bölge halkının istek ve tepkilerini, kendi istekleri doğrultusunda kullanan emperyalist devletler, bu istekleri uzun yıllar sürecek isyanlara ve olumsuzluklara malzeme yapmayı ihmal etmediler. Bu dönemde Türkiye ile arasında Musul meselesi bulunan İngiltere, Mustafa Kemal Paşa'ya ve devrimlere muhalefet hareketini fırsat bilerek kendi menfaatleri doğrultusunda yararlanmak istemişti. İstiklal savaşı yıllarında olduğu gibi, Doğu Anadolu'daki bölücü entrikalarına tekrar girişmiş ve Musul'un kuzeyinde bulunan yöredeki aşiretleri, dinin yöre halkı üzerindeki etkisinden de yararlanılarak kışkırtmalara başlamıştı. Türk İnkılâbına karşı çıkan ve dini sebeplerle halifeye bağlı olan bazı aşiretler ne yazık ki bu oyuna gelmişlerdi.[374]

B- UMUMİ MÜFETTİŞLİKLER

Doğu Anadolu bölgesinde isyanların birinin bitip birinin başlaması üzerine hükümet, bölgenin genel asayişini temin edebilmek, tedbirleri tek elden yürütebilmek amacıyla Umumi Müfettişlikler kurulmasına karar verdi. Bu durum, bölgede yaşayan kabileler açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu zamana kadar merkezden uzak kaldıkça merkezi hükümetleri tanımaz bir tavır sergileyen, vali ve kaymakamları birer aşiret reisi gibi değerlendiren kabileler, Umumi Müfettişlikleri devletin kendilerine müdahalesi olarak algıladılar. Devletin bu bölgelerdeki daha güçlü bir uzantısı ve alışageldikleri valilik idaresinden daha kapsamlı olan bu oluşum karşısında farklı tavırlar sergilediler. Genel olarak bakıldığında bu tavır, 'memnuniyet' şeklinde kendisini göstermedi. Nitekim Umumi Müfettişlikler, bu kabileler üzerinde 'güç yetirebildikleri' valilerden daha etkili oldular.

---

[372] Nasturi Ayaklanması esnasında sürdürülen harekât.
[373] Aybars , **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**..., s.31
[374] Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**, ..., s.19

Umumi Müfettişlikler, Türk tarihinde değişik zamanlarda "Umumi Valilik", "Eyalet Valiliği", "Genel Valilik", "Fevkalade Vali", "Hidivlik", "Bölge Valiliği", "Genel Müfettişlik" gibi isimler alarak önemli bir yeri ve geçmişi vardır. İlk Umumi Vali niteliği, III. Murat döneminde Livaların Eyalet haline getirilmesiyle ve sancakların başına üç tuğlu vezirlerin atanmasıyla gündeme gelmişti.[375]

Milli Mücadele döneminde, 1921'de imzalanan Moskova Anlaşması ile Doğu cephesindeki harp hali sona erdi ve cephe komutanı Kazım Karabekir Paşa da Ankara'ya çağrıldı. Ancak Kazım Karabekir Paşa şarktan ayrılmak istemiyordu. Çocukluğundan beri şarkı çok iyi tanıma imkânı bulan Paşa, şarkın uzun süreli ıslahata ihtiyacı olduğunu, bu yapılmazsa Ermenilerin de tahriki ile Kürtlük duygusunun ön plana çıkarılacağından bahisle doğuda Umumi Müfettiş olarak kalmak istemişti. Fakat kabul edilmedi.[376] Cumhuriyetin ilanını takip eden yıllarda ardı ardına gelen isyanlar, artık Umumi Müfettişliklerin kurulmasını zaruri hale getirdi ve ilgili kanun ancak 12 Şubat 1927 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden geçti.

Umumi Müfettişliklerin kurulma sebepleri, resmi kayıtlarda şöyle ifade edilmektedir: "...mevcut vilayetlerin iktisadi, sosyal ve coğrafi özellikleri göz önüne alındığında her mıntıkanın umumi ve müşterek bir takım menfaatlere sahip olduğu, bunların ise yerinde tetkik ve tanzimi, vilayetlerin sıkı bir teftiş ve murakabe altına alınarak idari ihtiyaçlarının yakından takip edilerek giderilmesi, mevcut vilayet birimlerinin ıslahı, yeniden bazı düzenlemelere gidilmesine ihtiyaçları olduğu ve bunların hükümetçe fiilen yerinde tetkik edildikten sonra vilayetlerin iktisadi kalkınmalarını gerçekleştirmek için icap eden vilayetleri birleştirmek suretiyle vilayetler umumi ve hususi idarelerinde müşterek kararlar alınmasına ihtiyaç olduğu, bölgede gerçekleştirecek bu çalışmaları düzene koyarken aynı zamanda öncelikle bölgelerin asayiş ve inzibatını sağlama açısından da bir bütün arz eden vilayetlerin bir merkezden teftiş ve murakabesinin gerekli olduğu düşünüldü..."[377] Böylece, 1926 yılında tasarısı Meclise sunulamayan "Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun", 12 Şubat 1927'de TBMM'ye gönderildi ve kabul edildi.[378]

---

[375] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**..., s.36
[376] Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988, s.907-908
[377] TBMM Zabıt Ceridesi. D II, İçt. IV (25.6.1927) C.33, s 682-684
[378] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**..., s.167

Buna göre;

1-Umumi Müfettişler, İçişleri Bakanının temsilcisi sıfatı ile bölgeleri içinde kamunun-düzen ve emniyetini korurlar, gerekli tedbirlerin alınması hususunda valilere emir ve talimat verirler. Bunlar, aldıkları emri yerine getirmekle görevlidirler. Umumi müfettişler, polis ve jandarma kıtaları gibi silahlı kolluk kuvvetlerini de yürütme aracı olarak kullanabilirler.

2- Umumi Müfettişler; silahlı – silahsız isyan veya yürürlükte bulunan kanun ve tüzüklerin uygulanmasına toplu bir halde karşı koyma veya kamu düzenini tehdit eden hadiseler gibi haller karşısında kolluk kuvvetleri kâfi gelmezse en yakın Ordu veya Kolordu Komutanlıklarından yardım isteyebilirler, acele hallerde bölgelerindeki jandarma veya polis kuvvetlerinin yerlerini geçici olarak değiştirmeğe ve bu kuvvetleri başka bir yere nakle yetkilidirler.[379] deniliyordu. Umumi Müfettişilikler ancak İl İdaresi Kanununun yrürlüğe girmesiyle 1948'de kaldırıldı.[380]

C-KABİLE VE DİN OLGUSUNUN BİR SONUCU OLAN CUMHURİYET DÖNEMİ KÜRT İSYANLARI VE GENEL KARAKTERİSTİĞİ

Yukarıda değinildiği üzere, Birinci Dünya Savaşı sonrası müttefiklerin bölgede bağımsız bir Kürdistan kurdurmak istemeleri, Kürtlerin özgürlük heveslerini kamçılamıştı. Şimdi de müttefikler, İngilizlerin Musul'da ve Irak sınırının ötesinde bulunmasından, merkezi Türk hükümetine karşı ustaca yararlanıyorlardı.[381] Bu dönemde, Türkiye'de incelemelerde bulunan Amiral Bristol, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığına çektiği 30 Eylül 1919 tarihli telgrafında, İngilizlerin Kürtleri kullanarak Anadolu'da oluşmakta olan milliyetçi akımı boğmak istediğini belirtmişti.[382]

Birinci Dünya Savaşı nedeniyle çalışmalarını durdurmuş olan Kürt siyasi örgütleri, savaş bitiminde yeniden faaliyete geçtiler. Onlardan başka yeni bazı siyasi örgütler de kuruldu ve birkaç yeni Kürt dergi ve gazetesi yayın alanına girdi. Bütün bu örgüt ve yayınlar yeni dünya ve özellikle Ortadoğu siyasi koşullarından yararlanmak

---

379 Düstur, Üçüncü Tertip, C. XXVI, s.215-220

380 Beşikçi, **Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi**,..., s.173-174

381 Kınross, **ATATÜRK, Bir Milletin Yeniden...**, s.465

382 Tolon, **Sevr'e Giden Yol** ..., s. 176

üzere var güçleriyle faaliyete geçtiler. Bu amaçla söz konusu örgütler, itilaf devletleriyle ilişkiye geçtiler. Çok geçmeden Osmanlı sultanına ve yabancı işgalcilere karşı kurtuluş savaşı başlatıldı. Kürtlerin büyük bir bölümü ülkeyi yabancı işgalcilerden kurtarmak için içtenlikle ve omuz omuza harekete geçti. Kürtler, bununla son derece yüksek bir yurtseverlik duygusu ve doğru siyasi bir anlayış ortaya koydular. Fakat aynı dönemde Kürt derebeylerinin az bir kesimi İngilizlere dayanarak bu devrimin önünü tıkamak istediler.[383]

24 Temmuz 1923 tarihinden 1939 yılına kadar geçen süre içinde yabancı devletlerin Kürtçülükle ilgili faaliyetleri başlıca şu maddelerden oluşmaktaydı:

a. Siyasi ve ideolojik Kürtçülük faaliyetlerini ve bu maksatla örgütlenmelerini teşvik etmek, desteklemek,

b. Musul ve Türk – Irak sınırı meselesini çıkarları doğrultusunda çözmek için Türklere baskı unsuru olarak, Kürtleri ayaklandırmak,

c. Hatay sorununun çözümünü arzuladıkları yöne döndürebilmek.[384]

d. Türk – Irak sınırının (ve Musul'un durumunun) tespitini diledikleri şekilde yapabilmek...[385]

Cumhuriyetin ilanının ve Halifeliğin kaldırılmasının ardından milli ve dini duyguların daha ön plana çıkmaya başladığı Doğu Anadolu, etnik ve inanç yapıları bakımından da karışıklık halindeydi. Doğu ve Güneydoğu'da Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli isyanlar olmuştu. Kabile yapısı, din olgusu, iç ve dış tahriklerle gerçekleşen bu isyanlar, bölgenin sosyo-ekonomik gelişmemişliği ile de yakından ilgiliydi. Bu sorunların temellerinde, tarihi ve coğrafi nedenlerle kültürel, toplumsal ve iktisadi faktörler, milletlerarası yaklaşımlara bağlı nedenler yatmaktaydı.[386]

1924 -1938 yılları arasında Türkiye'de ortaya çıkan Kürt isyanlarının arkasında uluslar arası sahnenin büyük oyuncularının varlığı inkâr edilemez. Ancak, dini inançlarla etnik kimlik duygularının da bu dönemdeki isyanlarda rol oynadığı bir gerçektir. Dini inançlarla etnik kimliğin oluşmasında da Türklerin eski inançlarının ve kabile hayatını oluşturan yaşam tarzının, ortaya çıkan asabiyet ruhunun büyük etkisi

---

383 M.A. Hasretyan,.,Dr.K.M.Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**, Jina Nu Yayınları 2, 1985, s.36
384 1937 yılında çıkan Dersim isyanı, bu arzunun gerçekleşmesindeki araçlardan biriydi.
385 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği** ..., s.131.
386 Gökçe, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**..., s.271

olmuştu. İnkılâplara tepkiler bölümünde değinildiği gibi; Cumhuriyetin ilanının ardından bazı Kürtler, Saltanat ve Halifeliği ortadan kaldırıp 'gavur icadı' yeni bir devlet kurmaya çalışanlara karşı koymayı, Müslüman olmalarının kaçınılmaz bir şartı gibi görmüşlerdi.[387]

Cumhuriyet kurulduktan sonra Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türk devletinin her alanda ileriye atılım yapması, emperyalist devletlerin huzurunu kaçırmıştı. Bu devletlerin, Osmanlı devleti zamanında her istediklerini yaptırmaya alıştıkları için, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki yeni Cumhuriyetin gururlu hali ve Türkiye'nin yeniden dirilmesi, işlerine hiç gelmiyordu. Cumhuriyet kurulduktan sonra bütün sınırlarımız, Irak sınırı hariç, anlaşmalarla belirlenmişti. Irak'a egemen olan İngiltere, Birinci Dünya Savaşında ateşkes yapıldığı zamanki Türk askerinin bulunduğu sınırı kabul etmiyordu. Çünkü bu sınır Türklerin yoğun olduğu bölgeleri ve bu bölgelerdeki petrol alanlarını da içine alıyordu. Bu bölgelerdeki Türkmen ve toplulukları, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne sempati gösteriyor ve İngilizler aleyhine faaliyette bulunuyorlardı. İngiltere bir yandan o bölgedeki Türk asıllı toplulukları Türkiye aleyhinde propaganda yaparken, bir yandan da Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bazı aşiret liderlerini isyana teşvik ediyordu.[388]

Türkiye'nin doğusunda 1924 yılından 1938 yılına kadar olan belli başlı isyanlar ve askeri harekâtlar, Genelkurmay Başkanlığının harekât tarihlerine göre şu şekilde sıralanmaktadır:[389]

- Nasturi İsyanı (12 – 28 Eylül 1924),
- Şeyh Said İsyanı (13 Şubat – 31 Mayıs 1925),
- Seyit Abdullah'ın Nehri İsyanı (1925 - 1926),
- Raç Kotan ve Raman İsyanı (09 – 12 Ağustos 1925),
- Sason İsyanı (1925 – 1937),
- 1. Ağrı İsyanı (16 Mayıs – 17 Haziran 1926),
- Koçuşağı İsyanı (07 Ekim – 30 Kasım 1926)
- Mutki İsyanı (26 Mayıs – 25 Ağustos 1927)
- 2. Ağrı İsyanı (13 – 20 Eylül 1927),

387 Tezel, *"AB'ye Üyelik Serüveninin En Zor Meselesi: Milli Bütünlük ve Kimlik"*...,s.20
388 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran** ..., s.158
389 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..., s.4

- Bicar Harekatı (07 Ekim – 17 Kasım 1927),
- Asi Resul İsyanı (22 Mayıs – 03 Ağustos 1929),
- Tendürük Harekatı (14 – 27 Eylül 1929),
- Savur Harekatı (26 Mayıs - 09 Haziran 1930),
- Zeylan İsyanı (20 Haziran – Eylül başı 1930),
- Oramar İsyanı (16 Temmuz – 10 Ekim 1930),
- 3. Ağrı İsyanı (07 – 14 Eylül 1930),
- Pülümür Harekatı (08 Ekim – 14 Kasım 1930),
- Dersim İsyanı (1937 – 1938)

Bu dönemde meydana gelen Kürt isyanlarında yabancı devletlerin, umumiyetle Musul petrollerine göz diken İngilizlerin parmağı açıkça görülmektedir. İngilizlerin bu planları ile Kürtlerin isyankâr ruhları ve Cumhuriyetin ilanı ile büyük güç kaybeden aşiret reislerinin hırsları birleşince bölge, son derece hassas bir hal almıştır. Özellikle Kürt isyanlarının, İngiltere ile Türkiye arasında Musul Meselesinin ortaya çıktığı günlerde ortaya çıkması bir tesadüf olmasa gerektir. 1924 yılından 1938 yılına kadar meydana gelen Kürt isyanlarını incelediğimizde, kaşımıza aşağıdaki gibi bir tablo çıkmaktadır.

D- ŞEYH SAİT İSYANI

1-Şeyh Sait İsyanı Öncesi Doğu Anadolu'da Dengeleri Alt-Üst eden ve Şeyh Sait İsyanı'na Zemin Hazırlayan Nasturi İsyanı (12- 28 Eylül 1924)

Musul petrol bölgesini tamamen kendi kontrollerine geçirmeye çalışan İngilizler, Musul'un kuzey bölgesinde bir tampon devletçik kurmaya çalıştılar. Bu bölgede ise Nasturiler yaşamaktaydı. İngilizlerin Musul meselesini tamamıyla kendi lehlerine çevirebilmek için Hakkâri'nin güney kısımlarında yaşayan Nasturiler'e bağımsızlık vaat ederek onları da kendi emelleri için Türkiye aleyhine teşkilatlandırmak istediler. Nasturiler, Hıristiyanlık dininin bir mezhebine mensup idiler ve çoğunluğu Kürtçe konuşmaktaydı.[390] Nasturi isyanı bu yönüyle diğerlerinden bir anlamda ayrılmaktadır. Çünkü bu isyanda dini faktörler değil, hürriyet fikri ön plana çıkartılmıştır. Ancak

---

390 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**..., s.190

bundan ziyade Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin varlığını tehlikeye düşürebilecek aşiret isyanlarının önüne geçilmesi, inkılâpların kararlılık uygulanacağının mesajının verilmesi bakımından da bu ilk isyanlar çok önemliydi. Bölgede uzun vadeli çıkarları olan İngilizler, yöre halkının zayıf noktalarını iyi tespit etmişler ve isyan ateşini tutuşturmak için bu noktaları kullanmışlardır. Nasturi isyanının hemen akabinde Ramanlı Reşko hareketinin başlamasının, Musul'un Türkiye'ye bağlanması hususunda referanduma gitme zamanına rastlaması dikkate değerdir.[391]

7 Ağustos 1924 tarihinde Hakkâri Valisini Han Gediği civarında esir alan Nasturiler, beraberindeki bazı erleri ve Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey'i şehit ettiler.[392]

Bakanlar Kurulu, isyan ile ilgili olarak Genelkurmay Başkanının önerisi üzerine 4 Ağustos 1924 günü yaptığı toplantıda bu isyanın bastırılması ile ilgili önemli kararlar almıştır. Toplantı sonunda alınan kararların 4. maddesinde şöyle denilmektedir : "...Yapılacak harekât aynı zamanda devletin aşiretler üzerindeki otoritesini kuvvetlendirmesi bakımından iç siyasetle; çözümlenmek üzere bulunan Musul sorununa etkisi bakımından da dış siyasetle ilgili olduğu için önemi derecesinde her halükarda başarı ile sonuçlanmasının gerekliliği üzerinde karara varıldı."[393]

Bu madde göstermektedir ki; hükümet iç ve dış emellerden ve gelişmelerden habersiz değildir. Nihayet bu isyan 28 Eylül 1924'te Türk ordusunun etkin harekâtı neticesinde bastırıldı. İsyancılar, İngiliz mandasında bulunan Irak'a kaçırıldı.[394] Bu isyanda İngilizler, asileri desteklemekle kalmayıp, uçakları ile Türk birliklerine yapılan saldırılara da katılmışlardı.[395]

2-Şeyh Sait ve Dini Kimliği

Tanzimat ve meşrutiyet dönemi sosyal hayat üzerinde yapılan değişiklikler, Ağa, Bey, Şeyh ve Hocaların bilgisiz halk üzerindeki nüfuzlarını kıracak biçimde geliştiği ifade edilmişti. Bu sebeple halk arasında yıkıcı propagandalar artık din adına yapılmaya

---

391 Toplu, **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar, Ayaklanmalar...**, s.352
392 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran** ..., s.158
393 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları...**,s.66-67
394 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran** ..., s.158
395 Aybars , **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları...**, s.31

başlanmıştı. Cumhuriyetin ilanından sonra merkezi otoritenin kuruluşu, çökmüş olan Osmanlı Devleti'nin yerini genç ve devrimci Türkiye Cumhuriyeti'nin alışı, bölgede feodal otorite kurmuş olan şeyh ve ağaları korkuya düşürmüştü.[396]

Şeyh Sait İsyanı, Doğu Anadolu bölgesinde 1843'ten beri çıkmış olan diğer isyanlara benzemiyordu. O güne kadar çıkan isyanların kökeninde derebeylik düzeninin yıkılmasına yönelik sebepler yatarken, genç Cumhuriyete ve onun getirdiği ilkelere karşı yapılan Şeyh Sait İsyanı, feodal çıkarların devamı için bir yönüyle teokratik düzenin savunmasını yapmak, Halifeliğin yeniden kurulmasını sağlamak ve saltanatı geri getirmek, diğer yandan da bu hareketin içinde gizlenmiş olan bağımsız bir Kürdistan devleti kurmak amacını güden ve İngilizlerin tahrikiyle çıkmış tehlikeli bir isyandı.[397]

Bu isyanı başlatan Şeyh Sait, aslen Elazığ ili Palu ilçesi doğumludur. Zamanla otlak ihtiyacı, ulaşım kolaylığı ve parasal çıkarı nedeniyle Erzurum'un Hınıs ilçesine göç etmişti.[398]

Şeyh Sait'in kardeşleri: Tahir, Halim, Mehmet Mahdi, Bahattin (Hınıs Müftüsü), oğulları: Ali Rıza, Gıyasettin, Sadrettin adlı kişilerdi. Amcasının oğlu, Palu Müftüsüydü. Kendisi Nakşibendî tarikatının büyüklerinden sayılırdı ve hayvancılıkla geçinirdi. Hınıs'ın geniş meralarında yetiştirdiği davarlarını güneye satan Şeyh Sait, yüzlerce defa Halep'e gidip gelmiş, bütün bu bölgeyi ve insanlarını tanımış ve kendisini tanıttırmıştı.[399]

3 karısı, 4'ü kız 6'sı erkek olmak üzere 10 çocuğu vardı. Kardeşleri de bölgenin ileri gelenlerinin kızları ile evlilikler tesis ederek, hem Zaza'lar arasında hem de diğer Nakşibendî, Hanefi ve Kürt grupları arasında büyük bir etkinlik ve güç kazanmışlardı.[400] Nitekim Şeyh Sait isyanını yapanlar, Şafii Zazalardı.[401]

Kürtler ona Şeh (Şeyh) ya da Efendi diyorlardı. Türkçe söylemle adı Şeyh Mehmet Said'di. Adı ve nüfuzuyla bölgede saygınlığı vardı. Şeyh Sait'in kökleri, üç

---

396 Aybars , **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**..., s.267
397 Aybars, **Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları**..., s.261
398 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği** ..., s.340
399 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar** ..., s.84
400 Halil Şimşek, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, Kültür Bak.Yay., Ankara, 2001, s.112
401 Açık-Gizli/Resmi Gayrıresmi **Kürdoloji Belgeleri**, ..., s.222

kuşak ötede, dedesi Şeyh Ali ile din sahnesine çıkıyordu. Şeyh Ali, Mevlana Halid'in öğrencilerindendi. Mevlana Halid, Nakşibendîliği bölgeye aşılayan kişiydi. Şeyh Ali, Mevlana Halid'in, Şah'daki dergâhında eğitim gören 118 gençten biriydi. Şeyh Ali Palu'da evlendi ve Mahmut, Hasan, Hüseyin ve Şeyh Mehmet adında dört oğlu dünyaya geldi. Şeyh Ali oğullarını aile geleneğine göre dergâh ve medreselerde okuttu. Şeyh Sait'in babası Şeyh Mahmut, Erzurum'un Hınıs ilçesine bağlı, zamanla büyüyen kasabanın mahallesi haline gelen Kolhisar köyüne yerleşip imamlığa başladı. Burada evlendi ve burada yedi erkek evlat yetiştirdi: Şeyh Mehmet Sait, Bahaddin, Diyaeddin, Necmeddin, Tahir, Mehdi ve Abdurrahim.[402] Bazı kaynaklarda Şeyh Sait'in iyi bir eğitim aldığı yazılsa da, resmi yayın organı olarak 1934 yılında Devlet Matbaası tarafından baskısı yapılan Tarih IV adlı eserde Şeyh Sait'in gayet cahil ve softa birisi olduğu vurgulanmaktadır.[403] O bölgedeki Nakşibendî dervişlerinin de başı olan Şeyh Sait, okuma yazma bilmeyen, ilginç görünüşlü bir toprak ağasıdır. Sürülerindeki koyunları aşiretindeki adamların topraklarında otlatır, büyütür, dini itibarına ve otoritesine sığınarak onların sırtından geçinirdi. Kendi soyunu ötekilerle birleştiren bir takım evlenmeler yoluyla, etkisini komşu dağlarda yaşayan sürü sahibi zengin ailelere de yaymıştır.[404] Nitekim bu nüfuz, isyan günlerinde işine çok yarayacaktı.

Şeyh Sait, isyandan sonra İstiklal mahkemelerinde yargılandı ve 1925 yılında idam edildi. Batı kaynaklarında ve Kürt yazar Musa Anter yazılarında Şeyh Sait'in 80 yaşında idam edildiğini yazarken Şeyh Sait'in yakın akrabalarından Abdulmelik Fırat, 61 yaşında idam edildiğini yazar.[405]

3- Kabile ve Din Olgusunun Şeyh Sait İsyanına Etkileri

Cumhuriyetin ilanı ve Halifeliğin kaldırılmasından hemen sonra başlayan ve yankıları ile 6 – 7 Ay süren Şeyh Said isyanı genişçe bir irtica hareketi niteliğinde gösterilmek istenmişse de, gerçekte bu isyanın sebepleri, hazırlanması, başladığı devir ve ortam itibari ile tamamen bir karşı ihtilaldi. Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin yalnız yabancı istilacıdan kurtulmak olmadığını, asıl mücadelenin Cumhuriyetin ilanı ve

---

402 Şeyh Sait'in kardeşlerinin sayısında da farklı bilgiler mevcuttur.
403 **Tarih IV** , Maarif Vekaleti, ..., s.192
404 Kinross, **ATATÜRK, 'Bir Milletin Yeniden Doğuşu'**..., s.465
405 Ahmet Kahraman, **Kürt İsyanları**, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul ,2004, s.70-71

halifeliğinin kaldırılmasından sonra başlayacağını çok iyi biliyordu. Çünkü tarihte karşı ihtilale uğraşmamış hiçbir Milli İhtilal yoktu.[406] Bu isyan hareketiyle Kürtler, bir yandan 1924'te kaldırılan Halifeliği geri getirmek istiyorlar; öte yandan da bağımsız bir Kürt devleti kurmak istiyorlardı.[407] Hatta Bruinessen, daha kesin bir ifade ile: "...Şeyh Sait isyanına özellikle Kürtlerin devlete sadakatini sağlayan belirleyici unsur 'halifeliğin kaldırılması' yol açmıştır" demektedir.[408]

Kürt Teali Cemiyeti[409] Cumhuriyetin ilanından az önce kapatıldı. Fakat 1923' de Erzurum'da[410] Seyit Abdulkadir, Hesnanlı Halid, Hacı Musa[411], eski milletvekillerinden Bitlisli Yusuf Ziya ve ailelerinden müteşekkil gizli bir komite teşkil edildi. Bu komitenin gayesi Kürdistan'ın bağımsızlığını kazanmaktı. Komiteye Yusuf Ziya'nın aracılığı ile Hınıs'ta oturan Şeyh Said ve ailesi de alınmıştı.[412] Mensupları arasında Albay Cibranlı Halit, Yüzbaşı Nuri Dersimi (Baytar), Cemil Çeto, Molla Abdulmecit[413] de vardı.[414]

Başarısızlıkla sonuçlanan Koçgiri isyanını (1920) gerçekleştiren iç ve dış odaklar, Kürt Teali Cemiyeti Mensupları, ağalar, şeyhler yenilgilerini bir türlü hazmedemiyorlar, intikam duyguları ve kötü emelleri onları yeni bir isyana kışkırtıyor, teşvik ediyordu. İhtilalin planlayıcıları, politik ve ideolojik amaçları için din olgusunu kötü maksatlarına alet etmişler, *din elden gidiyor, şeriat kaldırılıyor, halife kovuldu* gibi tahriklerle Şeyh Sait'i kışkırtıp, yanıltıp aralarına alıyor, gerçekte din olgusunu, şeyhin dini nüfuzunu ve bölge aşiretleri üzerindeki etkisini kötü maksatları doğrultusunda kullanıyorlardı. Şeyh Sait'e imzalatılarak bölgedeki halka ve aşiret reislerine dağıtılan fetvada: "Kurulduğu günden beri dini mübini Ahmedinin temellerini yıkmaya çalışan

406 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..., s.78.
407 Komintern Belgelerinde Türkiye-3 "**Kürt Sorunu**" Kaynak Yayınları, Derleyen: Doğu Perinçek, İstanbul 1994
408 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.124
409 Bu Cemiyet kapatılınca faaliyetlerini AZADİ adlı örgüt yürütmüştür.. Cemiyet her biri beş kişilik gizli gruplardan oluşan yasadışı bir cemiyetti.Üyeler birbirlerini parola isimleri ile tanıyorlardı ve gizlilik kuralları dışında birbirlerini tanımaları yasaktı. (Bkz. Metin Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, Bilgi Yayınevi, Ankara,1994)
410 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, ..., s.193
411 1919'daki Erzurum Kongresinde seçilen heyetin eski üyesidir. (Bkz. Hasretyan-Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**..., s.7)
412 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..., s.81.
413 Said-i Nursi'nin kardeşi
414 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**..., s.193

Türkiye Cumhuriyet Reisi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, Kuran'ın ahkâmına aykırı hareket ederek Allah ve Peygamberi inkâr ettikleri ve Halife-i İslam'ı sürdürdükleri için, gayrı meşru olan bu idarenin yıkılmasının bütün Müslümanlar üzerine farz olduğunu, Cumhuriyetin başında olanların mal ve canlarının şeriat-ı garray-ı Ahmediyeye göre helal olduğu ilan olunur." deniyordu. Bu beyannameden sonra isyan hazırlıkları daha da hızlandı.[415]

Yukarıda bahsi geçen fetva, Arapça yazılmıştı. Arapça yazılmasının sebebi, peygamber sülalesinden olduğunu iddia eden Seyyid Abdülkadir'in, soyunun Kavm-i Necib-i Arab'a kadar uzandığını göstermek suretiyle gücünü pekiştirmek ve bölgede yaşayan insanların dini duygularını daha kolay istismar ederek, isyanı başarıya ulaştırmaktı. Fetva, Suriye'de Albay Lawrence tarafından kaleme alınmış, değer kazanması için onaylanmak üzere; İstanbul'da bulunan Seyyid Abdülkadir'e arz edilmiş, Seyyid Abdülkadir fetvayı onaylamış, Anadolu'dan İstanbul'a gelen eski Bitlis mebusu Yusuf Ziya'ya, Şeyh Said'e verilmek üzere teslim edilmişti.[416]

Şeyh Sait, isyanın hazırlık aşamasında, Kürt kabile reislerine yazdığı öne sürülen bir mektupta şu ifadelere yer veriyordu: " Bizim Türklerle müşterekimiz din, şeriata dayalı devlet ve halifeydi. Fakat Türkler, tek taraflı bir kararla Halifeliğe son verdiler. Ortak noktamız ortadan kalktı. Bu durumda biz Kürtlere, kendi yolumuzda gitme, özgürlüğümüzü kazanıp kendi geleceğimizi kurma hakkı doğdu."[417] Nitekim İngiliz ajanlarının İngiltereye gönderdiği raporlar da Şeyh Sait'in bu sözü onaylanıyor ve Onun etrafına "İslamın Kürtler ve Türkler arasındaki tek birleştirici bağ olduğunu ve Türklerin bu bağı kopardığını, " söylediği ifade ediliyordu.[418]

İsyanın başlamasının hemen ardından İngiltere'nin Bakanlar Kuruluna dağıtılan bir belgede de isyanın asıl sebebinin 'Din' ve 'Kürt Ulusalcılığı' olduğu vurgulanıyordu.[419]

İsyan propagandası ilk zamanlarda Bitlis, Muş gibi daha kalabalık Kürt çevrelerinde yapılmak istenmişti. Fakat buradaki halk Birinci Dünya Savaşında batı

---

[415] Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**..., s.195-196
[416] Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı,**Şeyh Sa'id İsyanı ve PKK**..., s.9
[417] Kahraman, **Kürt İsyanları**..., s.74
[418] Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958**..., s.156 FO 371/10867
[419] Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958**..., s.156

illerine göçmüş ve oralarda halktan merhamet görmüştü. İsyan ve ihtilal çıkarmak isteyenler bu durum karşısında daha geniş ölçekli çalışmaya ve Şeyh Sait gibi nüfuzlu kimseleri örgütlerine sokmaya mecbur kalmışlardı.[420]

Henüz İstiklal Harbi sonuçlanmadan Vahdettin ve taraftarlarınca, Bükreş'te "Hilafet Kongresi" teşkil edilmişti. Eski İçişleri Bakanlarından Mehmet Ali'nin başkanlığında toplanan kongre; Türkiye'de kalan taraftarlarının yardımıyla Türkiye'de suikastlar yaparak, isyanlar çıkararak karşı ihtilale teşebbüs kararı almıştı. Bu karar Vahdettin'in onayına da sunulmuştu. Böylece halifeciler bir taraftan memleket içindeki propagandalarını yürütürken, silahlı isyanı da hazırlamaktan geri durmuyorlardı. Hilafet Kongresinde oluşturulan 'Hilafet Komitesi' Şeyh Sait ile anlaştığı gibi, Kürt Bağımsızlık Hareketini İstanbul'dan idare eden Seyit Abdulkadir ile de mutabık kalmıştı. Bu anlaşmaya göre; isyan 1926'da başlayacak, Doğu Anadolu isyanı başlayıp genişlerken Sivas, Konya, Trabzon ve Adana tarafları da ayaklandırılacak ve yurdun dört bir yanında mücadele eden devrimciler kıskıvrak sarılacaktı.'[421]

Seyit Abdulkadir, dönemin ve isyanın en önemli isimlerindendi. Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdulkadir'in Kürtler üzerinde oldukça büyük bir etkisi vardı. Ayan meclisi üyeliği yapan Abdulkadir, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da kurucusuydu. Seyit Abdulkadir, 4 Mart 1919 tarihinde kurulan 1.Damat Ferit hükümetine de Şurayı Devlet Reisi (Danıştay Başkanı) olarak girmişti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'nin Yardımcısı Amiral Weeb'in Londra'ya Gönderdiği Raporunda Seyit Abdulkadir ile ilgili şu ifade geçmekteydi: 'Satın Alındığı Takdirde Güçlük Çıkarmaz...'[422]

Doğu Anadolu Bölgesinde çıkartılacak isyandan, sadece dış güçlerin değil Halifelik isteyenlerin de menfaatleri söz konusuydu. Bu düşüncenin bazı aşiretlerde Kürtçülük düşüncesinin bile önüne geçtiği görülmektedir. Örneğin, küçük kabileler halinde yaşayan ve aşiret sistemine tam girmeyen Zazalar, kendilerini Kürt değil en çok Halidi, Abbasi, Emevi ve Arap sanmış, Doğu illerine Şafiilik ve Nakşîliği aşılayan şeyhlerin Zaza olmasından ötürü, kendilerini Kormanco ve Babakürdi şubelerinden

---

[420] Gen.Kur. Harp Tarihi Başk., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..., s.79
[421] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar** ..., s.83
[422] Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.12-14

daha kutsal bilmiş ve bu dini gayretle dinin, şeriatın ve Halifeliğin fedaileri kesilmiş, yalnız bu dini taassup yüzünden Cumhuriyete karşı isyan etmişlerdi.[423]

Bu arada 1924 yılında, ordu içinde yürttükleri birtakım faaliyetlerden dolayı üstlerinin şüphelerini çeken bazı subaylar ordudan firar ederek Irak'a kaçtılar. Söz konusu firarlar, Nasturi Harekatı (12-28 Eylül 1924) esnasında görüldü. İleride görüleceği üzere 3. Ağrı İsyanında da büyük rol oynayan İhsan Nuri'nin[424] başı çektiği bu subaylar Irak'ta kendilerini sorgulayan İngiliz gizli servisi subaylarına Kürtlerin şikâyetlerini dile getiren uzun bir liste sundular. İtilaf devletleri yetkililerine sunulan bu listenin bazı maddeleri Türk hükümetini şikâyet mahiyetinde şöyle sıralanmaktaydı:

1- Yeni bir azınlıklar Kanunu, hükümetin Kürtleri (Doğu Bölgelerindeki aşiret reislerini) Batı Anadolu'ya dağıtarak yerlerine Türkleri yerleştirme çabalarına girişeceği yolunda şüpheler uyandırmaktadır.

2- Kürtlerle Türkler arasında kalan birkaç bağdan bir tanesi olan Halifeliğin Türk hükümeti tarafından ortadan kaldırılmasıyla bu bağın koparılması[425]

3- Kürt dilinin okul ve mahkemelerdeki kullanımı büyük ölçüde kısıtlanmıştır.

4- Kürdistan kelimesi bütün coğrafya kitaplarından silinmiştir.

5- Kürt vilayetlerinde yüksek memurlukta çoğunlukla Türkler bulunuyor, daha aşağı görevlerde çalışan Kürtler özenle seçilmiş kişilerdir.

6- Ödenen vergiler karşılığında hükümet bu bölgelere hizmet getirmiyor.

7- Kürt vilayetlerinde hükümet, Millet Meclisi için yapılan 1923 seçimlerine müdahale etmiştir.

8- Türk hükümeti bir aşireti ötekine karşı kullanma taktiği uyguluyor.

9- Kürt köyleri askerler tarafından yağma ediliyor, hayvanlar çalınıyor ve milli seferberlik için toplanan para ve malzeme ile ilgili olarak ortalıkta rüşvet söylentileri dolaşıyor.

10- Ordudaki Kürtlere fazla yükleniliyor, kötü muamele görüyorlar, genelde en zor istenmeyen işler için kullanılıyorlar.

---

[423] Fırat, **Doğu illeri ve Varto Tarihi**,..., s.196

[424] İhsan Nuri, Abdülhamit'in kurduğu aşiret mekteplerinden mezun olan bir yüzbaşıydı. 3.Ağrı Ayaklanması ile ilgili bölümde hakkında detaylı bilgi verilecektir.

[425] Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958**..., s.143-144 Belge No: 4604

11- Hükümet, Kürtlerin doğal kaynak zenginliğini Alman sermayesinin yardımı ile sömürmeye çalışıyor. Hükümetin uygulamalarıyla çelişen bu maddeler ve şikâyetlerin amacı, tüm Kürtlerin Türkiye'yi reddettikleri izlenimini vermeye çalışmaktan başka bir şey değildir.[426] Nitekim bu suni dışlanmışlıkduygusu, içeride ve dışarıda kötüye kullanılan isyanın çıkmasında etkili olmuştur.

4- Emperyalist Güçlerin Doğu Anadolu'nun Kabile ve Din Olgusundan Faydalanma Emelleri

1914-1918 yılları arasında Ermeniler; Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Bitlis ve Van'da isyanlar çıkarmışlar ve yöre halkına zulümde bulunmuşlardı. Bu isyanların gerçekleştiği bölge Cumhuriyet döneminde Şeyh Sait isyanı ve onu izleyen isyanların sahnesi haline geldi. Bu sefer oyunculara verilen rol, İngiliz politikasının eseri olan 'Kürt milliyetçiliği' ve 'Din elden gidiyor' naralarıydı. İngiltere, Doğu Anadolu'daki gelişmeleri titiz bir biçimde incelemeye ve izlemeye devam ederek Türkiye ve Ortadoğu üzerindeki emellerini bölücülük yoluyla gerçekleştirmenin mümkün olacağını, en azından Kürt sorunu ile Türkiye'yi meşgul edebileceğini düşünmekteydi. Nitekim Şeyh Sait isyanının Türkiye'yi gerek içeride, gerekse dışarıda ne kadar hassas bir dönemde meşgul ettiği ve nelere mal olduğu çok geçmeden anlaşıldı. Çünkü mütareke yıllarına kadar, başta İngilizler olmak üzere Avrupalılar tarafından "Hıristiyan oldukları için kendilerini ellerinden tutmaya zorunlu hissettikleri Ermenileri katleden vahşi bir topluluk" olarak görülen Kürtler, bu tarihten sonra sahiplenilmiş gibi gösterilerek, "Şark Meselesi"nin yeni oyuncuları haline getirilmişlerdir.[427]

Doğu Anadolu'da bir Kürt sorununun suni olarak doğurtulduğu, bilinçli bir şekilde büyütülüp emperyalist emeller doğrultusunda kullanıldığı, özellikle İngiliz belgelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Bir İngiliz belgesindeki "Kürt milliyetçiliğinin

---

426 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**..., s.87 (Bu maddelerin tamamıiçin Bkz. Ahmet Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958**..., s.143-144 Belge No: 4604)

427 M. Kemal Öke, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Ankara, 1968, s.6

İngiliz politikasının çocuğu olduğu" yolundaki ifade, bu yargıyı hiçbir şüpheye yer vermeyecek bir biçimde doğrulamaktadır. [428]

Tarihi boyunca Batılı Devletler, Osmanlı Devleti'nin her silkinişinde karşısına dikilmişlerdi. Bazen iç sorunlar yaratmışlar, bazen de bir bahane ile dış saldırılarda bulunmuşlardı. Batılıların Doğudaki çıkarlarını sürdürmelerinin çaresi, Doğuyu mistik ve romantik medeniyeti ile uyuşukluk yaşantısı içinde tutmaktı.[429]

Kürt isyanlarının çıktığı bölgede, Fransa ve Rusya'nın hedeflerinin ve çıkarlarının daha üstünde bir İngiliz politikasının ağırlığı kendisini hissettirmektedir. İngilizler, o günlerde Mardin'in güneyinden başlayan ve Bitlis ve Van illerini içine alan İngiltere'nin korumasında bir Kürdistan devleti kurmayı planlıyordu. I.Dünya Savaşının hemen ertesinde İngiltere; Kafkaslar, Türkiye, İran ve Irak üzerinde baskı aracı olarak bir Kürt devleti kurmayı düşünmüştü. Türkiye ile Musul anlaşmazlığı sırasında Doğu Anadolu'da bir Kürt isyanını kışkırtmaktan geri kalmamıştı.[430]

İngiltere açısından Musul'un stratejik, ekonomik ve siyasi değeri büyüktü. Musul bölgesini de içine alan Mezopotamya'nın stratejik önemi, çeşitli ulaşım yolları üzerinde bulunmasından kaynaklanıyordu. Musul, aynı zamanda Büyük Güçlerin Ortadoğu'da petrol arama ve işletme imtiyazları için birbirleriyle yarıştıkları bir bölgeydi. Donanma için petrol, askerlerin kanı kadar önemliydi. Londra, bu hayati maddenin temini için Amerika'ya fazla bağımlı olmak istemiyordu.[431]

Sultan Abdülhamit, hatıra defterinde, İngilizlerin petrole olan düşkünlüklerini şu ilginç örnekle anlatmaktadır: "...İngiliz elçisi bir gün heyecanla huzura girdi ve bana Musul çevresindeki kazılardan birinden çıkmış murassa (süslü) bir kılıç getirdi. Kılıç kırıktı fakat sapı çok kıymetli taşlarla işlenmişti. Elçi, bir zelzele sırasında toprağın çöktüğünü, bir parçasının çok derinlere gittiğini, geri kalan parçanın da kazılarda bulunduğunu söyledi. Elçiye teşekkür ettim ve ihsanda bulundum. Fakat bizim istihbaratımızca böyle bir kılıcın bulunduğu bilinmiyordu. Ya haber alma teşkilatımız işlemiyor, ya da bana bilmediğim bir oyun oynanıyordu. Çarşı esnafından işten anlar

---

428 Hasan Köni, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları," **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara, 1996..., s.83.

429 Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı,**Şeyh Sa'id İsyanı ve PKK**..., s.20-21

430 Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914-1995),** Alkım Yayınevi..., s.203

431 **Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yayınları, Ankara, 1992 , s.2-4

kişilere kılıcı gösterdim. Bunlar, bu kılıcın eski bir kılıç değil, eskitilmiş bir kılık olduğunu söylediler.! Merakım büsbütün arttı, fakat kimseye bir şey sezdirmedim. Yalnız gelen haberlerden, Musul'daki ve Bağdat'taki heyetlerin satıh (yüzey) çalışmalarını bırakıp kuyular açmaya başladıklarını öğrendim. O zaman maksatları ortaya çıktı. Beni, dürüstlüklerine inandırmak istiyorlar, böylece daha rahat çalışma imkânı elde etmek istiyorlardı. Kıymetli taşlarla donanmış ve eski diye bana sunulmuş kılıç da bu güveni bende arttırmak içindi. Aradıkları kırık küpler , küçük heykelcikler değil, petroldü....Musul ve Bağdat'ta açtıkları kuyuları hükümetçe kapattım. İngilizler darılıp kuyuları olduğu gibi bıraktılar. Fakat hemen ardından Cemaleddin-i Efgani[432] yolu ile Hilafet meselesinin kurcalamaya başladılar.'[433]

Kendi askerinin kanından bile değerli gördüğü petrol için İngilizler, her türlü entrikayı çevirmekten geri kalmayarak bölgeye en iyi ajanlarını gönderdiler. Bu ajanlar arasında Binbaşı E.W.Noel'in[434] ayrı bir yeri vardır ve faaliyetlerine ileride değinilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 25 Aralık 1922 tarihinde Le Journal muhabirine Çankaya'da Musul ile ilgili olarak verdiği beyanatta; "...Musul Vilayetinin hudud-u millimize dâhil araziden olduğunu biddefeat (defalarca) ilan ettik. Lozan'da elyevm (bugün) karşımızda ahz-ı mevki etmiş olanlar bunu pekâlâ bilirler."[435] diyordu. Mustafa Kemal'in bu kararlılığı karşısında hedeflerine ulaşamayacağını anlayan başta İngilizler olmak üzere diğer emperyalist devletler, emellerine ulaşmayı, Türkiye içindeki aynı kökten gelen kardeş unsurları kullanmak suretiyle denediler.

Şeyh Sait İsyanı ile ilgili eserlerin incelenmesinde; Kürt ideolojisini savunan yazarlar, bu hareketin İngiliz emperyalizmi tarafından kışkırtıldığı iddiasının yalan ve demagoji [436] olduğunu öne sürerler. Bu demagojinin üç iddiadan ibaret olduğunu, bunlardan *birincisinin*; Kürdistan Teali Cemiyeti Reisi ve Şeyh Sait Hareketinin önde

432 Asıl adı Muhammed bin Safder el-Hüseyni olan, Cemaleddin-i Efgani 1838'de Afganistan'ın Kabil şehrinde doğdu.Aynı zamanda bir mason olan Cemaleddin-i Efgani Müslümanlık veTürklük aleyhine yoğun faaliyette bulundu.1897'de İstanbul'da öldüğünde mezarını bir Amerikalı yaptırdı..

433 İsmet Bozdağ, **Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri**, Pınar Yay. İstanbul, 1986, s.77-78

434 İngiltere Binbaşı Noel'i daha önce de Kafkaslarda Bir "Tatar ayaklanması" için kullanmışlardır. Noel, Kürt isyanlarının ardındaki motor rolündedir. Bkz. Mim Kemal Öke, **Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**..., s.62

435 Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Bölüm III..., s.78

436 Hasretyan-Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**,..., s.49

gelenlerinden Seyid Abdulkadir'in İstanbul'da sık sık İngilizler ile görüştüğü ve onlardan para yardımı aldığı, *ikincisinin*; İngiliz hükümetinin; Şeyh Said isyanını bastırmak üzere harekete geçen Türk Askeri birliklerinin Fransız egemenliğindeki demir yolları aracılığıyla taşınmasına tepki göstermeleri, *üçüncüsünün* de; İngiliz silah fabrikalarından Şeyh Sait adına silah kataloglarının geldiğine ilişkin iddiaları göstermektedirler. Bu iddiaları şu şekilde cevaplarlar; Seyid Abdulkadir veya hareketin bir başka önderinin İngilizlerden para yardımı aldıklarına ilişkin en ufak bir kanıt gösterilemediğini, Şeyh Sait isyanının bastırılmasında demiryollarının kullanılmasının önemli bir rol oynadığı gerçeğinin İngilizlerin tepki göstermedikleri anlamına geldiğini, yine Şeyh Sait'e İngiliz silah fabrikalarından silah kataloğu geldiğine dair somut bir kanıt bulunmadığını, olsa dahi bunun normal karşılanması gerektiğini savunmaktadırlar.[437] Görüldüğü gibi, isyanda İngiliz parmağının olmadığını öne süren yazarlar, sadece bu önemli delilleri inkâr etmekle kalmışlar, bu delillerin asılsız olduğunu ise kendileri de kanıtlayamamışlardır. Oysa Şeyh Sait isyanına zemin hazırlayan Azadi temsilcilerinin, kendilerini maddi ve politik olarak desteklemeleri istemiyle İngilizlere pek çok kez başvurdukları bilinen bir gerçektir.[438]

Rişvan aşiretler topluluğundan Mikail Bey'in torunu olan Dr. Mahmut Rişvanoğlu, "...Hakikaten, şehre (Diyarbakır) saldırının ertesi günü olan 9 Mart 1925 tarihinde, İngiltere'den içinde bazı silah fabrikalarının katalogları ve mektupları bulunan, üzerinde 'Kürdistan Kraliyet Harbiye Nazırlığı' adresi yazılı zarflar Diyarbekir'e gelmişti. Demek ki isyanın çıkacağı ve yeni Kürdistan merkezinin 9 Mart 1925'te Diyarbekir'de kurulmuş olacağı bu kadar iyice ve emniyetle (emin olarak) biliniyordu."[439] demek suretiyle bu görüşü çürütmektedir. Yine bu önemli hususu doğrular mahiyette, Şark İstiklal Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Örgeevren, asilerin Diyarbakır'a taarruz ve hücumundan bir iki gün sonra (9 Mart 1925) de İngiltere'de bir harp malzemesi müessesesinden Diyarbakır postahanesine 'Kürdistan Hükümeti Harbiye Nezareti' namına bir teklif mektubu geldiğini beyan eder ve mektubun

---

[437] Hasretyan-Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**, ..., s.49-50
[438] Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**..., s.431
[439] Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek II, Kurmanclar ve Zazaların kimliği**.., s.738

zamanlamasına dikkat çeker. [440] İsyanın başlamasını ve genişlemesini takip eden günlerde gelen bu mektup, İngiltere'nin; isyanın amacına ulaşacağına olan inancını göstermektedir.

Yine Şeyh Sait Hareketinin İngiliz Emperyalizmi tarafından kışkırtılığına ve ondan yardım aldığına dair önemli bilgiler mevcuttur. Konu ile ilgili olarak bazı İngiliz belgelerinde şu ifadeler geçmektedir:

-Amiral Sir Cathorpe 'den Lord Curzon' a, 10 Haziran 1919

"... Binbaşı Noel, Kürt Şefleri ile görüş birliğine varırsa bundan büyük faydalar sağlayacağını söylüyor. Bunlar İstanbul'da Abdulkadir ve Bedirhan ve daha az önemli kimselerdir. Bunlar şüphe uyandırmamak için Noel'den ayrı olarak Kürt Bölgelerine gidecekler. Türkler Sulh konferansına Kürtlerin de getirileceğinden korkuyorlar, Kürtler henüz Mustafa Kemal' e karşı ayaklanmadı ama Noel, bunu sağlayacağından emin."[441]

-Bir diğer İngiliz gizli belgesinde,

Mr.Hohler'den Sir E. Tilley'e; 21 Temmuz 1919

"... Benim problemim Kürtler... Noel: '-Kürtler hiç Ermeni öldürmedi, aksine onları korudular fakat Ermeniler Kürtleri öldürdüler' diyor. Korkarım ki Noel bir Kürt Lawrence'i olabilir. Mezopotamya şimdi bizim olacağına göre ona bir Kürt Devleti kurdurup Kuzey dağlarını böylece koruyabiliriz. Abdulkadir ve onun gibilerle konuştum, onlara etki edebilmek için bizde Türklere hile yapıyoruz, diye belki beş defa tekrarlamak mecburiyetinde kaldım. Ancak Kürtlere fazla güvenilmez, Majestenin hükümetinin amacı, Türkleri azami derecede zayıflatmak olduğuna göre Kürtleri bu şekilde harekete geçirmek fena bir plan değil."[442]

-Mr. Kidston'dan Sir E. Crowe'a; 28 Kasım 1919,

"... Kürtlere her ne kadar inanmasak da onları kullanmamız çıkarımız gereğidir..."[443]

-Amiral Sir F. De Robeck'ten Lord Curzon'a; 09 Aralık 1919,

---

440 Ahmet Süreyya Örgeevren, , **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s.,40

441 Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu**..., s.46

442 Aziz Aşan, **Şeyh Said Ayaklanması**, Sistem ofset, İstanbul, 1991, s.56

443 Aşan, **Şeyh Said Ayaklanması**, ..., s.55

"... Mr. Hohler Kürt Meselesi hakkında Kürt başkanı olan Şeyh Said Abdulkadir Paşa ile görüştü. Kürtler bütün ümitlerini İngiliz hükümetine bağlamış durumdalar. Bu ara Mustafa Kemal gittikçe tehlikeli olmaya başlıyor. Kuvvetler, Kürtleri Mustafa Kemal'e karşı kullanmak için her parayı ödemeye hazırdırlar..."[444]

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği'ne gelen bir diğer raporda; "Hükumetimizin niyeti, Türkleri ne olursa olsun zayıf düşürmek ise, Kürtleri onlardan ayırmak hiç de fena fikir değildir. Bu da mümkündür"[445] deniliyordu.

- " ... İngiltere, Kürt Devleti kurmak istedikleri bölgede çok fazla maden olduğundan eminler. Kürdistan Türkiye'den tamamen ayrılıp özerk olmalıdır. Ermeniler ile Kürtlerin çıkarlarını bağdaştırabiliriz. İstanbul'daki Kürt Kulübü başkanı Seyit Abdulkadir ve Paris'deki Kürt delegesi Şerif Paşa emrimizdedir..."[446]

Yine 1924 yılı sonunda Azadi Cemiyetinin en faal üyelerinden Palulu Kör Sadi, İstanbul'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı memurlarından Templeto ile kararlaştırılan yer ve saatte buluşacaklar, isyan konusunu görüşeceklerdi. Belirlenen yer ve saatte buluştular. Kör Sadi Templeto'ya isyan ile ilgili bilgiler verdi, önerilerde bulundu, destek istedi, Templeto'nun sorularını cevaplandırdı. Oysa randevuya gelen, İstanbul polisinin Templeto kılığına sokulmuş bir ajanıydı.[447] Sarışın ve uzun boylu olan Nizamettin'e , İngilizler benzemesi için makyaj da yapılmıştı.[448] Bu enteresan konu biraz daha farklı olarak bir diğer kaynakta şöyle ifade edilir: Kürt İstiklal Cemiyetinin en girişimci üyesi Kör Sadi, isyandan önce 1925 Martında bir yandan İngiliz Haber Alma Teşkilatının İstanbul temsilcisi Albay Templetin ile bir yandan da Türk Gizli Polis Teşkilatı (MAH) temsilcisi Nizamettin Bey ile temaslar yapıyordu.[449] İngilizler ise bu olaya sahip çıkmayarak Nizamettin Bey'i 'kışkırtıcı bir Türk ajanı' olmakla suçlamışlardı.[450]

Bu temaslar neticesinde İngiltere'nin, çıkacak bir isyan sonucu kurulacak bir Kürdistan'ı maddi ve manevi yönlerden desteklemesi istendi ve program şöyle kararlaştırıldı: İngiltere, Kürt Emirliğinin kurulmasını destekleyecek ve koruyacaktır.

---

444 Aşan, **Şeyh Said Ayaklanması**, ..., s.55
445 Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**..., s. 167
446 Aşan, **Şeyh Said Ayaklanması**, ..., s.57.
447 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**..., s.195
448 Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.80
449 Bozdağ, **Kürt İsyanları**..., s.26
450 Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**..., s.431

1926 yılında başlayacak olan isyanın ilk hedefi, Diyarbakır'ı ele geçirip Musul sınırında İngilizlerle ilişkiye geçilmesidir. Kurulacak Kürt Emirliği'ne Akdeniz'e çıkış sağlanacak, Emirliğin başına Seyit Abdulkadir getirilecek, Diyarbakır ele geçtikten sonra İngiltere her çeşit para ve silah yardımı yapacaktır.[451]

İngilizler, siyasetleri gereği Şeyh Sait İsyanını yakından izlemişler, fakat destekleyici görünmekten de kaçınmaya çalışmışlardı. [452] En azından dışarıya karşı destekleyici olarak görünmek istememişlerdir. Bu noktada mutlaka üzerinde durulmasında fayda olan bir husus da şudur; isyanın sonuçları bölümünde de belirtildiği gibi, Şeyh Sait ayaklanması, sonuçları itibariyle İngiltere'ye ciddi faydalar sağlamıştı. Bir kere Türklerin, Türkiye'deki Kürtlerle bile barış içinde yaşayamadıkları ortaya serilirse, Türkiye'nin çoğunluğu Kürt unsurlarından oluşan[453] Musul üzerindeki iddiası zayıflamış olur. İngiltere'ye diğer bir faydası ise, bu fırsattan istifadeyle, Irak'a karşı askeri bir harekâta girişmediği sürece, iç isyanıyla uğraşan bir Türkiye'nin Musul meselesinde direnmesinin güç olacağıydı.[454]

Binbaşı Noel'in, konumuzla ilgili birkaç tespiti de oldukça önemlidir. Ona göre: "Kürtler, Ari ırka mensup olduklarından Avrupalılara, bir başka deyişle Hıristiyanlara, Türklerden daha yakındır. Türkler, Kürtleri Osmanlılaştırmaya çalışmışlar, mütareke ile birlikte de işgalcilere karşı kader birliği oluşturma gayretine girmişlerdir.[455] İngiltere Kürt iddialarına sahip çıkmalıdır. Kürtlerin arasında 'İslamcı' ve 'Milliyetçi' olmak üzere iki akımın hakim olduğu gözlenmektedir. Noel, İngiltere'nin Milliyetçileri desteklemelerinin daha avantajlı olacağına inanmaktadır. Çünkü Türkler, İslamcılarla işbirliği yapmaktadırlar. Ve eğer İngiltere Kürtlere sahip çıkar ve onlara istikrarlı bir hükümet kurarsa o zaman, Londra, Kafkasya ve Mezopotamya arasında güçlü bir tampon bölge ihdas etmiş olacaktır ki, bu her şeyden önce İngiltere'nin emperyalist siyasetinin gereklerine fevkalade uygundur."[456]

---

451 Aybars, **İstiklal Mahkemeleri, I-II, 1920-1927**..., s.268

452 Öke, **Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**..., s.159

453 Lozan da verilen Türk nüfus istatistiklerine göre Musul Merkezde 263830 Kürde karşın 146960 Türk bulunmaktadır. (Bkz: Mim Kemal ÖKE, **Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**..., s.151)

454 Öke, **Musul ve Kürdistan Sorunu**..., s.159

455 Noel'in, işgalcilere karşı verilen mücadele konusundaki tespiti yerindedir.

456 Öke, **Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**..., s.34-35

Bu fikirlerini, zihninde taşımakla yetinmeyen Noel, Milli Mücadeleyi sekteye uğratmak amacıyla, daha Amasya'dan Erzurum'a gitmekte olan Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklattırmak için Sivas Valisine baskı yapan, fakat başarılı olamayan Elaziz (Elazığ) Valisi Ali Galip ile birlikte Sivas Kongresini basma girişiminde bulundu. Ali Galip Bey, Kürt aşiretlerinin yardımıyla Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklaması için padişahtan emir almış ve bu amaçla silahlı aşiret mensuplarını etrafına toplamıştı.[457] Hatta Bedirhanlı Halil Bey, Sivas Baskınını genel bir isyana dönüştürmek üzere atlı silahşörler sağlamaya konulmuştu. Bu eylemden zamanında haberdar olan Mustafa Kemal Paşa, Elazığ'daki XV. Alay Komutanı İlyas Bey'den Ali Galip, Noel ve Halil Bey'in behemahal tutuklanmasını istedi.[458] Nihayetinde bu eylem başarısızlıkla sonuçlandı. Mustafa Kemal, bu hadisenin kendisinde Padişahın, Babıâli'nin ve İngilizlerin, milli mücadeleyi engellemek amacıyla hedef birliği yaptıkları intibaını uyandırdığını ve bu olaydan sonra İstanbul ile ilişkilerini kestiğini yazar.[459] Zaten, Türkiye ile İngiltere arasında Musul yüzünden anlaşmazlık çıktığı günlerde bu isyanın başlaması, isyancıların silah ve malzemelerinin bir kısmının İngiliz malı olması; Şeyh Sait isyanının, resmi makamlarca İngiliz tahrikinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanmıştır.[460]

5-Şeyh Sait İsyanında Aşiretler

Asırların biriktirdiği taassup ve cehalet, aslen Türk olan bu aşiretler üzerinde kendisini tüm ağırlığıyla hissettirirken; düşman da boş durmuyor, bu cehalet ve taassuptan faydalanarak, geniş ölçüde vaatlerde bulunuyordu. Bu çalışmaların sonucu: "Kürt Teali Cemiyeti" ve taraftarları eskiden beri Anadolunun bölünmez bir parçası ve asıl Türk yurdu olan Doğu illerimize başka bir duygu ile el atmıştı. Bu illerdeki çeşitli Türk boylarından kopmuş aşiretlere "Kürt" diye sesleniyor ve bu Türk çocuklarını Türkiye aleyhine harekete geçirmek için, her vasıtaya başvuruyordu.[461]

---

457 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.145
458 Öke, **Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**..., s.50-52
459 Kemal Atatürk, , **Nutuk 1919-1927**, ATAM, T.H.K. Basımevi, Ankara 2005..., s.98
460 Mehmet Doğan, **Tarih ve Toplum**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.213
461 Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, **Şeyh Sa'id İsyanı ve PKK**..., s.133

Şeyh Sait isyanının başlamasının ardından, Kürt aşiretlerinin tamamı isyana destek vermiş ve katılmış değillerdi. Milli Mücadelede Mustafa Kemal Paşa'nın emperyalist güçlere karşı vatanı müdafaa davetine icabet eden ve yer yer Kuvay-ı Milliye'de önemli görevler üstlenen Kürt aşiretlerinin tamamı kıyama kalkmadılar. Bölgede Kürt adı verilen Türkmen topluluklarının büyük çoğunluğu devletin yanında yer alsa[462] da bu isyana katılan aşiretlerin sayısı az değildir. İsyana daha ziyade, Zazaca konuşan Sünni aşiretler katıldı. Diğer Sünni aşiretler ve özellikle Dersim bölgesinin Alevi Kürtleri ise isyana ilgisiz kaldı.[463] İsyana katılan ve katılmayan aşiretlerin başlıcaları şunlardır:

a) İsyana Katılan Aşiretler

Aşiretin İsmi	Yaşadığı Bölge
Zikran	Göksu
Şeyhkan	Gökoğlan
Cibran	Karlıova
Hizan	Muş
Mekanlı	Hınıs
Solhan	Hınıs
Huytu	Muş Bölgesinde
Şigo	Muş Bölgesinde
Hasanlı	Malazgirt Bölgesinde
Pelemez	Karlıova Bölgesinde
Ömerhan	Karlıova Bölgesinde
Kolotu	Karlıova Bölgesinde
Hatto	Karlıova Bölgesinde
Mestan	Çapakçur Bölgesinde
Faro	Çapakçur Bölgesinde
Botan	Çapakçur Bölgesinde
Zikti	Genç Bölgesinde

462 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran** ..., s.159
463 McDowall, **Kürtler**, ...s.55

Piranlı	Genç Bölgesinde
Farkın	Silvan Bölgesinde
Hatipbeyleri	Silvan Bölgesinde
Milanlı	Viranşehir Bölgesinde
Cemil Paşazadeler	Diyarbakır Bölgesinde
Hezül	Ergani Bölgesinde
İbrahim Paşaoğlu	Viranşehir
Musyan	Çapakçur
Okciyan	Çapakçur

b) İsyana Katılmayan Aşiretler

9 ncu Kolordu Komutanının yardımı ile Beyazıt'taki Celali ve Zeylan Aşiretleri; 7 nci Kolordu Komutanının yardımı ile Mardin, Midyat, Savur, Nusaybin, Cizre dolaylarındaki Balli Dekorikiki, Halcan, Ömerkan, Hobige Aşiretleri, 2 nci Tümen komutanı ve Bitlis Valisinin yardımı ile Siirt ve Bitlis havalisindeki aşiretler; Elazığ ve Havalisi Komutanının yardımı ile Dersim dolaylarındaki aşiretler, isyana katılmamışlardı.[464] Bu büyük isyana katılmayan başlıca aşiretler ve bölgeleri şunlardı:[465]

Aşiretin ismi	**Yaşadığı Bölge**
Çarek	Varto
Hormek	-
Lolan	-
Bidin	Muş
Karabaş	Kiğı
Sim Haçlı	Kiğı
Şüküran	Kiğı
Kiğı Halkı	-
Varto Halkı	-

---

464 Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı,**Şeyh Sa'id İsyanı ve PKK...**, s.135

465 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, ..., s.328-329

Doğu'da birçok aşiretten destek alan Şeyh Sait, Dersim'in Givran Aşireti Reisi Halit Bey tarafından da desteklenir. Ancak Dersim'in önemli Kürt Şeyhlerinden bazıları, hükümete bağlılık mesajları yollamışlardır. Dersim'in lideri durumundaki Seyit Rıza ise bu bağlılık mesajlarına katılmamıştır.[466] Nitekim kendisi de ileride büyük bir isyan hareketine katılacak ve idam edilecektir.

c) Bazı Kürtlerin Ve Kürt Aşiretlerinin İsyana Tepkileri

İsyan öncesinde ve esnasında Kürtlerin önde gelenleri ile önemli Kürt aşiretleri farklı tavırlar sergilediler. Çıkarılması planlanan bir Kürt isyanının henüz planlama ve nabız yoklama dönemlerinde özellikle İngiliz ajanlarının varlığı aynı zamanda bir takım gerçekleri göz önüne sermektedir. Bu gerçek; medenileşmesini tamamlamış, devletinin çıkarlarını kendi menfaatlerinden üstün tutan Kürt kabilelerinin, olası bir isyan hareketine sıcak bakmadıkları gerçeğidir. Bu kabileler için devletin varlığı ve aldığı kararalar kadar, verdiği dini hükümler de kutsaldı ve saygı duyulmalıydı. Şu örnek; ifade edilen gerçeği destekler mahiyettedir:

1919 yılında bölgeyi gözlemlemek, gezdiği yerlerdeki Kürt nüfusunu ve silahlarının sayılarını, Türkler hakkındaki fikriyatlarını tespit etmek üzere işgal kuvvetlerinin onayı ile yola çıkan İngiliz ajanı Binbaşı Noel (Nowel), Musul, Nusaybin, Mardin, Halep, Midyat, Avire, Derik, Diyarbakır, Bağdat şehir ve kasabalarını dolaştı. 13 Mayıs 1919 akşamını Mahalami Aşiretine konuk olarak geçiren Noel, orada Mahalami Aşireti şeyhlerinden Halil Bey ve kardeşi Hasan Beylerle tanışmıştı. Bu beylerin amcaları Halef Bey'in; Türkler tarafından yakalanıp idam edilmesine rağmen Mahalami kabilesi reisinin hükümete hiçbir suretle kırgın olmadığı, İngiliz ajanını oldukça şaşırtmıştı. Aksine Halil Bey, gerçek bir Türk dostuydu ve bir İslam hükümetinin her icraatının, aleyhlerine tecelli etse bile, onlara şeref katacağına inanmaktaydı. Şeriat düzeni oldukça Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmayı düşünmediklerini söylemeleri ise Noel'i hayal kırıklığına uğrattı.[467]

Buna benzer bir yaklaşım da, İngiltere ve Amerikalıların kışkırtmalarıyla 20 Aralık 1920 günü Ermeni Boğos Paşa ile Kürt Şerif Paşa'nın anlaşarak Paris'te

---

466 Suat Akgül, , **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, Boğaziçi Yay. İstanbul 1992, s.44

467 Öke, **Musul ve Kürdistan Sorunu** ..., s.26

imzaladıkları ve özetle 'kendilerine bunca zulüm etmiş bulunan Türklerin boyunduruğundan kurtulma ve bağımsızlık' vurgulu bir muhtıra karşısında, Erzincan bölgesinden on aşiret reisi tarafından sergilenmiştir. Buna göre aşiret reisleri, Fransız yüksek komiserliğine gönderdikleri telgrafta Kürt Şerif Paşa'yı protesto etmişler, "Türkler ile Kürtlerin soy ve din olarak kardeş olduklarını" bildirmişlerdi.[468]

Ancak, Milli Mücadele kazanılmış, düşman yurttan kovulmuş ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanıyla Saltanat ve Halifelik kaldırılmıştı. Bu durum, İngilizlerin de suistimal etmeleriyle yeni bir Kürt tavrı doğmasına neden olmuştu. Kimine göre din elden gitmekteydi ve bir şeyler yapılmalıydı. Yine de bu tavır, tüm Kürt aşiretlerince sergilenmemişti. Tüm gayretlere rağmen isyanın tertipçileri bölgedeki aşiretlerin tümünü veya Kürtlerin tamamını yanlarına almayı başaramadılar. Örneğin Şeyh Sait, yine bölgede önemli nüfuzu bulunan Said-i Kürdi'nin (Sait Nursi), etkinliğinden faydalanmak amacıyla kendisini isyana davet ettiği zaman Sait Nursi, yazdığı cevap mektubunda[469] isyana karşı tavır sergilemişti. Zaten gençliğinde Nakşibendî şeyhlerinden de eğitim alan Sait Nursi, bir takım dini sebeplerle tarikatlara karşı çıktığını daha önceden açıklamıştı.[470]

Yine Sait Nursi, barış antlaşmalarına Kürt temsilcisi sıfatıyla katılan Kürt Şerif Paşa'yı kınama sadedinde 22 Aralık 1922 günü Vakit gazetesinde, dava vekili Ahmet Arif ve Binbaşı Mehmet Sıddık ile yayınladığı ortak yazıda: " Dört buçuk asırdan beri İslam'ın fedakâr ve cesur taraftarı olarak yaşamış ve dini geleneklere bağlılığı gaye edinmiş olan Kürtler, henüz beşyüzbin şehidin kanları kurumadan, şişlere geçirilen yetimlerin, gözleri oyulan ihtiyarların hatırlarını teessürle anarken, İslamiyet'in zararına olarak tarihi ve hayati düşmanımız ile barış anlaşmaları imzalamak suretiyle dinlerine aykırı hareket edemezler. Bu nedenle Kürt ulusal vicdanı bu gibi anlaşmaları

---

468 Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**, ..., s.14

469 Bu mektupta şu ifadeler yer alıyordu: "..Yaptığınız mücadele kardeşi kardeşe öldürtmektir ve neticesizdir. Çünkü Türk Milleti bin sene İslamiyet"e bayraktarlık etmiş, dini uğrunda yüz binler, milyonlar ile şehit vermiş ve milyonlarla veli yetiştirmiştir. Binaenaleyh kahraman ve fedakar İslam müdafilerinin torunlarına yani Türk Milletine kılınç çekilmez ve ben de çekmem…."(Bkz.Yeğin, **Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat** ,…Said' maddesi, ..., s.602 Ayrıca mektupta geçen bu ifadeye 'Teşebbüsünüzden vaz geçiniz. Zira akim kalır. Birkaç cani yüzünden binlerce kadın ve erkekler telef olabilir' diye de eklemiştir. Bkz. Mustafa Akyol, **Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek**, Doğan Kitap, İstanbul 2006, s. 94)

470 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**…,s.41

imzalayanları tanımadığını..."[471] beyan ederler. Genel olarak bakıldığında, bu isyanı destekleyen yerel liderler, çoğunlukla kırsal alanda etkili oldular. Şehir merkezlerinde aynı etkiyi gösteremediler.[472]

Bununla birlikte Said-i Nursi (Said-i Kürdi) 2 Ekim 1908'de İngiltere'nin desteği ile kurulan[473] Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak 9 Kasım 1908'de yayına başlayan "Kürt" adlı bir gazetenin yazar kadrosunda yer almış, hatta bu siyasi hareketin ideologluğunu üstlenmiş durumdadır.[474] Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesinde, "Kanunu-u Esasiye ve Osmanlılık idealine bağlanmış bir hayır cemiyeti" olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir.[475]

Kürtlerin ileri gelenlerinden ve 150 yıl yaşayarak dikkatleri üzerine çeken Zaro Ağa[476] da 28 Şubat 1925 tarihli Cumhuriyet gazetesine verdiği beyanatta; " Ben ne Şeyh Sait denen melunu tanırım ne de onun adamlarını... Allah onların belalarını versin. Allah devletimize, milletimize, Gazi Paşamıza zeval vermesin"[477] diyerek daha isyanın ilk günlerinde başkaldırıyı lanetlemiştir.

Bu noktada, Şeyh Sait'in isyanını bazı aşiretlerin ve akrabalarının hükümete ihbar ettiği görülmektedir. İsyanı, henüz hazırlık aşamasında, öğretmen Mehmet Zeki (Dündaralp), Genç Milletvekili Hamdi (Yılmaz), Hormek Aşireti ileri gelenleri dışında ayrıca Şeyh Sait'in bacanağı Binbaşı Kasım (Ataç), 1924 yılı Ekim ayında Mustafa Kemal Paşa'ya ihbar ettiler. Mehmet Şerif Fırat,[478] Hormek Aşiretinin isyan hazırlıklarını nasıl haber verdiğini şöyle anlatıyor: "Bu irtica hareketini ilk önce gizli bir mektupla Gazi Mustafa Kemal'e arz eden Varto'daki Hormek Aşiretinin aydınları olmuştu. Bu haberden sonra büyük kurtarıcı 1924 Ekim ayında Pasin depreminden ötürü Erzurum'a gelmişti. Erzurum yurtseverlerinden ve idari makamlardan edindiği tahkikatta ve Cibranlı Halit'in gösterdiği muhalefetten yakında isyanın başlayacağını

---

471 Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.14

472 Mustafa Akyol, **Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek**, Doğan Kitap, İstanbul 2006, s.94

473 Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**..., s.300

474 Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**..., s.301

475 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul 1952, s.429

476 Zaro Ağanın mezarı İstanbul Eyüp mezarlığındadır.

477 **Cumhuriyet**, 28 Şubat 1925 (EK-1)

478 Öğretmen olan Mehmet Şerif Fırat, aşiret içindeki nüfuz mücadelesi ve kişisel çekişmelernedeniyle1Temmuz 1949 günü Kasman Deresinde pusu kuran Halil Ağa tarafından öldürüldü. Bkz: Arslan, **Şeyh Sait Ayaklanmasında Varto Aşiretleri ve Mehmet Şerif Fırat Olayı**,..., s.46

anlamış ve Ankara'ya dönerken Yusuf Ziya, Cibranlı Halit ve arkadaşlarının yakalanmalarını emir buyurmuştur.'[479]

Mustafa Kemal Paşa, Cibranlı Halit'in yakalanması emrini vermeden önce, zamanında onun hocalığını yapmış olan Muş milletvekili İlyas Sami Bey'i Ankara'da makamına çağırarak kendisinden Cibranlı Halit ile konuşmasını, onun askeriyeden ayrılarak mecliste memlekete hizmet etmesini istemişti. Bu davetin sonrasını İlyas Sami Bey; şöyle ifade etmektedir : "Tam beş saat kendisine olup bitenler hakkında izahat verdim. Mustafa Kemal'in bugün bir devlet reisi bulunduğunu, ona karşı yapılan mücadelenin şahsi bir husumet olarak yorumlanamayacağını, binaenaleyh ordudan istifa edip Meclise milletvekili olarak gelmesini memlekete bu suretle hizmet etmesini bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın istediğini ve benim de böyle hayırlı olacağını düşündüğümü söyledim. O da bana: 'Ben askeriyeden istifa etmem. Ben onunla mücadele edeceğim' dedi. Bende doğan intiba, Halit Bey'in bir benlik havası içine düştüğü idi. Zira Mustafa Kemal'in avamdan Selanikli bir şahıs olduğu, kendisinin ise koca bir aşiret reisi bulunduğunu ifadeden kaçınmıyordu. Edindiğim intiba, Doğuda birtakım olayların olacağı idi..."[480] Görüldüğü gibi, doğudaki aşiret reislerinin gözünü bağlayan en önemli bağlardan birisi de gurur idi. Memlekete ve bulunduğu bölgeye meşru yollardan hizmet teklifi karşısında sarf ettiği bu sözler, aşiret reisliği mevkisinin alt yapısını anlamamızda bize yardımcı olmaktadır.

Nisan 1925'te hükümet kuvvetleri duruma hakim olmaya başladığında Doğu Anadolu'daki bir çok aşiret, Şeyh Sait ve yabancı devletlerin kışkırtmalarına kapılmamış, Türk ordusunun yanında isyancılarla yapılan çarpışmalara katılmıştı. Aşiret başkanları Türkiye Cumhuriyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılık telgrafları çekiyor, Şeyh Sait isyanını lanetliyorlardı.[481]

Nitekim Şark İstiklal Mahkemesi üyelerinden Kürt kökenli Urfa Milletvekili Ali Saip Bey de Şeyh Sait'in idam kararını veren mahkemenin üyesiydi. İsyan harekâtını bastıran Korgeneral Kasım İnanç da Diyarbakır kökenliydi.[482]

---

[479] Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**..., s. 199
[480] Toplu, **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar, Ayaklanmalar**,..., s.364-365
[481] Taçalan-Etingü , **Suikastlar ve Ayaklanmalar Tarihi**,..., s.418
[482] Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**, ..., s.199

6-İsyanın Başlamasıyla Birlikte Genel Kurmay Başkanlığının Aldığı Tedbirler

1925 yılında 2. Kongresini yapan AZADİ mensupları 1925 Mayıs'ında isyanın başlatılmasına karar vermiştir. Ancak Şeyh Sait, müritlerinin çoğunlukta bulunduğu Lice, Hani, Piran, Palu bölgelerinde hazırlıkları gözden geçirmek için seyahate çıkmış, Lice'nin Hani bucağında Torakhanlı Reşit Ağa, Kör Hüseyin Ağa, Eyüp oğlu Zülfi Ağa, Tirandan Öğretmen Fahri, kardeşi Abdurrahim ve Miri Hamdi Bey'in katıldığı bir toplantıda baharın başlangıcı sayılan Nevruz'un tarihi olan 21 Mart 1925, isyanın başlangıç tarihi olarak kararlaştırmıştı.[483]

8 Ocak 1925 günü Şeyh Said, Solhan İlçesine bağlı Melekan Köyüne gelmiş ve burada Dayısı Şeyh Abdullah ve kendisini bekleyen firari Kerem'le sabahlara kadar konuşmuşlardı. O gece Melekan Köyünde verilen karar göre;

- Şeyh Said, Çapakçur, Genç[484], Hinli, Lice, Farkın, Silvan, Hazo, Diyarbakır, Ergani Bölgelerindeki aşiret ağaları, şeyh ve hocalarıyla görüşecek Mardin'den Suriye'ye bir heyet gönderdikten sonra Çapakçur'a dönüp burada isyan çıkaracaktı ve Diyarbakır üzerine yürüyecekti.
- Şeyh Said oğlu Ali Rıza ve Firari Kerem, Melekan köyünden Şeyh Said fetvasının bir suretini alarak Solhan, Ömeran, Zitki Aşiretlerini gezip, Boğlan Gediği üzerinden Muş ovasına, buradan Kulp, Sason, Mutki'ye uğrayıp bu ilçelerdeki halk ayaklandırılacak, Malazgirt'te Hasanlı Halit'le birleşip Bitlis üzerine yürüyeceklerdi.
- İsyan patladığı gün, Melekanlı Şeyh Abdullah, Solhan, Ömeran, Zitki Aşiretlerini alarak Karlıova'nın Cibran Aşireti reisi Kamil Baba ve oğullarıyla birlikte Varto'daki Hormak Aşiretini dağıtacaklardı. Varto merkezini işgal edip, buradaki Cibran kuvvetlerini de alarak, Hınıs üzerinden Malazgirt'e girip Halit'i kurtardıktan sonra Irak hududunda Şeyh Mahmud'la birleşeceklerdi.
- İsyan patlar patlamaz Gökdereli Şeyh Şerif, Palu bölgesindeki aşiretleri ve Zaza Yado'yu emrine alarak Elazığ üzerine yürüyecek, Çan şeyhleri de

483 Toplu, **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar, Ayaklanmalar**... ,s.354.
484 Genç, şimdiki Bingöl ilinin bir ilçesiydi. O zamanlar il konumundaydı.

Çapakçur Zaza aşiretleri ile Çapakçur'u işgal edip Kiğı ve Erzincan üzerine yürüyeceklerdi. [485]

Şeyh Sait, 9 Ocak 1925 günü Melekan köyünden Çapakçur'un Çan köyüne giderek Şeyh Mustafa'ya misafir olup verdikleri kararı ona da tebliğ etmişti. 12 Ocak 1925 günü Çapakçur merkezine ve ertesi gün Simsor köyüne gidip bu bölgenin bütün ağa, hoca ve şeyhleri ile görüştü. Mistan ve Botan kabileleri de kendisini ziyarete gelmişlerdi. Şeyh, uğradığı bölgelerden Cumhuriyet Hükümetini tanımadıklarına dair mazbatalar alıyor, bölgeden kendisine yüzlerce silahlı katılıyor, bütün halk kendisini karşılayarak ayaklarını ve eteklerini öpüyorlardı. Şeyhin heybesinde 5000 İngiliz altını vardı. Bu paralar Ali Rıza'nın Halep'te sattığı koyunların parasıydı. Bunlardan başka Şeyhi ziyarete gelen her kişi ona zekât adı altında bol paralar veriyordu. Şeyh Sait bu debdebe ve büyük bir kalabalıkla 15 Ocak 1925 günü Darahini vilayet merkezine gelmişti. Kasaba aşireti reisi Hacı Sadık ve Yusuf'la konuştu, onlara verdiği emirde isyan patlayınca vilayet merkezini işgal etmelerini söyleyerek merkezden ayrılmıştı.[486]

13 Şubat günü yanında üç yüz atlı ile Piran'a gelerek kardeşi Şeyh Abdurrahim'in misafiri oldu. Adı daha sonra Dicle diye değiştirilen Piran'da verdiği vaazda Şeyh Sait; "Medreseler kapandı. Din ve Vakıflar Bakanlığı kaldırıldı. Din okulları Milli Eğitime bağlandı. Gazetelerde bir takım dinsiz yazarlar dine hakaret etmeye, Peygamberimize dil uzatmay cüret ediyorlar. Ben bugün elimden gelse bizzat döğüşmeye başlar; dinin yükselmesine gayret ederdim." diyordu.[487] Aynı gece Üsteğmen Hasan Hüsnü, beraberinde teğmen Mustafa (Casım) ve 15 jandarmayla Şeyh Abdurrahim'in evine geldi. Şeyh Sait'ten, Bahri[488] adlı şahsın evinde kalmakta olan ve cinayetten sanık 10 Kürt'ün kendilerine teslim edilmesini istedi. Bunun üzerine Şeyh Sait "buraya beraber geldik ve onlar arkadaşlarımızdırlar. Sizden ricam ben burada olduğum sürece onlara herhangi bir kötülük etmemenizdir. Ben buradan çıktıktan sonra istediğinizi yapmakta serbestsiniz" [489] diye cevap verdi. "Şimdi bunları yakalarsanız

---

485 Fırat, **Doğu illeri ve Varto Tarihi**..., s. 204-205
486 Fırat, **Doğu illeri ve Varto Tarihi**..., s. 204-206
487 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..., s.88
488 Prof. Hasretyan teslim edilmesi istenilen mahkumların, Hesıke, Elıki, Elıki Medıki, Weli, Nedıki, Hesene, Bezı, Meheme, Isıki,Ismele, İsıki, Şweşe Mehmedi, ve Behri Mehmede İmseli adlı kişiler olduğunu belirtir.
489 Metin Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1994, s.48.

benim şerefim ve haysiyetimi çiğnemiş olursunuz" diye de ekledi.[490] Fakat subay, Türkiye Cumhuriyet Kanunları çerçevesinde hareket etmekten başka hiçbir şeye saygı duymayacağını belirterek, sanıkların teslim edilmesi için emir verdi. Subayın emri yerine getirilmeyince, halkla, Hüsnü Efendinin komutasındaki askeri birlik arasında çatışma çıktı. Subay ve askerlerin üzerine ateş açtıran, Şeyh Abdurrahim idi.[491] Bu arada askerlerden bazıları şehit edildi, diğerleri de esir edildiler. Bu çatışmanın ardından Şeyh Sait, genel isyanı ilan etmeye mecbur kaldı.[492]

Piran köyünde çıkan bu çatışma, isyan planının uygulanmasını sekteye uğrattı. Aslında Şeyh Sait, Kürtlerin genel bir isyana hazır olmadıklarını biliyordu, bu yüzden de Piran'da meydana gelen olayı yerinde sınırlı tutmak ve başka yörelere sıçramasını önlemek için Piran'ı terk ederek Genç'e gitti. Fakat kardeşi Şeyh Tahir, olayı duyduğu zaman Lice Postanesine el koydu ve 200 adamla beraber Genç'e gelerek el koyduğu bütün para ve belgeleri Şeyh Sait'e teslim etti. Bu iki olay, isyanın erken başlamasına neden oldu. Bundan dolayı Şeyh Sait, vaktinden önce başlayan bir isyanın başına geçti.[493] Yaklaşık iki yıldır hazırlanan "Kürt-İslam Ayaklanması" Piran'da basit gibi görünen bir olayla başlamıştı.[494]

14 Şubat'ta Şeyh Sait, sayıları on bine varan beraberindekilerle Genç'e el koydu. Kaymakam ve memurları esir alarak Modan Aşiret Reisi Faki Hasan'ı Kaymakamlığa tayin etti. İsyancılar tarafından Genç şehrini geçici başkent yapan, her Kürdü din yolunda mücahit kabul eden, dinsel ve dünyevi yetkileri Şeyh Sait'te toplayan, bütün vergi ve esirlerin Genç'te toplanmasını yürürlüğe sokan geçici bir kanun çıkarıldı. İsyanı başlatanlar, vatandaş üzerindeki ağır 'Aşar' vergisinin kaldırıldığını söylediler. Bunun yerine halkın, isyana katılanlara yiyecek vermesini istediler. Bu durum halkın çoğunun yöneticilere karşı silaha sarılmalarına neden oldu.[495] İsyanın başındaki Şeyh Sait, ilk yazılı emirlerini "Emirel Mücahidin Muhammed Said Nakşibendî" imzasıyla yayınladı.[496]

490 Mumcu,**Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.68
491 Mumcu,**Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.68
492 Olson, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**, ..., s.161
493 Hasretyan-Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**..., s.10-11
494 Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.68
495 Hasretyan- Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**..., s.11
496 Mumcu,**Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.70

İsyanın böyle hızlı genişlemesi, geçici bir başkent, isyancılar tarafından hızla çıkarılan kanunlar, bazı yazarları heyecanlandırdı. Armstrong, bu gelişmeleri: "Kürdistan ve doğu vilayetlerinde alevlenen isyan, önünde titreyen Cumhuriyetin temellerini sarsmaya başladı. Yüksek dağlarda yaşayan kabileler olan Kürtler ayaklandı. Nakşibendî dervişlerinin reisi Şeyh Sait: Kahrolsun Ankara'nın gâvur hükümeti, yaşasın padişah ve halife' çığlıklarıyla ayaklanmayı başlattı" diye yazdı.[497] Bu isyan, yurtdışında sürgünde bulunan son Osmanlı padişahı Vahdettin'i de umutlandırdı. Yabancı gazetecilere demeçler veren Vahdettin, Türkiye'ye dönüp tekrar tahta geçeceğini söyleyecek kadar ileri gitti.[498]

İsyanın hızlı büyümesinin önemli nedenleri vardı. Örneğin, isyancıların gerçekleştirdiği saldırılar, düzenli bir ordunun örgütlü saldırısı değildi. Şeyh Sait'in kendisi de düzenli bir ordunun kumandanı değil fakat birinci derecede şeyhlerin reisliği altında olan Kürt aşiretlerinin başıydı. Kürtler ilerledikçe yöre halkı da o oranda kendilerine katılıyordu. El koydukları her yerleşim merkezinde, sürekli olmayan ama günün gereksinimlerinin ürünü olarak çıkan idareler kuruyorlardı. Ayrıca yolların bozukluğunun ve vadi çokluğunun, isyancılara büyük yardımı dokundu. Bu sıkıntılı coğrafya, Türk ordusunun manevraları karşısında büyük zorluklar ortaya çıkardı. Ulaşım ve haberleşme imkânları oldukça zayıftı. Bu durumda isyanın başlangıçta etkili olmasının birinci sebebinin bölge coğrafyası, iklim ve arazi yapısı olduğu söylenebilir. Bölgenin kalbi; ulaşılması güç, düzenli orduları geri püskürten ama çetelere ve kanun kaçaklarına barınak olan dağlardı. İkinci sebep de; bölge halkının dinine bağlı, okuma yazması yok denecek kadar az, kendi başlarına karar veremeyecek kadar bilgisiz olmalarıydı. Bu nedenle isyan hareketine katılmakla sanki din ve şeriatı kurtaracaklardı. Çünkü kendilerine yapılan propaganda bu yöndeydi. Din olgusunun toplumları harekete geçirmedeki gücü bu noktada kendisini tamamen hissettirmekteydi. Din sosyolojisinin bütün kuramları kendisini hissettiriyordu. Zaten bölge halkı fakir, tarım ve hayvancılıkta geri, ekonomik ve sosyal açıdan; ağaya, şeyhe bağımlı, kapalı bir ekonomik ve sosyal yapıdaydı. İşte Şeyh Sait isyanında özellikle kabile ve din olgusunun bir araya gelmesi ve bu olguların dış güçler tarafından da desteklenmesi,

---

[497] H.C. Armstrong, **Bozkurt**, Arba Yay.Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996, s. 189
[498] Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, T.İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001..., s.293

isyanın hızlı gelişmesi ve genişlemesi sonucunu verdi. İsyanın sebeplerini üç kelimeyle özetleyecek olursak: *Cehalet, sefalet ve menfaattir* diyebiliriz. [499]

Durumun ciddiyetini gören Genelkurmay Başkanlığı, 3.Ordu Müfettişliğine verdiği emirde;

"1. Şeyh Sait olayı bilinmektedir. Hükümet eşkıyalığı bir an önce gidererek güçlülüğünü göstermek suretiyle dirlik ve düzeni süratle yerine getirmeye karar vermiştir.

2. Takip harekâtını bir elden sizin yönetmeniz ve valilerin harekât bakımından emrinizde bulunması uygun görülmüştür. Bu harekât iç dirlik ve düzenliği sağlamak bakımından olduğu için genel yönerge İçişleri Bakanlığından verilecek ve bu konuda o bakanlıkla muhabere edilecektir. Yanlız harekâtı yapacak ve katılacak askeri birlikler hakkında Genelkurmay Başkanlığına bilgi verilecek ve yeni birliklerin katılması hususunda Genelkurmay Başkanlığının da onayı alınacaktır.[500]

Alınacak ilk tedbirler şunlardı: Erzurum müstahkem mevkii erlerinden 150 kişilik bir birliğin bölük halinde derhal Hınıs'a hareket ettirilmesi 9. Kolordu Komutanına emredildi. Erzincan Estersüvar (katıra bindirilmiş) Taburunun 120 atlısı 13 Şubat 1925'te Erzurum yolu ile Hınıs'a hareket etti. Diyarbakır'dan yola çıkarılan 7 nci Kolordu Süvari Bölüğü ile jandarma birliği Piran doğrultusunda hareket ettirildi. Orada sükûneti sağladıktan sonra Palu'ya doğru gönderilmesi planlandı.[501]

İsyan bölgesinde yeteri kadar askeri güç bulunmuyordu. Bunun sebebi ise; ordu içerisinde yaşanan bir takım sıkıntılar[502] ve batıdan sevk edilen askeri kuvvetlerin yarısının demiryoluyla sevk edilmesiydi. Fransızların kontrolünde bulunan Adana demiryolu hattının kullanılmasında bir takım bürokratik engeller yaşanıyordu.[503]

23 Mart 1925 tarihinde İsyan bölgesi çevresindeki görevli askeri birliklerin durumu ektedir.[504]

---

499 Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı,**Şeyh Sa'id İsyanı ve PKK**..., s.10

500 Gen. Kur. Harp Tarihi Başk., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar** ..., s.90-91

501 Gen. Kur. Harp Tarihi Başk., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..., s.91

502 Başta Kazım Karabekir Paşa olmak üzere Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Cevat Şakir ve Cafer Tayyar gibi önemli paşaların Mustafa Kemal ile bazı konularda (Örneğin Musul'un gerekirse askeri güç kullanarak alınmasını gibi) fikir ayrılıklarına düşmeleri ve Vanlı teğmen Hurşit, Yüzbaşı Nuri gibi subayların birlikleriyle beraber firar ederek İngilizlere katılması gibi...

503 Olson, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı**, ..., s.158

504 Gen. Kur. Harp Tarihi Başk., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..Kroki: 13, (Ek-4)

İsyanın merkezi Murat nehrinin güneyindeki Genç olmakla beraber, Asiler merkezden 3 ayrı istikamete genişlemişlerdi. Bölgenin büyük bir kısmı isyan alanının içindeydi. Şeyh Sait'in Diyarbakır İstiklal Mahkemesinde belirttiği şekilde;

1. Cephe; Murat Nehrinin güneyinde Diyarbakır istikametinde ilerleyecek grup olup, bunun başında Şeyh Sait kendisi bulunacaktır. Bu Cephe 3 ana istikamete ayrılmıştır;

a. Genç- Lice- Hani-Diyarbakır istikameti

b. Genç-Lice-Kulp-Muş ve Bitlis istikameti.

c. Genç-Hani-Maden-Elazığ istikameti.

2. Cephe; Çapakçur Cephesi olup, Murat Nehri kuzeyindeki bu cephede 2 ana istikamete ayrılmıştır. Cephe Komutanlığına Şeyh Şerif görevlendirilmiştir. İlerleme istikametleri;

a. Çapakçur-Gökdere-Palu-Elazığ istikameti.

b. Çapakçur-Sancak-Kiğı istikameti.

3. Cephe; Muş cephesi olup, Doğuya ve Kuzeye genişleyecek olan bu cephe, 2 ana istikamete ayrılmıştır. Cephe Komutanlığına Melikanlı Şeyh Abdullah görevlendirilmiştir. İlerleme istikametleri;

a. Genç-Solhan- Varto- Erzurum istikameti.

b. Solhan-Muş-Bulanık-Malazgirt istikameti.[505]

Asiler Genç' den ve Çapakçur'dan sonra süratle Palu' ya doğru yürüdüler. Şeyh Şerif, ilçeyi tek kurşun atmadan teslim aldı. Bunun nedeni Şeyh Sait tarafından Elazığ'ın 'fethine' Memur edilen Şerif' in Palu'yu kuşattığında yaptığı aldatma tedbiri etkili olmuştur. Palu ilçesi kuşatıldığında ilçenin yöneticileri ile bazı eşraf, Şeyh Şerif'e bir nasihat heyeti gönderdiler. İlçenin saygın kişileri de bu heyetin içinde idiler. Şeyh bunları derhal tutukladı ve rehin olarak kullandı. Palu'nun savunması için bütün önlemler alınmış olduğu halde, Şeyhin bu insanları öldüreceği korkusu karşı koymayı engelledi. Subaylar ateş ettirmediler.[506]

Palu düşünce Elazığ'ın yolu açıldı. 24 Şubat sabahı saat:03.00'te Elazığ il merkezinin çevresine yerleştirilmiş bulunan kuvvetlere isyancıların taarruzu başladı.

---

505 Halil Şimşek, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**..., s.126-127

506 Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, ..., s.52

Cephane deposu asilerin eline geçti. Asiler şehre ünlü naraları *"Sallallah"* ile girer girmez önce Jandarma binasını yağma ettiler. Hapishanedeki tutuklu ve hükümlüleri serbest bıraktılar.[507]

7- Hükümetin Şeyh Sait İsyanına Karşı Aldığı Tedbirler

İsyanın başladığı ve geliştiği günlerde, Ankara siyasi çevrelerindeki düşünce; Piran olayının mahalli olduğu ve süratle bastırılmakta bulunduğu üzerinde idi. Gazetelerde bu yönde çıkan haberler kamuoyunu fazla rahatsız etmemişti. Zira o günlerde memleketin hemen her tarafında özellikle doğu illerinde eşkıya çarpışmaları gündelik olaylar arasında idi. Hatta İçişleri Bakanı Cemil Bey, Piran olayı hakkında izahat veriyor ve asilerin civardaki zabıta kuvvetleri, uçaklar ve sair vasıtalarla *tenkili*[508] hakkında lazım gelenlere emir verildiğini ve meseleye kapanmış nazarıyla bakıldığını bildiriyordu.[509] Bu devrede, henüz isyanın kaynağının ne olduğu, bilinememiş, isyancıların şeriatın iadesini mi yoksa bölgenin bağımsızlığa kavuşturulmasını mı istedikleri anlaşılamamıştı.[510]

Başlangıçta basit bir asayiş bozucu olay olarak açıklanan Piran olayı, iktidar partisinin genel kurulunun 16 Şubat 1925 Salı günü sabahleyin saat:10.00 'da yapılan toplantısında görüşüldü. Toplantı saat: 17.30'a kadar sürdü. Toplantıda Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa'da bulundu. Milletvekillerine; Hükümet adına Başbakan Fethi Bey ve İçişleri Bakanı Cemil Bey bilgi verdiler. Fethi Bey artık "eşkıyalık" tan söz etmiyor, olayın "irticai bir isyan" olduğunu bildiriyordu. Şeyh Sait'in bildirisini grupta okudu. Bu bildiride Şeyh Sait, bağımsız bir Kürdistan'ın kurulacağını bildirdikten sonra Halifenin döneceğini, şeriatın tekrar toplum hayatına hakim olacağını, dinsiz olan "Hükümet- i Hazıra'nın (mevcut hükümetin) ortadan kaldırılması gerektiğini bildiriyordu. Fethi Bey, durumu ortaya böyle koymakla beraber, olayın "mahallilik vasfı" olduğunu bunun bir topyekûn karşı ihtilal başlangıcı manasına alınmasına engel

---

507 Şimşek, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**..., s.138

508 Uzaklaştırma anlamına da gelen 'tenkil' kelimesi, burada *bastırmak, üstesinden gelmek, tepelemek* manalarında kullanılmıştır. Genellikle resmi bir söylem olan bu kelime, ifadenin orjinalliğini bozmama adına, zaman zaman aynen kullanılmıştır.

509 Gen.Kur. Harp Tarihi Başk., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar** ..., s.90

510 Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Fethi Okyar'ın Anıları**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1999, s.40-41

olmaya çalışıyordu. "Şeyh Said diye bir adam, vatanın bir bölgesinde böyle yapmıştı. Şimdi hükümet önlemleri alıyordu." Bunların çoğu, genel önlemlerdi ve olay bunlarla bastırılacaktı. Hükümet, Hıyaneti Vataniye kanununa da bazı ekler öneriyordu. Bunlar iki kısımdı: Dini kendi emellerine alet ederek, zihinleri karıştırmak hareketini yapanlar, Hıyaneti Vataniye kanunu gereğince cezalandırılacaklardı. Bu çeşit yayınlarda bulunan gazeteler hemen kapatılacak, sorumluları da cezalandırılacaktı.[511]

Hükümet, şarkta çıkan bu isyanın yayılmasını önlemek için Diyarbakır, Elazığ, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri ve Kiğı'da sıkıyönetim ilan etti.[512]

O günlerde bazı muhalif gazeteler, Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Fırkası ile kurulacak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında tarafsız olmasını isterler. Ancak Mustafa Kemal Paşa " Benim için taraflık vardır. Ben tarafım. O da Cumhuriyet taraflığı; fikri, içtimai, inkılâp taraflılığıdır." diye beyanat veriyor, böylece eski arkadaşlarının kurduğu yeni parti'ye, tıpkı " İkinci Grup"´diye daha baştan aykırı, hatta hasım olduğunu gösteriyordu.[513]

İsyanın çıkmasında Mustafa Kemal Paşa, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı da sorumlu tutmuştu. Bu husus, Nutuk'ta: "..Ne oldu Efendiler ? Hükümet ve Meclis olağanüstü tedbirler almayı gerekli gördü. Takriri Sükûn Kanununu çıkardı. İstiklal Mahkemelerini kurdu. Ordunun savaşa hazır sekiz dokuz tümenini, uzun zaman isyanı bastırmak üzere görevlendirdi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası denilen zararlı siyasi kuruluşu kapattı..."[514] sözleriyle ifade edildi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının yapısı incelendiğinde, bu tür başkaldırılara çok da soğuk baktığını söyleyemeyiz. Terakkiperver Cumhuriyet fırkasının parti programında yer alan 'dini fikir ve inanışlara hürmet edileceğine' ve idarede adem-i merkeziyet (yerinden yönetim) usulünün uygulanacağına dair hükümler; parti mensuplarının bu hükümlere dayanarak yaptıkları propagandalar, isyanı tertip edenlerin işine yaradıkları gibi, halka isyan cesaretini de vermiştir.[515]

---

511 Şimşek, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, ..., s. 125 – 126.
512 **BCA**. Fon kodu: 30.18.1.1 (Ek- 5)
513 Ahmet Kabaklı, **Temellerin Duruşması**, Türk Edebiyat Vak. Yay.İstanbul.1991, s. 267.
514 Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ATAM, T.H.K. Basımevi, Ankara 2005, s.604
515 Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**..., s.289

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının isyandaki rolü ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa; "Efendiler, olaylar ve olup bitenler ortaya koydu ve ispat etti ki, Terakkiperver ve Cumhuriyet Fırkasının programı en hain kafaların eseridir. Bu parti, memlekette suikastçıların, gericilerin sığınağı ve ümitlerinin dayanağı oldu. Dış düşmanların, yeni Türk Devleti'ni körpe Türk Cumhuriyeti'ni yıkmayı hedef alan planlarının kolaylıkla uygulanmasına yardım etmeye çalıştı. Tarih, (gizli maksatlarla hazırlanmış genel ve gerici nitelikteki) Doğu isyanının sebeplerini inceleyip araştırdığı zaman, onun önemli ve belirli sebepleri arasında Terakkiperver ve Cumhuriyet Fırkasının dini konularda verdiği sözleri, doğuya gönderdiği sorumlu sekreterinin kurduğu örgütü ve yaptığı kışkırtmaları bulacaktır."[516] demektedir.

Türk inkılâbının gerçekleştirilmesini her şeyin üstünde gören Mustafa Kemal, zaten halife taraftarı olan[517] Fethi Bey ve Hükümeti ile inkılâp yapamayacağını anlamış olduğundan; olayların gelişmesi üzerine sertlik ve inkılâp yanlısı İsmet Paşa Hükümeti'nin kurulmasını destekledi. Muhalif grup olan Rauf Bey, Ali Fuat, Kazım Karabekir, Refet Bele, Cefer Tayyar ise, İsmet Paşa'ya karşı çıkıyor, Fethi Bey hükümetinin aldığı tedbirleri yeterli buluyor, isyanın fazla büyütülecek bir olay olmadığında ısrar ediyorlardı. 21 Şubat 1925'te İsmet Paşa aldığı çağrı üzerine Ankara'ya geldi. 2 Mart 1925'te yapılan güven oylamasını kaybeden Başbakan Fethi Okyar, 3 Mart 1925'te istifa etti.[518] Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın elinde, muhalefet liderlerinin aleyhinde kullanabileceği kanıtlar vardı. Örneğin Kazım Karabekir'den Şeyh Sait'e yazılmış bir mektup bunlardan biriydi.[519]

Mustafa Kemal Paşa, isyanın başını çekenlerin aralarındaki haberleşmeleri de yakından izlemiştir. Nutuk'ta: "....Ergani'de asilerin valiliğini kabul eden ve sonra asılmış olan Kadri, Şeyh Sait'e yazmış olduğu mektupta : 'Millet Meclisi'nde Kazım Karabekir Paşa'nın partisi, şeriat hükümlerine saygılı ve dindardır. Bize yardımcı olacaklarına şüphe etmem." sözlerine yer vermiştir.[520] Dahası, Şeyh Sait İsyanının elebaşlarından olan Şeyh Eyüp yargılanması sırasında "Dini kurtaracak biricik partinin,

---

516 Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ATAM, T.H.K. Basımevi, Ankara 2005, s.602
517 Asuman Demircioğlu, *"Faik Ahmet Bey ve Cumhuriyet"*, **Atatürk Dergisi**, C:3 , Erzurum 2000, s.77
518 Şimşek, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**..., s.141-143
519 Armstrong, **Bozkurt**,...,s.191
520 ATATÜRK, **Nutuk** 1919-1927,..., s.603 (Ayrıca Bkz: ATATÜRK, Söylev, I-II, ..., s.406)

Kazım Karabekir Paşa'nın kurduğu partinin olduğu, din kurallarına uyulacağının, parti tüzüğünde bildirildiğini" söylemiştir.[521]

İsmet Bey Kabinesi 3 ret oyuna karşılık 154 kabul oyu ile güvenoyu aldı ve yeni hükümet kurulmuş oldu.[522] Esasen, Cumhuriyet Halk Partisi, devrimi halka yaymak, yaygınlaştırmak, devlete sahip çıkmak amacıyla kurulmuştu. İslamcı muhalefet sinmiş, susturulmuş ama silinmemişti. Köşesine çekilmiş devrime karşı yapılan çıkışların sonuçlarını, tepkilerini izliyor, uygun zemin ve zamanı kolluyordu.[523]

Hükümetin, isyanın bastırılmasında kullandığı en etkili kanunlardan birisi, Hıyanet-i Vataniye kanunuydu. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açarak aynı zamanda cumhuriyete giden yolları da açan Mustafa Kemal Paşa, yurt genelinden devam eden isyanların, asker kaçaklarının ve meclisin açılışına gelebilecek tepkilerin önüne geçebilmek amacıyla Hıyaneti Vataniye Kanununun 29 Nisan 1920 tarihinde kabulünü sağladı.[524] Yıllardan beri süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar gerek psikolojik, gerekse ekonomik bakımdan Türk halkını çökertmişti. Milletin devlete karşı güveni sarsılmıştı. Birinci Dünya Savaşının ikinci yılında asker kaçaklarının oluşturduğu çetelerin davranışlarının önlenememesi milleti hükümetten soğutmuştu.[525] Anadolu iç güvenlik açısından içler acısı bir duruma gelmişti. Ekonomik hayat ile birlikte sosyal çöküntü de başlamıştı. Erkeklerini kaybeden aileler daha da kötü durumda idi. Açlık, sefaletin doğmasına sebep olmuştu.[526] Bu ekonomik ortamın bozulmasından ortaya çıkan asayişsizliğin önlenmesi adına Hıyanet-i Vataniye Kanunu etkili oldu. Bu kanunun 1. maddesinde "Yüce hilafet makamı ve saltanatı ve Ülkeyi yedi yabancı devlet güçlerinden kurtarmak ve saldırıları önlemek amacına yönelik olarak kurulan Büyük Millet Meclisine karşı düşünce veya uygulamalarıyla veya yazdıkları yazılarla muhalefet ve bozgunculuk edenler vatan haini sayılır diyerek kanunun kapsamını, 2. Maddesinde: "Bilfiil vatan hainliği yapanlar asılarak idam edilir. Şahsen olaylara karışanlar ve teşebbüs edenler ceza kanununun kırk beşinci ve kırk

---

[521] Gazi M.Kemal Atatürk, Söylev, I-II, Haz: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2004, s.406-407
[522] Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**..., s.229
[523] Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2000, s.246
[524] Düstur, Üçüncü Tertip, C. I, s.4
[525] Aybars, **İstiklal Mahkemeleri, I-II, 1920-1927**..., s.20
[526] Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadele de Erzurum**, Ankara, 1946, s.13

altıncı maddesine göre cezalandırılırlar" ve 3. maddesinde: "Konuşmalarıyla halkı alenen vatan hainliği suçunu işlemeye tahrik ve teşvik edenler veya bu teşvik ve tahriki yazılarıyla ve çok değişik araçlarla yayanlar geçici kürek cezasına çarptırılırlar. Yapılan bu tahrik ve teşvik sonucunda bozgunculuk olayları çıkarsa teşvik ve tahrik edenler idam olunurlar" diyerek cezai müeyyideyi, 10. Maddesinde de: "İsyanlara katılmayanlar hakkında kasten suçlamalarda bulunanlar, iddia ettikleri suçun cezası ile cezalandırılırlar" diyerek yapılabilecek iftiraların önüne geçilmiş oluyordu. Diğer maddelerde de usule ilişkin hükümler vardı.[527]

Şeyh Sait isyanının başlamasını takip eden günlerde kapsam olarak üç maddeden ibaret olan fakat etki ve sonuçları bakımından oldukça geniş hükümler içeren Takrir-i Sükûn Kanunu, mecliste ciddi tartışmaların ardından[528] kabul edildi. Oylamaya iştirak eden 144 mebustan 122'si kabul, 22'si red oyu verdi.[529] Üç gün sonra da Şark İstiklal Mahkemesinin savcı ve yargıçları seçildi.[530]

İsmet Paşa hükümetinin Doğu Anadolu'daki isyanı bastırmak üzere çıkardığı fakat ülkenin geneli üzerinde uyguladığı politikası üzerinde oldukça etkili olan kanunun birinci maddesi şöyleydi: "İrticaa (gerici şeriatçı eylemler) ve isyana ve ülkenin toplumsal düzenini, huzur ve güvenliğini bozmaya yönelik tüm örgütlenme ve kışkırtma ve teşvik ve kalkışmalar ve yayınları, hükümet, Cumhurbaşkanının onayı ile doğrudan ve yönetsel olarak önlemeye yetkilidir."[531]

Bu kanunun gazetelere yansımasını Ahmet Altan şu sözlerle dile getirir: "İsyan doğuda patladı ama "Takrir-i Sükûn" yasası İstanbul'daki gazetelere yasaklar getirdi."[532]

İstanbul'da *Tevhid-i Efkar, Sebilürreşat* dergisi ile İttihatçıların gazetesi *İstiklal*, Trabzon'da *İstikbal* adlı gazete, Adana'da *Sayha* ve sol gazetelerden *Aydınlık* ve *Orak-Çekiç* de kapatılan gazete ve dergilerdendi.[533]

---

[527] **Düstur,** Üçüncü Tertip, C. I, s.4
[528] Takriri Sükun Kanunu ile ilgili mecliste yaşanan tartışmalar için Bkz. Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.89-95
[529] TBMM **Zabıt Ceridesi,** Devre II, İçtima Senesi II,T.B.M. Meclisi Matbaası 1976, s.155
[530] Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.95
[531] TBMM **Zabıt Ceridesi,** Devre II, İçtima Senesi II,T.B.M. Meclisi Matbaası 1976, s.131
[532] **Hürriyet,** 11.06.2006
[533] Toker, **Şeyh Said ve İsyanı,** ... s.104

Bu yasa, ikinci maddeye göre iki yıl yürürlükte kalacaktı ama ancak 1929 yılında kaldırıldı. Kanunun yürürlükten kaldırıldığını Cumhuriyet Gazetesi manşetten verdi.[534]

8-Şeyh Sait İsyanının Sona Ermesi

İsyancılar Diyarbakır önlerine geldiğinde, alınan karara göre 7 Mart günü şehrin dört kapısından girilecek ve işgal gerçekleşecekti. İsyancılar gece yarısı Diyarbakır'a saldırdılar. En şiddetli saldırılar kentin güneyinde oldu. Bir ara Mardinkapı, isyancıların eline geçti. Zazalar, kentin içinden açtıkları kanallarla isyancıların içeri girmelerini sağlamışlardı.[535] Ancak Türk askerleri, karşı önlem almıştı. Mürsel (Baku) Paşa'nın gönderdiği birlik asileri kısa sürede temizledi. Diyarbakır önünde uğranan bu bozgun Şeyh Sait'in ilk yenilgisiydi. Aynı gün Varto taraflarında da çatışmalar oldu ve Şeyh Sait'in oğlu öldürüldü.16 Martta Batı Dersim Beyleri, Diyarbakır'a gelerek hükümete bağlılıklarını bildirdiler. Varto 12.Tümen tarafından alındı. Şeyh Sait, Diyarbakır'a sonuçsuz bir saldırıda daha bulundu. Mart ayı sonunda yığınaklarını tamamlayan düzenli hükümet birlikleri kesin harekâta başladı.[536]

Nisan ayı başında askeri komutanlık yaptığı açıklamada 'Şeyh Sait'i sağ yakalayanın bin altın lirayla, ölü getirenin yedi yüz altın lirayla ödüllendirileceğini, O'nunla birlikte olan ya da yönetimi altında çalışanlardan kim ki O'nu sağ ya da ölü teslim ederse affedileceğini ve ödüllendirileceğini belirtti.[537]

7 Nisan 1925'te, asiler çepeçevre kuşatıldı ve kaçış yolları kapatıldı. Asilerin tamamı Genç Dağı'nın eteklerine sürüldü. Çok sayıda şeyh, hükümet kuvvetlerine teslim oldu. Gelişmeyi Cumhuriyet gazetesi halka manidar bir karikatürle duyurdu.[538]

Askerlerin, asilere karşı amansız dövüşmelerinin önemli bir nedeni; isyanı bastırmakla görevli askerlerin çoğunun milli Kurtuluş Savaşı'na katılmış olmaları, tam terhis edildikleri, ailelerine kavuştukları ve işlerinin başına geçtikleri sırada isyanın

[534] **Cumhuriyet**, 5 Mart 1929 (Ek–8)
[535] Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.99
[536] Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**..., s.111-112
[537] Hasretyan-Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**..., s.22
[538] **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1925 (Ek-2)

ortaya çıkması ve tekrar silah altına alınmalarıydı. Bu askerler asilerle karşılaştıklarında "Yalnız Müslüman siz misiniz" diyerek kurşunu ve süngüyü basıyorlardı.[539]

Cumhuriyet, yayınladığı bir karikatür ile olayı resmediyordu ve şu ifadeyi kullanıyordu: *"Kürdistan tacı, Şeyh Said'in kafasından Türk Süngüleriyle havalandı"*[540]

Şeyh Sait, İran'a kaçmayı hesap ediyordu. Abdurrahman Paşa Köprüsü'ne geldiklerinde kaçma ile ilgili düşüncesini yanındakilere açtı. Kasım Bey ve Kardeşi Reşit Bey razı olmadılarsa da Osman Nuri Paşa'ya teslim olacaklarına dair bir tezkere yazdılar. Bunun üzerine askerler ve Çarburuhlu milisler gelerek Şeyh Sait ve adamlarını teslim aldı.[541] Tarihler 14 Nisan'ı 15 Nisan'a bağlayan geceyi gösteriyordu.

İsyan eden Kürtlerin her tarafta yenilerek geri çekilmelerinin başlıca nedeni, hükümetin hareketi bastırmak için siyasal ve idari yönden çok iyi hazırlanmasıydı.[542] Diğer önemli bir sebep de, hesaplanan tarihten önce başlayan isyana kumanda ile görevle Kürt subayların, birliklerinin(!) başına ulaşamamış olmalarıydı.[543]

Kaşı ihtilalin asıl tertipçisi Seyit Abdülkadir ve arkadaşları Diyarbakır'daki Şark İstiklal Mahkemesinde[544] 14 Mayıs'tan 23 Mayıs 1925 tarihine kadar yargılandılar. Yargılamalar sonunda; Seyit Abdülkadir, Seyit Mehmet, Kemal, Fevzi, Kör Sadi, Hoca Askeri ve Avukat Hacı Ahdi'nin idamına; Cemil Paşa Zade Ahmet, İlyas ve Nafiz ile 4 adamlarının beraatına; Nakip Bekir Sıtkı'nın Şeyh Sait'le birlikte mahkeme edilmesine... karar verildi ve idama mahkum olanlar 27 Mayıs 1925 sabahı asılarak idam edildiler. Şeyh Sait ve arkadaşlarının yargılanmasına 26 Mayıs 1925 'te başlandı. Aralıksız 27 Haziran 1925'e kadar devam eden yargılanmaları sonunda verilen karar 28 Haziran'da tebliğ edildi. Bu tebliğde;

Yapılan mahkemelerden ve tetkiklerden tekke ve zaviyelerin birer kötülük ve fesat ocağı oldukları ve bu tekkelerde ve zaviyelerde *Şeyhlerin kendilerine Allah süsü vererek* halkı kendilerine taptırmak gibi, dinin kabul edemeyeceği filler işledikleri, mahkeme huzurundaki ifadelerinden anlaşılması dolayısıyla Şark İstiklal Mahkemesi, Yargı Bölgesi içindeki bütün tekkelerle zaviyelerin kapatılmasına;

---

539 Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, ... s.122
540 **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1925 (Ek-3)
541 Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, ...s.123-124 (Ek- 6)
542 Hasretyan-Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**, ...s.22
543 Rambout, **Kürdistan (1918-1946)**,...,s.35
544 Mahkeme üyeleri ektedir. (Ek-7)

Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Kamil Bey, Baba Bey, Şeyh Şerif, Fakıh Hasan, Hacı Sadık Bey Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celal, Şeyh Hasan, Mehmet Bey, Manili Salih Bey; Madenli Kadir Bey, Şeyh Şemsettin, Genç Tahrirat Kâtibi Tahir, Bucak Müdürü Tayyıp ve avaneden 29 kişinin idamına;

İdama mahkûm olan Salih Bey Zade, Hüseyin'in cezasının, küçük olmasından dolayı Adana'da 15 sene kürek cezasına, idam mahkûmlarından Çapakçur Kaymakamı Çerkez Hüseyin Hilmi'nin de Kuvay-i Milli'ye de geçmiş eski hizmetleri göz önünde bulundurularak cezasının Konya'da kürek cezasına çevrilmesine;

Genç Valisi İsmail Hakkı'nın Hopa'da bir sene hapsine ve Devlet hizmetinde çalıştırılmamasına, Jandarma Yüzbaşısı Avni ve Teğmen Mihri'nin 10 sene küreke, Çapakçur Yargıcı Bağdatlı Rıza'nın Milli Hudut Dışına kovulmasına; Cemil Paşa Zade Muhittin, Kadri, Memduh ve Ömer Beylerle Nakip Bekir Sıtkı'nın sorumsuzluklarına, Bezganlı Rüştü Hüseyin, Sıhhiye Kâtibi Niyazi, Fakıh İlyas, Emekli Binbaşı Kasım ve arkadaşlarının beraatına karar verildiği bildirildi.[545]

İsyanın ardından Ankara'da da birtakım idamlar gerçekleştirildi. Bulgar Elçisi Simon Radev gece dışarıdan gelen bir gürültüyle uyanmıştı. Pencereden bakınca, meydanın üç tarafının darağaçlarıyla çevrilmiş olduğunu gördü. Hepsi on bir taneydi. Fenerlerin ve ağarmaya başlayan günün ışığında, bu darağaçlarına asılmış birçok adam görülüyordu. Henüz sırası gelmeyenler ise, suçsuz olduklarını söyleyerek ağlaşıyorlardı. Bu sırada askerler öteye beriye koşuşuyor, subaylar yüksek sesle emirler veriyorlardı.[546]

Amerikan Elçiliği kâtiplerinden Howland Shaw, sabahın sekizinde oradan geçerken gördüğü bu sahneyi şöyle anlatıyor: 'Sehpalarda sallananların her birinin üstünde, beyaz gömlek gibi bir şey ve buna iğnelenmiş bir kâğıt vardı. Kâğıda adları ve suçlarının ne olduğu karalanmıştı. Her sehpanın altında bir seyirci grubu duruyor; bazıları da, sanırım, daha yakından görmek niyetiyle, komşu evlerin basamaklarında bekleşiyorlardı. Çocuklar sehpaların çevresinde oynaşıyor ve hiç kimse pek üzüntülü görünmüyordu. Bunun da herhangi başka bir manzaradan farkı yoktu.[547]

Kararın bildirilmesinden sonra Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit KANSU son olarak mahkûmlara şu tarihi konuşmayı yaptı:

---

[545] Gen.Kur. Harp Tarihi Başk., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**...., s.143
[546] Kinross, **ATATÜRK, 'Bir Milletin Yeniden Doğuşu'** ... s.472
[547] Kinross, **ATATÜRK, 'Bir Milletin Yeniden Doğuşu'** ... s.472

" Kiminiz hasis kişisel, çıkarlarınıza bir zümreyi alet, kiminiz yabancı kışkırtmasını ve siyasi harisleri rehber ederek, hepiniz bir noktaya yani, bağımsız kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz, senelerden beri düşündüğünüz ve tertiplediğiniz genel ayaklanmayı yaparak bu bölgeyi ateş içinde bıraktınız. Cumhuriyet Hükümetinin azimli ve kesin hareketi, Cumhuriyet Ordusunun öldürücü darbeleri ile irticaınız ve ayaklanmanız derhal yok edildi ve hepiniz yakalanarak hesap vermek üzere adalet huzuruna çıkarıldınız.

Herkes bilmelidir ki genç Cumhuriyet Hükümeti kışkırtıcılık ve irticaa, her türlü lanetli faaliyetlere kesin surette göz yummayacağı gibi, hatta kesin tedbirleri sayesinde bu gibi eşkıya hareketlerine yer vermeyecektir. Senelerden beri *şeyhlerin, ağaların, beylerin baskısı altında sömürülen*, eriyen, inleyen, bu bölgenin zavallı halkı, artık sizin kışkırtıcılığınızdan ve kötülüğünüzden kurtularak Cumhuriyetimizin verimli ilerleme ve saadet vaat eden yollarında yürüyerek refah ve saadet içersinde yaşayacaktır. Siz de döktüğünüz kanların, söndürdüğünüz ocakların cezasının adalet sehpasında hayatınızla ödeyerek hesap vereceksiniz. İşte Cumhuriyetin sert fakat adil kanunlarının hükmü budur.....Mahkumları götürün"[548]

Bazı yazarlar, Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit KANSU'nun bu konuşmasını eleştirerek bu konuşma ile mahkeme reisinin tarafsız olması prensibini zedelediğini ve gelecekte birçok isyanın tohumunu ektiğini öne sürerler. Örneğin İsmet Bozdağ bu görüşüne yer verdikten sonra şu notu düşer: "...Sonra bu konuşma, bir çok eklemeler, tahriflerle, Türk – Kürt kavgasının temelini oluşturarak, Şeyh Sait isyanının bastırılması, ayaklanmaların sonu olacağına, yeni ayaklanmaların gerekçesi haline dönüşmüştür...."[549] Oysa bu tarihi konuşmanın özünde, Cumhuriyetin nimetlerinden bölge halkının da yararlanabilmesinin önünün açıldığı ve bunun önüne geçilemeyeceği de vurgulanmaktadır. Bu nimetlerin önünde büyük bir engel olarak duran şeyhlerin, ağaların, beylerin nüfuzunun kırıldığının duyurulması adına böyle bir konuşma, bölge halkının farkındalık düzeyini artırmaya yönelik olsa gerektir. Sonuçta, idam mahkûmları 28 Haziran 1925 gece yarısı asılarak idam edildiler.

---

548 Gen. Kur. Harp Tarihi Başk., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar** ...." s.144
549 Bozdağ, **Kürt İsyanları, ...**, s.57-58

Gazi Mustafa Kemal, isyanın daha ilk günlerinden itibaren vaziyeti ve hadisenin günler geçtikçe gösterdiği genişleme istidat ve kabiliyetini ilk anlayan zat olmuştu.[550] Mustafa Kemal Paşa, Şeyh Sait isyanı üzerine meclisten geçen Takrir-i Sükûn Kanununu şu sözlerle yorumlurdu:

"Efendiler, tekke ve zaviyelerle, türbelerin kapatılması ve bütün tarikatlarla, şeyhlik, dervişlik, müritlik, çelebilik, falcılık, büyücülük ve türbedarlık v.b. birtakım unvanların kaldırılması ve yasaklanması da Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte iken yapılmıştır. Bu konularla ilgili yürütme ve uygulamaların, toplumumuzun, hurafelere inanan, ilkel bir kavim olmadığını göstermek bakımından ne kadar gerekli olduğu takdir olunur. Birtakım şeyhlerin, dedelerin, seyitlerin, çelebilerin, babaların, emirlerin arkasından sürüklenen, kaderlerini ve hayatlarını falcılara, büyücülere, üfürükçülere, muskacıların ellerine bırakan insanlardan meydana gelmiş bir topluluğa bir millet gözüyle bakılabilir mi?

Milletimizin kendine has niteliğini yanlış şekilde gösterebilen ve yüzyıllarca göstermiş olan bu gibi unsurlar ve kuruluşlar, yeni Türkiye Devleti'nde Türkiye Cumhuriyeti'nde devam ettirilmeli miydi? Buna önem vermemek, ilerleme ve yenileşme adına pek büyük ve düzeltilmesi imkânsız bir yanılma olmaz mıydı? İşte biz, Takrir-i Sükun Kanunu'nun yürürlükte olmasından yararlandık ise, bu tarihi hatayı bir daha işlememek için, milletimizin alnını olduğu gibi açık ve ak göstermek için, milletimizin mutaassıp ve ortaçağ zihniyetinde olmadığını ispat etmek için yararlandık. Efendiler, milletimizin sosyal, ekonomik, kısacası bütün medeni iş ve ilişkilerinde feyizli sonuçlar veren yeni kanunlarımız da, kadın hak ve hürriyetlerini sağlayan ve aile hayatını sağlamlaştıran Medeni Kanun da bu sözünü ettiğimiz devrede çıkarılmıştır. "[551]

Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa, Şeyh Sait isyanının her aşamasını yakından izlemiştir.[552] Çünkü O, inkılâpların sekteye uğratılmasına asla müsaade etmeyecektir.

13 Şubat 1925'ten 15 Nisan 1925 tarihine kadar 62 gün devam eden karşı ihtilalin askeri safhası; başından sonuna kadar, Mustafa Kemal Paşa'nın yüksek sevk idaresi altında cereyan etmişti. İsyanın devamı sırasında, her gün ve her saat

---

[550] Örgeevren, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi...**, s.27

[551] Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, ..., s.606

[552] Gen. Kur. Harp Tarihi Başk., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar,...** s.106

Ankara'dan, durumu izleyen Mustafa Kemal Paşa; sivil idareciler ve askeri yöneticilere, isyanın bastırılmasında gösterdikleri başarıdan dolayı teşekkür etmiş ve millete (özetle) aşağıdaki bildiriyi yayınlamıştı:[553]

"...Cumhuriyeti korumak için; düşman üzerine koşan kahraman ordumuzun seferber askerlerini, muvazzaf birliklerinin ve cesur ve tecrübeli subay ve komuta heyetini sevgi ve sevinçle tebrik ederim. Bu sırada ordumuzu isabet ve başarıyla yönetip sevk ve idare etmiş olan Genelkurmayımıza ve onun Sayın Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a güven ve teşekkürlerimizi millet önünde tekrar söylemek ve ilan etmek isterim.

Türkler, Cumhuriyetin korunmasına, vatanın gelişmesine ve milletin yükselme yolunda çalışmasına engel olmak isteyenlerin uğrayacakları hayal kırıklığını, kesin olarak ispat etmişlerdir. Muhakkaktır ki, milletimiz takip ettiği kurtuluş ve çalışma yolunda ilerlemekten başka bir yol kabul edemez,

...Türk vatanperverliğinin birinci özelliği, vatan savunması çağrısı karşısında her işini bırakarak silâhaltına koşmaktır.

...Cumhuriyeti savunmuş olmanın verdiği haklı şeref ve gurur hisleri ile yuvalarına dönmeye başlayan evlatlarımızı sevgi ve minnetle tekrar selamlarım. "[554]

Gazi Mustafa Kemal Cumhurreisi

Şeyh Sait İsyanı henüz başlamadan önce bu kıyamı Ankara'ya ihbar eden ve isyana katılmadığı gibi, asilere karşı hükümet kuvvetlerinin yanında savaşan Hormek Kabilesine, Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı sıfatıyla Gazi Mustafa Kemal imzasıyla gelen telgrafta: "Şeriat perdesi altında Cumhuriyet ve birliğimize karşı düzenlenen suikast girişimi karşısında yurtsever ve özverili duygularınıza teşekkür ederim. Yüksek savaşınızı da aynı duygu ve imanla sürdüreceğinize de eminim. Gerici örgüt ve girişimlere karşı halkımızın her taraftan gösterdiği lanet ve nefret duyguları karşısında hainlerin en kısa zamanda tamamen uygun cezalara çarptırılacaklarına inancım tamdır. Hepinize selam ve saygılar" diyordu.[555]

---

553 BCA. Fon Kodu: 30..18.1.1 Yer No: 13.12..14.

554 Şimşek, **Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları**, ...s.155-156

555 Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması (1919-1925)**..., s.76

9-Şeyh Sait İsyanının Sonuçları ve Karakteristiği

Şeyh Sait isyanı, sonuçları itibariyle de Türkiye içinde ve dışında önemli etkiler doğurdu. Çünkü bu isyan; milliyetçilik, dincilik, özgürlük, örgütçülük ve dış güçlerin entrikaları gibi pek çok unsuru içinde barındırıyordu. İsyancıların, İstiklal Mahkemesinde ayrı ayrı yapılan mahkemeleri esnasında, dini ve şeriatı kurtarmak perdesi arkasında, memleketi parçalayıp bir Kürt devleti kurmak maksadı ile harekete geçtikleri, bu hususta çeşitli zamanlarda, muhtelif vasıtalarla İngiliz ajanları ile temasa geçtikleri, memleket dâhilinde gizli bir şebeke teşkil ettikleri sabit olmuştu.[556]

Anadolu'nun doğusundaki olayları ve özellikle Kürtlerin isyanlarını büyük bir dikkatle inceleyen bilim adamı Martin Van Bruinessen, bu isyan ile ilgili değerlendirmesinde: "Nakşibendî Şeyhi Said'in önderliğindeki 1925 Kürt Ayaklanması, Cumhuriyet Türkiyesi'nin tarihinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu ayaklanma, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ya neredeyse diktatörlüğe yakın bir yetki edinme fırsatı vermiştir. O andan itibaren Kemalist Reform Programı, daha büyük bir hızla ve muhalefeti dikkate almaksızın hayata geçirildi..." diyordu. [557]

Gerçekten de üç büyük inkılâp; Medeni Kanun, Kılık-Kıyafet ve Harf İnkılâbı, Şeyh Sait İsyanından sonra yapılabilmişti.[558] Şeyh Sait, isyanında dini söylemi öne çıkartmıştı. Ankara bunu fırsat bilip, isyanı ilericilere karşı olan gericilerin çıkardığını söylemişlerdi.[559] Bu fikrin oluşmasında, isyanı planlayanların ve önderlerinin kitle desteğini sağlamak için yalnızca milli propagandanın yeterli olmayacağını ve din olgusunun daha etkili olacağını düşünmeleri ve onu ön plana çıkarmaları da etkili olmuştu. İsyanın tek amacı şeriatı ve Halifeliği geri getirmek değil, aynı zamanda bağımsız bir Kürdistan kurmaktı. Bölgede bir Kürt devleti kurmanın, şeriattan önce geldiği söylenebilir. Öyle olmasaydı Şeyh Sait, Allah'a karşı gelen ve dini herkesin önünde alaya alan katıksız Kürt milliyetçisi Fehmi Bilal Efendi'yi sağ kolu yapmazdı.[560]

---

556 Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**..., s.289
557 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine...**, s.123
558 Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**..., s.10
559 Carter, Dünya **Tarihinde Türkler**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s.251
560 Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**..., s.442

Şeyh Sait isyanı, aynı zamanda teolojik toplumdan liberal topluma geçişe karşı bir tepki olma özelliği de taşır.[561] Teolojik toplumdan liberal topluma geçişin hem güçlüğü, hem riskleri, İstiklal Mahkemesi başkanı Süreyya Örgeevren'in sorduğu sorularda ve bu sorulara verilen cevaplarda yatmaktadır. Bu hususa vurgu yapan İsmet Bozdağ, şu ifadelere yer vermektedir."...Şeyh Sait devlete başkaldırmış değildir; devletin şeriat düzeninden çağdaş toplum düzenine geçişinden rahatsızdır, dinin elden gittiğine inanarak ayaklanmıştır, istediği bağımsızlık değil eskiye dönüştür! Nitekim İstiklal Mahkemesi hâkimi Şeyh Sait'e " İsyanın sebepleri nedir" diye sorunca tek bir sebep ileri sürüyordu: "Kıyamımızın sebebi şeriat meselesidir""[562]

İsyanın, Şeyh Sait'in dediği gibi yalnız din ve şeriat gereklerinin uygulanması için çıkmadığı, başlangıç ve gelişmesi sırasında verdiği görev ve emirlerden, esir alınan asker ve subaylara 'düşman askeri', isyana katılmayan Kürt aşiretlerine de *mel'un* veya *Türk* demesi, daha büyük hedeflerin birer göstergedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Üçüncü Ordu Komutanlığının eline geçen Şeyh Sait'e ait belgelerin üzerinde "Kürdistan Harbiye Nezareti, Kürdistan Reisi veya Hükümeti" başlıklarının kullanılmış olması, olayın basit bir amaca yönelik olmadığını, daha kapsamlı hedefleri olduğunu göstermektedir.[563]

Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza'nın torunu da olan Melik Fırat'ın şu ifadelerine göre isyanın Kürtçülük boyutu daha net görülmektedir. Melik Fırat şöyle demektedir: "Şeyh Sait'in Kürt sorunu hakkındaki düşüncelerini kardeşi Şeyh Bahattin'den dinlemiştim. Şeyh Bahattin'in anlattığına göre, (Şeyh Sait'in) kafası 1910'lardan itibaren Kürt meselesiyle meşguldü. Daha Birinci Dünya Savaşından önce kardeşiyle Kürt davası konusunda sohbet ederken, çok zaman kaybettiklerini, artık sorunun çaresine bakma zamanının geldiği söylüyor. Şeyh Bahattin, Şeyh Sait Efendiye Kürtlerin genel yapısını ve durumunu özetliyor. Aşiretçilik yüzünden paramparça olmuş bir halkı birleştirmenin, ortak mücadeleye yöneltmenin zor olduğunu söylüyor. Bunun üzerine Şeyh Sait Efendi gayet kararlı bir şekilde şöyle diyor: Zorlukları biliyorum, fakat zoru başarmak

561 Şeyh Sait İsyanı, bu özelliği ile Kürt kabilelerinin yüz yıllardır sergiledikleri yenileşmeye kapalı kalmanın, gelenekleri sürdürmenin karakteristik özelliğini taşımaktadır.
562 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s.55
563 Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, I-II, 1920-1927,...s.315

imkânsız değildir. Tek başıma da kalsam bunun için mücadele edeceğim. Hiçbir zorluk, sonunda ölüm de olsa hiçbir engel beni yolumdan alıkoyamayacaktır."[564]

Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Örgeevren, Şeyh Sait'in yakalanmasından sonra kendisiyle yaptığı resmi sorgu dışındaki konuşmalarında Şeyh Sait'in,. "Evvel ahir söylediğim gibi ben sadece din ve şeriat ahkâmının terkedilmiş olmasından müteessirdim. Onun tatbikini isterdim. Ne etmeli diye düşünürdüm her vakit" dediğini kaydeder.[565]

Şeyh Sait'in isyanında, halkın dini duygularının istismar edildiğinin bir örneğini de Murat Bardakçı vermektedir: "Ayaklanma sırasında doğu bölgelerinde dağıtılan bildirinin bazı bölümlerini, günümüz Türkçe'si ile naklediyorum: ' -Din yolunda şehid düşen, namus için can veren ve aşiretinin şerefi uğrunda kan döken şanlı dedelerimizin mukaddes ruhları göklerden size bakıyor. Emanet ve yadigâr olarak terk ettikleri Allah'ın kitabını, Muhammed'in şeriatını yakan Ankara mürtedlerine ve onların icra vasıtası olan hükümet memurlarına karşı ne yapacağınızı görmek istiyorlar....Milli namus ve dinin kutsal kabul ettikleri uğrunda tüfeğe sarılarak çarpışanları takdir; hayatını muhafaza için fişekliğini belinden açan, tüfeğini Türk'e teslim eden, karısını zorla boşamaya... Rıza gösteren ve hudud haricine çekildiği halde içerideki millettaşlarının imdadına koşmayan haysiyetsiz ve mayası kötü olanları da lanetliyorlar....Sağda-solda kanlı çarpışmalar devam ediyor, hükümet sizden saklıyor. Hiç beklemeyin, birbirinizle haberleşerek civarınızdaki askerleri teslim alın. Arslan gibi harbeden Kürt kardeşlerinizin imdadına yetişin. Lazistan, aylardan beri kan ve ateş içindedir. Dindar Türk neferleri din kardeşlerine kurşun atmıyor, teslim oluyorlar. Dinine bağlı Türk ahalisi, fikren ve kalben sizinle beraberdir.

...Zaptedeceğiniz Türk topları, Türk tüfenkleri, Türk mühimmatı, size kâfidir. Rehberiniz Muhammed, yardımcınız Allah'tır. Kuvvetiniz, hükümet kuvvetinin kat kat üstündedir. Cesaretiniz ve yiğitliğiniz, bütün dünyada bilinmektedir. Gafletten kurtulun, elele vererek mukaddesatınızı kurtarın, ...kurtaracağınız İslâmî mukaddesat ve milli

---

564 Kahraman, **Kürt İsyanları...**, s.74
565 Örgeevren, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**,...s.12

haklar ile peygamberin ruhunu ve... Dedelerinizin ruhlarını şad edecek, onların soyundan gelmiş olduğunuzu isbat etmiş olacaksınız.''[566]

Şeyh Sait, yakalandığı andan itibaren ve sorgusu boyunca, isyanı ani gelişen, önceden planlanmamış ve 'kaderinin' bir gereği olarak meydana geldiğini vurgulayıp durmuştu. Bu yaklaşımı inandırıcı bulmayan Şark İstiklal Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya Örgeevren'in tespiti dikkate değerdir. "Hâlbuki elde edilmiş bir sürü vesaik, kati deliller ve karineler isyanın yıllarca devam edegelmiş telkinler, tertipler, din, şeriat duygu ve akidesine hitap eden propagandalar ve tahriklerle masum halkı gaflet ve dalalet içine sürükleyerek bir Kürdistan hükümeti tesis etmek maksadından başka bir hedefi olmadığını ispata kâfi bir derecede idi."[567] Der ve Şeyh Sait'in kardeşlerinden Şeyh Abdurrahim'in evinde bulunan beyannameyi Şeyh Sait'e sorar. Şeyh Sait'in 'Haberim yok' dediği beyannamede: " Türk Cumhuriyetinin İslamiyet'e mugayir ahval ve harekâtı ve bilhassa muhibbi İslamiyet olan Kürt eşraf ve hanedanına reva görmekte olduğu mezalim ve hakaret ve kin ve nefret birkaç seneden beri gazete ve evrakı resmiyelerinde okunuyor. Ve bunlar Ermenilere yaptığı muameleyi Kürt müteneffizanına da bir muamele yapmak fikrinde oldukları ve hatta geçen sene içtima eden Meclis-i Mebusanda bu hususun müzakere kılındığı ve karar verildiği mevsuk menabiden istihbar kılınmış ve buna dair birçok alaim mesbuk ve mevcut olmuştur. Selabeti İslamiye ve asabiyeti Kürdiyesi galeyana gelen birçok zevat bir cemiyet-i İslamiye teşkil ederek Müstakil bir İslam Hükümeti vücuda getirmek fikrindedirler. Allah muvaffakiyet versin amin." yazılıdır.

İşte İslamiyet'ten fersah fersah ırak olan, âdeti kadim putperestlik dini ihya ve ayini hetrukelerini icraya hatve atan Bu Türk laik hükümetinin izmihlaline çalışanlarına an samimülkalb muaveneti maddiye ve bedeniyede bulunacağımızı ve bu uğurda icabeden her türlü fedakârlığı ifada tereddüt ve rehavet göstermiyeceğimizi ve emin olduğumuz her ferdi her zatı bu hususa tahrik ve teşvik edeceğimizi taahhüt eylediğimizden işbu taahhütnamenin zirini bittav'verriza imza ve temhir eyleriz." [568]

[566] Hürriyet ,11 Aralık 2005
[567] Örgeevren, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi** ..., s.18
[568] a.g.e, s.31-32

Ahmet Süreyya Örgeevren, eserine belgenin orijinal metnini almamış olsa da, kendisinin, Mahkemede görülen bu büyük davanın savcısı olması hasebiyle, eserinde yer verdiği bu beyannamenin orijinal kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyim.

Şeyh Sait'in, Genelkurmay kayıtlarına göre 13 Şubat-31 Mayıs 1925 tarihleri arasında[569] gerçekleştirdiği isyan neticesinde 16 zabit, 106 nefer şehit düşmüş; yalnız askeri harp malzemesi olarak 4092 tüfek, 2026 kasatura, 51 hafif makineli tüfek, 4 ağır makineli, 11 bomba tüfeği, 999463 muhtelif cins piyade mermisi asilerin eline geçmişti.[570]

İsyan, ister daha önce planlanmış olsun, istense bazı hadiselerin tahrikiyle olsun, onun meydana geldiği günler; Türk Devleti'nin mukaddes Kurtuluş Savaşı'ndan yorgun olarak çıktığı ve büyük inkılâpların yapılmaya başlandığı bir devrenin ilk yılından sonraki zamana denk gelmişti. Bu isyan cahil, mutaassıp, geriye bağlı, sapık dinli ve çarpık şuurlu bir insanın şahsi bir endişe veya maksadıyla meydana gelmiş bir isyan değildi... Dış görünüşü itibariyle güya sadece dini idi ve şeriat talebi vardı. Sanki Şeriat, "Dini Ahmedi" namına harekete geçenlerin silahlı bir hareketi idi. İsyanın asıl hüviyeti, tertipçilerinin maksat ve gayesi bakımından ise; tamamen bir Kürt milliyetçiliği ve Kürt Devleti olmaktan başka bir şey değildi. Gerçi isyanın başını çekenlerin ve onlara inanan bazı zavallıların dillerinde dolaşan din ve şeriat, diyanet sözleri, Cumhuriyetin İslamiyet'i mahvettiği ve edeceği iftira ve iddiaları, diyanet ve şeriatı kurtarmak davası ortaya atılmıştı. Ama bütün bunlar, o sahte ve yalan sözler iddialar ve iftiralar Kürtçülerin eseri idi. İsyan bölgesindeki bilgisiz, dünyadan ve olaylardan habersiz ve böyle şeylerle ilgisiz yaşayan masum ve fakat ağalar, beyler, şeyhler elinde ve emrinde yürütülmeye alışkın zavallı halkı; kutsal dinin tahrikleriyle galeyana getirerek onları da kendi düşündükleri gaye için hazırladıkları veya başarılabileceğin zannettikleri tertipli ihtilale -maksat ve gayeyi gizleyerek- asıl hedeften habersiz olarak harekâta katılmalarını temin için kullanılması uygun görülen en müessir ve keskin bir propaganda unsuru ve manevi bir silah olarak kullanılıyordu.[571]

---

569 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar** ..., s.4
570 Örgeevren, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi...**, s. 28
571 Örgeevren, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi** ..., s.40-41

Sonuç olarak; bu isyan, Cemiyet-i Akvam'daki diğer milletlerin, İngiliz tarafını tutmasıyla Musul'u kaybetmemize neden oldu.[572] İsyan sonrası, Musul'u kaybedişimizi ve sonuçlarını şu sözler gayet güzel özetlemektedir: "Bölge, ateşkes dönemi ve barış süreci boyunca petrolün bekçiliğini üstlenecek tampon bir Kürt ve Ermeni Devletinin kurulması gayretlerine sahne olacaktır. İlk defa Sevr Antlaşmasında yer alarak uluslar arası bir mahiyete de kavuşacaktır. Hem bu antlaşmanın ölü doğması, hem de Milli Mücadeleyi kazanan Türkiye Cumhuriyeti'nin, otoriteyi yeniden sağlaması sonucunda, bu planlar gerçekleşme imkânı bulamayacaktır; ancak Musul ve çevresini sınırlarımıza dâhil etmemize de maalesef yetmeyecektir... Ekonomisi felç olmuş vaziyetteki yeni Türk Devleti'nin kalkınması ve gelişmesi adına büyük bir ekonomik kaynak böylelikle telef edilecektir."[573] İsyanın başarısızlıkla sonuçlanması, İngiltere başta olmak üzere pek çok devlet tarafından 'Kürtlerin başarılı bir isyan hareketi gerçekleştiremeyeceği ve bir Kürt devleti kuramayacakları' gerçeğinin anlaşılmasını sağladı.[574]

İsyan sonrası, Şeyh Sait'in bayraktarı Şeyh Hasan ile hazinesi de ele geçirildiğinde bu hazineden kırk üç kilo altın ve gümüşün ele geçirilmesi, dışarıdan maddi yardım alma ihtimalini güçlendirmiştir.[575] Yapılan kovuşturmada, isyancıların giydikleri yabancı asker üniformaları, üzerlerinden çıkan yabancı paralar, kullandıkları Türk ordusuna ait olmayan yabancı silah ve cephane, bildirilerin Avrupa'da basılmış olması gibi deliller, isyanın yabancı bir ülkeden (İngiltere) geniş bir destek gördüğünü ortaya koymaktadır.[576]

Bu büyük isyanın sonuçlarından birisi de; Cumhuriyet döneminde birkaç defa tekrarlanan 'ağa sürme' uygulamalarından ilkinin bu isyandan sonra gerçekleştirilmesidir.[577] Milli Mücadele yıllarında Nakşibendî Şeyhlerinden Ata Efendi'nin Üsküdar'daki Özbekler tekkesi; Milli Mücadeleye İstanbul'dan katılan şahıslar için bir 'ara istasyonu' konumunda iken, Şeyh Sait isyanının ardından

---

572 Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek II, Kurmanclar ve Zazaların Kimliği...**, s.738

573 İsmail Çolak, , *"Petrol Savaşları"* **Yeni Dünya Dergisi**, Mart 2003, Sayı 113 s.8-9

574 Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu...**, s.166

575 Nurdoğan Taçalan-Turgut Etingü, **Suikastlar ve Ayaklanmalar Tarihi**, Milliyet Yayınları, 1973...., s.419 (Bu paranın büyük koyun sürülerine sahip Şeyh Sait'e ait olması da mümkündür.)

576 Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**...., s.299

577 Mehmet Doğan, **Tarih ve Toplum**, İstanbul 1998, s.213

Nakşibendî Tarikatı mensupları, Cumhuriyetin tam karşısında görülen güçler arasına girmişlerdir.[578]

İsyan nedeniyle uygulanan seferberlik kaldırıldıktan sonra 1 Haziran 1925'ten itibaren askerin terhisine başlandı. Bölgedeki diğer bazı isyanlar nedeniyle, "Islahat tamamlanamadığı" için yeniden ilan edilen Sıkıyönetim, 21 Kasım 1925 ve 22 Kasım 1926 tarihlerinden itibaren iki defa birer yıl süreyle uzatıldı.[579]

İstiklal Mahkemesinin kararını açıklamasının ve infazların gerçekleşmesinin ardından Mahkeme Savcısı Süreyya (Örgeevren) Bey, izne ayrıldı ve seçim bölgesinde "Kürt İhtilalinin İçyüzü" konulu bir konferans verdi. Konferansta, Gazi'nin ve hükümetin aldığı olağanüstü tedbirlerle Kürt isyanının yok edildiğini, TBMM'nin sahip olduğu yargı yetkisini kullanan İstiklal mahkemelerince asilerin yargılandığını söyledi. Bölge halkının 18. yüzyıldan beri mütegallibenin (galip devletlerin) baskısında yaşadığını, halkın maddeten ve manen derebeylerinin mutlak yönetiminde bulunduğunu, bunda tekke ve zaviyelerin de büyük etkisinin olduğunu, Kürt İstiklali ve Kürt saltanatı propagandalarının buralarda yapıldığını ve Milli Savaştan yorgun çıkan gazilerden ve Genç Türkiye Devleti'nden isyancıların yararlanmak istediklerinin anlaşıldığını söyledi. Dinin politikaya araç yapılmasının büyük sakıncalarının açıkça anlaşıldığını ve isyanda yıllardır yapılan yıkıcı dış propagandaların etkisini belirterek amacın genç Türkiye Cumhuriyeti'ni zayıf düşürmek olduğunu fakat Cumhuriyetin bu gibi davranışlara asla aman vermeyeceğini anlattı. Doğu bölgesindeki derebeylik sisteminin halkı nasıl ezdiğini tekrarladıktan sonra gençliğin mesellere sahip çıkmasını istedi.[580]

Şeyh Sait İsyanı, Türkiye'de milli ve laik gelişmeye karşı, teokratik anlayıştan kaynaklanan, kişisel çıkarların ve Doğu Anadolu'da bir Kürdistan kurulmasını amaçlayanların isyanı idi. Aynı zamanda bu isyan, Musul petrolleri ile Türkiye'nin ilişkisini koparmak veya böyle bir ayaklanmayla Türkiye'yi yıpratarak, Musul üzerindeki iddialardan vazgeçirmeye çalışan İngilizlerin etkisiyle çıkan bir isyan idi. İster milliyetçilik, isterse de dinsel; hangi gerekçelerle olursa olsun, Şeyh Sait'in kafasındaki düşünceler, İngilizlerin bölgedeki çıkarlarıyla birleşince ortaya daha çok

---

578 Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**..., s.32

579 Aybars, **İstiklal Mahkemeleri, I-II, 1920-1927**..., s.289

580 a.g.e, s.337

açlık, daha çok sefalet çıkmıştı. Yıllarca ortak emeller uğruna vatan için beraber çalışmış, beraber savaşmış unsurlar birbirine silah çeker duruma getirilmişti. Bir zamanlar devlet kademelerinde bile görev alabilen Ermeniler de, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk'ü arkadan vurmuş, benzer bir oyuna getirilmiş, Anadolu'da Türk ve Kürt diye isim farklılığına tabii tutulmuş kardeşler üzerinde katliama girişmişlerdi.

E-ŞEYH SAİT İSYANINDAN SONRA DOĞU ANADOLU'DA MEYDANA GELEN BÖLGESEL İSYANLAR

1- Seyit Abdullah'ın Nehri İsyanı (1925 - 1926)

Şemdinli isyanı diye de bilinen Nehri İsyanı; Şeyh Sait ile birlikte hareket ettiği ve Kürtçülük yaptığı gerekçesiyle idam edilen Şeyh Abdulkadir'in oğlu Seyit Abdullah tarafından, babasının intikamını almak için Yüzbaşı İhsan Nuri ve Seyit Taha ile irtibata geçerek çıkarılmış bir isyandı. Bu isyan başlatılırken de oldukça sinsi bir plan hazırlandı. Bu plana göre Seyit Abdullah, 6. Hudut Taburu subaylarını köyüne davet etti. Seyit Abdullah, köye gelen 6 subayla birlikte Üsteğmen Bekir Sıtkı, annesi ve eşini ziyafet günü olan 25 Haziran 1925'te katletti ve kaçtı. Seyit Abdullah'ın Nehri isyanı, pek çok kaynakta bu şekilde ifade edilse de, olayla ilgili mahallinde yapılan araştırmaları öne süren bazı yazarlar, olayın bu şekilde cereyan etmediğini; isyanın sebebinin, Hudut Taburu subaylarınca Şeyh Abdulkadir ve kardeşi Mehmet'in Diyarbakır'da idamının Seyit Abdullah'tan gizlenmesi olduğunu ifade ederler. Bu görüşü öne sürerken de, bölgede hâkim bir güç olan *din ve tarikat olgusunda*, bu şekilde misafire ihanet, daha da ötesinde cana kıymanın yeri olmadığını beyan ederler. [581]

Seyit Abdullah, bu isyanda Gerdi Aşiretinin tam desteğini alır. Şemdinli'ye hareket eden Seyit Abdullah ve adamları, başsız kalan Hudut Taburunu kolayca ele geçirir. Bu esnada Albay Ruşen ve Albay Fuat komutasındaki iki piyade alayının üzerine geldiğini öğrenen Seyit Abdullah, babasının akıbetine düşmek istemediğinden geri çekilirler. Adamlarına da ikinci bir baskın yapacağını tebliğ eder. Bu tebliği Gerdi Aşiretinden birisi Şemdinli Jandarma Bölük Komutanına ulaştırır. Seyit Abdullah,

---

[581] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları...**, s.126

Şemdinli'ye geldiğinde kendisini zamanında alınmış bir askeri tertibatın karşısında bulur.[582]

Şemdinli olayları üzerine 1 Ağustos 1925'te, Süleyman Sabri Paşa'nın emir ve komutasındaki 24 uçakla havadan desteklenen askeri harekâtta üç koldan asilerin etrafı sarıldı. Ancak, asilerin İngiliz işgal bölgesindeki Irak'a geçmeleri üzerine yakalama yapılamadı. Sonuçta isyan bastırıldı ancak elebaşları Seyit Abdullah, Muhlis ve İhsan Nuri, Irak'a kaçarak İngilizlere sığındı.[583] Zaten İngilizler, o güne kadar yaptıkları yardımları, günün şartlarında işleri bittiği için Şemdinli civarındaki aşiretlere bir daha yapmadılar. İhtiyaç duyduklarında sonraki olaylarda başka aşiretleri kullandılar.[584]

2-Raç Kotan ve Raman İsyanı (09 – 12 Ağustos 1925)

Şeyh Sait İsyanının bastırılması için bölgede ilan edilen sıkıyönetim ile başlatılan askeri harekât henüz devam ederken hükümet, isyandan sonra şark vilayetlerinde yapılacak ıslahata ilişkin "Islahat Layihasını" TBMM tatile girmeden yasallaştırarak yürürlüğü koymak istiyordu. Bunun için, İçişleri Bakanlığının, Şark İstiklal Mahkemesi Savcılığına, Üçüncü Ordu Müfettişliğine ve bölgedeki illerin valilerine gönderdiği genelge ile "Ayaklanma ile sözle veya eylemli olarak ilgilenmiş, fakat izini veya ilgisini gizlemiş veyahut Kürtlük veya irtica ile öteden beri sanık olan kişilerin ve zümrelerin ellerindeki silahların toplanması, kaçakların yakalanması, bölgedeki cezaevlerinden kaçan bütün hükümlü ve tutukluların diri ya da ölü ele geçirilmeleri - tepelenmeleri... " gibi hususların yerine getirilmesi istendi.[585]

Böylece 3. Ordu Müfettişliği tarafından derhal Beşiri, Garzan, Silvan, Kulp, Sason Dersim, Hozat ve Ovacık mıntıkalarından operasyonlara başlandı. Bu iş için, İçişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığından takviye kuvvet istedi. Bu esnada jandarma birlikleri, bölgede meskûn Rackotan ve Raman aşiretleri üzerindeki silahları toplamaya başladıklarında birliklere bazı bölgelerde ateş açıldı. Bu aşiretlere göre böyle bir tedbire gerek ve sebep yoktu.[586]

---

582 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s.59-60
583 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği,...** s.203
584 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, s.124
585 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, s.122
586 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s.63

Bu arada, özellikle Beşiri bölgesindeki Raman aşireti, Garzan ve Raçkotan aşiretleri, hala direniyorlardı. İsyana dahil olan veya olmayan bütün halk ve aşiretler, hükümetin silah ve hükümlüleri toplama ve reislerini yerlerinden uzaklaştırma hususundaki kararını öğrendikleri için, hükümetin yapacağı harekatı beklemek ve uyanık bulunmakla beraber bu hususta hayli hassasiyet gösteriyorlardı. Silahlarının düşmanlarına karşı varlıklarını korumak için lazım olduğunu ileri sürüyorlar ve silah kuvveti ile şimdiye kadar alıştıkları özerk idareyi ellerinden kaçırmamak, işi olurunda yürütmek ile vakit geçirmek, bir kısım aşiretler ise; bazı olaylarda hükümete gösterdikleri fiili yardımlarla elde ettikleri zorbalık ve nüfuzu bırakmamak, iç ve dış siyasi akımlara alet olmak isteğiyle, her ne maksatla olursa olsun silahtan arındırılmaları bunların hiç işine gelmiyordu. Özellikle hükümlü ve sanıkların hükümete teslimi, bunları direnmeye sevk ediyordu. Henüz hükümete karşı bir güven duygusu gelişmemişti.[587]

Ordu Müfettişi İzzettin Paşa, 41. Tümen birliklerini yardıma gönderdi. Ramanlı Emin Ağa ve adamları dağlık bölgelere çekildiler. Çatışmalarda 3 er şehit oldu. Sonunda Alikan, Sinikan, Receban ve Bükranlılardan silahlar toplandı..[588]

3- Eruhlu Yakup Ağa İsyanı

Saman alevi gibi yanıp sönen Eruhlu Yakup Ağa isyanı da içeriği bakımından ilginçtir ve bölge kabilelerinin yeniliklere, gelişmeye karşı ne denli kapalı olduklarının bir göstergesidir. Eruh kahvesine, başında hiç görmedikleri bir başlıkla bir yabancı girmişti. Kahve halkı, gelenin kim olduğunu anlamaya çalışıyordu. Şahsın başında siyah bir şapka vardı. Adam memurdu. Çayını yudumlarken, bir yandan da yakında herkesin, başındaki gibi bir şapka ile gezeceğini anlattı. Bunu Ankara'nın uygulayacağını söyledi. Ahaliden bazıları, Eruhlu Yakup Ağayı bulup, olan biteni anlattılar. Yakup Ağa öteki ağalara, şeyhlere haber verince onların aklı da bu işe yatmadı. Müslüman'ın fesi, gavurun şapkası ile mi değişecekti? Bunun üzerine isyan başladı. Ankara, sırf bu sebeple isyan çıktığına inanmak istemese de; 6. ve 18. piyade alaylarını Pervari'ye

587 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde** Ayaklanmalar (1924-1938),...s.148
588 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s.63

yolladı. Durumu öğrenen Yakup Ağa ve yandaşları işin ciddiyetini anlayınca Suriye'ye kaçtılar.[589]

4- Sason İsyanları (1925 – 1937)

Siirt ilinin bir ilçesi olan Sason'un doğu sınırını teşkil eden yüksek, pek sarp ve arızalı dağlar ve vadiler içinde sıkışmış yol ve her türlü ulaşımdan yoksun bir arazi parçası üzerinde oturan bir kısım halk, pek ilkel hayat koşulları içinde bambaşka bir itaatsizlik arz ediyordu. Şeyh Sait isyanının bastırılmasının ardından kontrol altına alınan ve *yasak bölge*[590] ilan edilen Asi, Küsküt, Herük bölgelerinde sonraları yeterince tedbir alınamamıştı. Şeyh Sait isyanının ardından batıya nakledilen Sason aşiretlerinin reisleri, haklarında yürütülen soruşturmaların ertelenmesi üzerine tekrar bu bölgede toplanmaya başlamıştı. Bu yasak bölge, yine suç işleyenlerin sığınacak yeri haline gelmişti. Artık bu bölgeye hükümet kuvvetleri giremez bir vaziyet ortaya çıkmıştı. 1930 Ağrı harekâtının ardından Sason halkı artık tamamen devlet yükümlülüklerini ödemez, yerine getirmez hale gelmişlerdi.[591]

1932 yılında bölgeye yapılan harekâtta, 200'den fazla silah toplanmıştı. Bu bölgenin halkı, tütün kaçakçılığı da yapıyordu. Birkaç Sasonlu, kolcularla jandarmaların eline geçmiş, bir kolcuyu vurup kaçmışlardı. Bu cinayet, devletin güvenlik güçlerinin Sason Kürtlerinin yaşadığı yerlere gelmesine yol açtı. 2 Alay ve 2 Seyyar Jandarma Taburu, bölgede asayişi teminle görevlendirildi. Bunun üzerine Kürtler, hayvan sayımına giden memurları kovdu. Kaymakamı öldürdü, müftüyü yaraladı.[592]

1935 yılında yapılan harekât da çetin kış şartları ve yolların elverişsizliği nedeniyle yetersiz olmuştu. Bölge halkı, toplu bir direniş gösteremiyor, derhal mağaralara çekiliyordu. Bu harekâtta, bir jandarma yaralanmış, dört sivil şehit olmuş, eşkıyadan da 23 ölü, üç yaralı verdirilmiş, 58'i de yakalanmıştır. 870'i kendiliğinden teslim olmuş, 57 tüfek toplanmıştı. Genelkurmay Başkanlığına göre, bu bölgede asayişin bir an evvel sağlanması için yasak bölgeden Beşiri'ye, ve diğer bölgelere

---

589 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s.63-63

590 Sason isyanlarının devam ettiği günlerde Dâhiliye Vekâleti tarafından tamamen boşaltılması öngörülen Sason Dağlarının iki km. karelikbir alanı kapsayan bölge.

591 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**...s.155

592 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s.95

nakledilmiş olan halkın göçmen muamelesine tabi tutulmak suretiyle iskan ve iaşelerinin süratle sağlanması gerekiyordu. Böyle yapılmadığı takdirde hem memleketin asayişi zarar görecek, hem devlet nüfuz kaybedecekti. Bunun için 1936 yılında yapılan harekâtta, jandarmadan 14 yaralı, nizamiye birliklerinden 21 şehit, iki yaralı, halktan iki şehit, beş yaralı verilmiş; isyancılardan da 155 ölü, 24 yaralı verdirilmiş, 39 kişi yakalanmış, 879 kişi de kendiliğinden teslim olmuş, 52 tüfek toplanmıştı. 1937 yılında yapılan askeri harekâta Genelkurmay Başkanlığı daha kuvvetli hazırlanmış, harekâta Diyarbakır'da bulunan hava gücü de katılmıştı. Sonunda alınan askeri ve idari tedbirler, bölgede oluşturulacak bir ilçe ve bir bucak teşkili, sorunun çözümünde etkili olmuştu.[593]

Görüldüğü gibi, Şeyh Sait isyanının ardından batıya gönderilen aşiret mensupları, kendilerine gösterilen kolaylığı suistimal etmişler, eski bölgelerine geldiklerinde yüzyıllardır sergiledikleri tavrı devam ettirmişlerdi. Bu kabilelerin Devleti ve hükümet kuvvetlerini tanımaz yapıları, çalışmanın II. Bölümünde değinildiği üzere, tarihten gelen bir özellikleri haline gelmişti.Bu isyanda da Kürtlerin kabile olgusu ön plana çıkmış, ve bu olgunun karakteristik özellikleri kendisini göstermişti.

5- Koçuşağı İsyanı (7 Ekim – 30 Kasım 1926)

Şeyh Sait isyanı ve sonuçları, bölge aşiretlerini çok tedirgin etmişti. Şeyh Sait ile birlikte dağa çıkanlardan bir bölümü Koçuşağı Aşiretindendir. Şeyh Sait isyanından canlarını kurtarıp dağlara kaçanlarla, Dersim havalisinde yaşayan Koçuşağı isimli aşiretin mensupları, Ovacık-Çemişgezek, Pertek, Amutha, Beylan ve Yılandağı bölgesini kendi kontrolleri altına almışlardı. Vergi ödemiyor, askere gitmiyor, soygun, yağma ve çapulculuk yapıyorlardı. Vergi ödememekle küskünlüklerini göstermiş oluyorlardı.[594]

Yüzyıllardır, etrafındaki itaatli halka ve köylüler her türlü sıkıntıyı veren, kasabaları dahi tehdit eden, hükümetlerin öğütlerini, ihtarlarını ve iyi muamelesini hiçbir suretle dinlemeyen, vatan savunmasına katılmadığı gibi, devletin zayıf olduğu

593 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**...,s.155-166
594 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**,...s.205

zamanları da fırsat bilerek silahlı isyana girişen Dersim'in Koçuşağı Aşireti üzerine bir *tedip*[595] hareketi gerekiyordu.[596]

Koçuşağı aşiretinin fenalıklarının, idari tedbirlerle önlenemeyeceği, Elazığ valisinin dersime yaptığı seyahat neticesi iyice anlaşılmıştı. Hükümet 19 Eylül 1926'da Koçuşağı, Şam ve Resik Uşakları Aşiretleri üzerine harekât yapmaya karar verdi.[597]

Bu gelişmeler üzerine Koçuşağı Aşireti 7 Ekim 1926 günü ayaklandılar. Çevre aşiretleri kendileriyle birlikte isyana ikna edememişlerdi. Mevcutları, 1200'ü silahlı olmak üzere 2500 kişiydi. İsyanı başlatma görevi, Elazığ ve havalisi komutanı Yarbay Mustafa Muğlalı'ya verilmişti. 10. piyade alayı, devlet yanlısı dört aşiret grubu ve köylülerden oluşan milis kuvvetleri ile birlikte isyanı bastırmaya başladı.[598] Yarbay Mustafa Muğlalı, Koçuşağı aşiretinin, kendilerine katılmadıklarından dolayı yayladaki koyunlarına el koyduğu çevre aşiretleri yanına aldı. Hükümete sadık görünen bazı aşiretler ise, yiyecek ve silahlarının kalmadığını öne sürerek isyancılara taarruz etmediler. Amaçları ise; ordudan mümkün olduğu kadar çok cephane koparmak, harekâtı uzatarak müsait olmayan mevsimlere bırakmak ve isyancı aşiretlerin imhadan kurtularak kendi aralarında saklanmaları için zaman kazandırmaktı. Bu durum, taburdaki askerlerin moralini bozdu.[599]

Dağlara çekilen isyancılardan, teslim olmaları istendi. İsyancılar kırık ve bozuk silahları getirerek teslim olmuş görüntüsü vermek istediler. Amaç, bir baskın için zaman kazanmaktı. Nihayet, Ovacık, Çemişgezek, Erkek, Amutka, Beylan ve Yılan Dağı çevresinde çetin vuruşmalar oldu. Bu vuruşmalar, Şeyh Sait'in akıbeti bilindiğinden, ölüm kalım meselesine dönüşmüştü. İsyanın bastırılmasında, 1 subay, 35 er şehit oldu ve 2 subay ile 65 er de yaralandı.[600]

6- Mutki İsyanı (26 Mayıs – 25 Ağustos 1927)

Sason üzerine yapılan harekât sonrasında Hersan ve Silent eşkıyalarından silahlarının toplanmadığı anlaşılmış, ayrıca Mutki ilçesinde kimlerde silah olduğu ihbar

---

595 *Tedip* kelimesi, resmi bir söylem olup, 'edeplendirme' anlamında kullanılmıştır.
596 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar ...**, s.175
597 Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s.145
598 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**,...s.205
599 Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**,...,s.147-149
600 Bozdağ, **Kürt İsyanları...**, s.74-75

edilmesine rağmen bunlar da toplanmamıştı. Bu gerekçeyle, bölgede bulunan 35 köyün naklini isteyen Bitlis Valiliğinin kararına tepki olarak bu köylerin halkı ayaklandılar. Bütün Mutki aşiretlerinde 1880 kadar silah bulunduğu tahmin edilmekteydi. 26 Mayıs 1927'de tenkile memur kıtaların emir ve komutası 2. Tümen-Tugay Komutanına verildi. Arazinin son derece arızalı oluşu ve şimdiye kadar buralarda yapılan harekâttaki başarısızlık, aşiretlerin moralini yükseltmişti ve baskın tarzında bir harekât yapılamadığından asilerin savunması kolaylaşıyordu. 19-20 haziran gecesi Silent'e gelen Binbaşı Zeki, yediği baskın sonucu şehit edildi. Halil Semi ve Ali Osman gibi elebaşılar, Dicle'yi geçerek güneye kaçtılar. Mutki havalisindeki Buban aşiretine yapılacak harekâtla ilgili olarak 2.Tümen Komutanlığının yayınladığı emirde, askere silah atanların sadece köyden bir kısım olması halinde diğer köylülere çok iyi muamele edilmesi istendi. Harekâtın sonunda, asilerin kısmen kaçtığı, çoğunun yok edildiği, bir kısmının yakalandığı ve isyan bölgesinde taranmamış yer kalmadığı rapor edildi.[601]

7- Bicar Tenkil Harekâtı (7 Ekim – 17 Kasım 1927)

Şeyh Sait isyanının ardından, belli başlı aşiret reislerinin bulunduğu yerler, dağ ve nehir geçitleri, geçilmesi zor yollarla birbirine bağlı yerler, bölge dâhilinde yüksek dağlardan oluşan ve her türlü ulaşımdan yoksun birçok arazi kısımları, askeri harekâtın dışında kalmıştı. Bicar tedip harekâtına; kuzey sınırını Murat Suyu, doğusunu Sarum Havzası, güneyini Silvan-Hazro-Ekil ve batısını da yine Ekil'den Murat Suyuna uzanan hattın teşkil ettiği çerçeve içinde kalan bölge dâhildi. Bu bölge, sık ormanlarla kaplı, derin vadilerden, keskin uçurumlardan oluşan dağları kapsamakta ve bu engebelik sebebiyle eşkıya için çok uygun ve sığınılacak bir yerdi. Şeyh Sait İsyanının bastırılması sıralarında kaçmayı başaran eşkıyanın çoğu, bu dağların in ve mağaralarına sığınmak suretiyle hayatlarını kurtarmışlardı. Bölgenin bu coğrafi özelliklerinden dolayı ve hükümetin gereksiz yere kan dökmemesi yönündeki şefkatin zaaf sanılması nedeniyle ahali, köylere baskın yapmaya, hayvan çalmaya, yol kesip kervan soymaya, telgraf ve telefon hatlarını kesmeye başladılar. Aslında bölgedeki halk, genellikle Şeyh Sait isyanından sonra işledikleri büyük hatadan pişmanlık duyan, tam anlamıyla cahil köylü grupları idi. O sıralar Ortaçağ hayatı yaşayan bu halkın, işlenmemiş dimağında milliyet

---

[601] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**..., s.193-212

ülküsü diye bir şey yoktu. Oldukça ilkel bir halde bulunan köylü ve kasabalı, ancak zulme ve kuvvete boyun eğdiği için, günden güne kuvvetlenen asi çeteleri, halkın bu zayıf tarafını dikkate alarak girdiği her köyde her türlü zulmü yapmaktan ve hükümete pek az taraftarlığı görülenleri dahi yok etmekten çekinmiyorlardı. Bu yüzden iki ateş arasında kalan halk, ne yapacağını şaşırmış bir vaziyetteydi.[602]

Askeri harekât, 7 Ekim 1927 sabahı başladı. Harekâtın cereyan ettiği bu bölgedeki köylerin, asilerin vatanı olduğu, eşkıyanın aile ve çocuklarının buralarda barındıkları ve köy halkının hemen hemen hepsinin birbirine akraba olması dolayısıyla *asabiyet* duygusu gelişmiş, aile yakınlığının verdiği kuvvetle bu ahalinin de manen ve maddeten asilere yardımda bulundukları anlaşılmıştı. Buralarda asilerin birçok silah ve cephanesi bulunduğu bilindiğinden; her an eşkıya ve ahalinin baskın veya pususuna uğramak ihtimaline karşı müfrezeler köylere girerken çok iyi tertibat almak zorunda kalmışlardı. Sonuçta, 280 kadar köy yakılmış, imha edilen asi sayısı, 2000'i aşmıştı. Bununla birlikte hükümetin sarsılmaya başlayan nüfuzu temin edilmiş ve masum ahalinin himayesi sağlanmıştı. Hükümete sadık olup, işi ve gücüyle meşgul olan ahali, şimdiye kadar kendilerine yapılan muzır propagandaların doğru olmadığını anlamış ve gözlerinin önünde cereyan eden olaylardan eşkıyanın ve avanesinin uğradıkları akibetten derin bir ibret dersi almış oldular. Çünkü bu halk tabakası da her Kürt köylüsü gibi cahil ve ilkel bir halde yaşıyor ve senelerden beri sadık kaldığı aşiret hayatının geleneklerinden silkinip sıyrılamıyordu. Bu geleneklerin köylüye yüklediği en kuvvetli iki zorunluluk vardı. Bunlar; aşiret beyine itaat ve aşiret ilkelerine sadakatti.[603]

Bicar Tenkil Harekâtı, sebepleri ve sonuçları itibariyle önemli hussular içermektedir. Şeyh Sait isyanının ardından yapılan bir temizlik girişimi olan bu harekât, Kürt aşiretlerinin cehalet içerisinde ağalarından gelen her şeyi doğru bilmelerinden ve hükümete tavır almalarından kaynaklanmıştı. İlkel bir hayatın doğurduğu dayanışma ve asabiyet duygusu, bu harekâtta ön plana çıkmıştı. Sonuçta kabile olgusu, Doğu Anadolu'da yine bir askeri harekâtı zorunlu kılmış ve harekât, bu kabilelerin aleyhine sonuçlanmıştı.

---

[602] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,...s.234

[603] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,...s.247

8- Asi Resul İsyanı (22 Mayıs – 03 Ağustos 1929)

Gerçekte, bu olay bir genel isyan değildir. Eruh ilçe jandarma komutanı Teğmen Ziya, uzun zamandır Zilan Aşireti reisine küskün olmasından dolayı, onun hakkında aldığı ihbarları vesile yaparak ve Eruh İlçe Kaymakam vekili Jandarma Yüzbaşı Galip'i kandırarak Resul, kardeşi Akit ve bazı kimseler için tutuklama müzekkeresi çıkarttırmıştır. Silah toplamak bahanesiyle dört köyde aynı zamanda arama başlatmıştır. Resul'ün evinde herhangi bir şey bulunamamış, Resul yakalanmıştı. Akit'in bulunduğu Goveşil Köyünde araştırma yapılırken şiddet gösterilmiş ve fakat yeterince tertibat alınmamıştı. Akit ve arkadaşlarının açtığı ateş neticesinde çarpışmalar başladı ve bir onbaşı, dört jandarma eri şehit edildi. Teğmen Ziya, tutukladığı Resul'ü Tilimişar'dan (Çimencik) çıkaracağı sırada Resul'ün taraftarlarının iki yandan açtığı ateş neticesinde Resul, kolayca kaçtı. Bu çarpışmalarda bir er şehit oldu. Başlarına gelecekten korkan 15 kadar köy halkı, evlerini ve ekinlerini bırakarak Midyat ve diğer ilçelere kaçtılar. Bu olaya sebebiyet veren Yüzbaşı Galip ve Teğmen Ziya, haklarında kanuni kovuşturma yapılmak üzere Siirt Valiliğince açığa alındılar. 18 Temmuz 1929'da birliklere gerekli emir verilmiş ve 1 nci Alay 2nci tabur ile seyyar jandarma Piyade Taburu 1 nci Alay komutan muavini Yarbay Vefik'in emrine verildi. Asilerin ilişkisi bulunan köylerde silah araması yapılarak bir hayli şaki yakalandı. Bu suretle Asi Resul harekâtı sona erdi ve asayişin temini, mahalli jandarmaya bırakıldı.[604]

Bu isyanın sebepleri arasında farklı yorumlar da vardır. Bölgede bu olayla ilgili başlıca iki söylenti vardır. Birincisi; Resul ve Agit Ağanın diğer kardeşleri Hurşit ve adamları, Tanzalı Osman Ağayı öldürdükleri için olayı Resul ve Agit Ağa'nın planladıkları gerekçesiyle haklarında ihzar çıkarılmıştır. Bu arada Hurşit'i yakalamaya çalışan jandarma ile çıkan çatışmada Hurşit öldürülür. İkincisi ise, Resul Ağa hadisesinden önce bölgede yeni düzenlemeler yapan Eruh Jandarma Komutanlığı, Bozkuş köyündeki jandarma karakolunu Lodi bucağına (Bağgözü) getirirken, Tilmişar'a da bir karakol kuruldu. Cemil çeto'nun ablası Hanse, Agit Ağanın ikinci hanımıdır. Kardeşi Cemil Çeto'nun 1927'de Diyarbakır Ulucami önünde idam edilişine çok üzülmektedir. Bir gün Hanse Hanım, askerlerin kendisine hakaret ettiklerini iddia ile başındaki beyaz başörtüsünü çıkarıp Agit Ağanın başına atarak "sen de bunu başına

---

604 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar** ..., s.249-259

ört, namusumuzu koruyamıyorsun…" demiş ve onu tahrik etmiştir. Karısının yaptığı bu hakaretle gururu incinen Agit Ağa, yakalamayı bahane ederek jandarmalara ateşle karşılık vermiştir. İsyan, bu sebeple başlamıştır.[605] Sonunda Resul ve Agit kardeşler, İran sınırını geçerek kaçmayı başarmışlardır.[606]

9- Tendürük İsyanı(14 – 27 Eylül 1929)

Şeyh Abdulkadir İsyanı olarak da bilinen Tendürük İsyanı, İran ile Türkiye arasında imzalanan dostluk anlaşması[607] neticesinde meydana geldi. Bu anlaşmaya göre; Trabzon'da büyük bir liman kurulması, doğu bölgelerimize demiryolları, karayolları yapımı ve madenlerin işletilmesi imtiyazlarının tarafsız ülkeler olan Amerika Birleşik Devletleri, İsveç, Norveç, Danimarka gibi ülkelere verilmesinin hükümetçe uygun görülmüştü. Bunun anlamı, *doğudaki aşiret beylerine ait büyük toprakların parçalanması* demekti. Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in ılımlı ve yumuşak politikası sayesinde bölgede Milli bütünlük sağlanmaya başlanmıştı. Bu olumlu gelişmelere mani olmak amacıyla emperyalist güçler, Birinci Umumi Müfettişlik Merkezine uzak kalan Ağrı bölgesindeki çalışmalarını hızlandırdılar. Ağrı isyancıları genellikle Celaliler, kısmen de Haydaranlılar ve Hasenanlılardan oluşuyordu. Bu aşiretler, Diyadin, Karaköse, Eleşkirt, Hınıs, Tendürük, Erciş, Malazgirt istikametlerini kontrol altında tutmaktaydılar. Eskiden beri bölgedeki aşiretlerin topraklarının bir bölümünün İran sınırlarında olması ve İran hudutları içinde yaşamaları, Türkiye aleyhindeki faaliyetlerini kolaylaştırıyordu. Bununla birlikte, İran'da yaşayan bazı aşiretlere de Türkiye'deki kanunlara uymak şartıyla hudutlarımız içerisindeki yaylalara girmelerine müsaade ediliyordu. İran kökenli Sakanlı aşiretinin reisi olan Abdulkadir, 1929 yılında şekavet ve çapulculuk gibi genel asayişi bozucu hareketlerde bulunmaya başladı. Devlete sadık bazı aşiretleri hükmü altına aldı. Bir kısmını köylerindren kovdu, arazilerine el koydu, evlerini yağmaladı, sürülerini çaldı.[608] Birinci Umumi Müfettişlik, Abdulkadirin aşiretiyle birlikte Erzincan civarına yerleştirilmelerini, aşirette bulunan

[605] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, …s.283

[606] Bozdağ, **Kürt İsyanları…**, s.85

[607] 9 Nisan 1929'da imzalanan bu antlaşmaya göre, Türkiye-İran sınırının sorunlarını tespit etmek için karma bir komisyon kurulmuştu. Ancak bölgede devam eden isyanlar yüzünden komisyon çalışmalarını tamamlayamadı.

[608] Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**,…s.209

silahların toplanmasını, aşiret mensuplarının kat'i surette İran tarafına kaçırılmamalarını Takip Bölge Komutanlığından istedi. 19 Eylül akşamı, askeri harekât yapılacağını haber alan Abdulkadir, çadırlarının tamamını söktü. 20 Eylül 1929 sabahı hazırlıklarını tamamlayan Bölge komutanlığının yaptığı harekât neticesinde harekâttan haberdar olan Aşiret reisi Abdulkadir ve aşiretin bir kısmı, İran'a kaçtı.[609]

10-Savur İsyanı (26 Mayıs - 09 Haziran 1930)

1930 yılı başlarında, merkezi hükümetin doğu vilayetleri hakkında İçişleri Bakanlığı, doğu illeri valilikleri ve umumi müfettişliğe gönderdiği yazıyla, bölge hakkında bir rapor istemişti. Gelen raporlardan, bölgede muhtemel bir isyan hazırlığının mevcut olduğu, fakat bölgenin neresinde başlayacağının kestirilemediği, bölgedeki bazı küskün aşiretlerin birbirleriyle barıştıkları anlaşılmıştı. Beyazıt Valisi, dikkatleri daha çok dış güçlere çekiyor, vilayette genel bir Kürtçülük hareketi beklenmediğini bildiriyordu. Bununla beraber, durum ne olursa olsun, Kürtçülük gibi milli bir cereyan karşısında ve özellikle parası ve propagandası bol, dış düşmanların devamlı faaliyetleri karşısında kuvvetli ve uyanık bulunmak gerektiğini vurguluyordu. Mardin Valisine göre de; batı illerinden doğudaki yerlerine dönen *reisler, nüfuzlarının kırılmasından ve memlekette kanun egemenliğinin kurulmasından müteessir idiler.* Bunlar, eski nüfuzlarını korumak için zaman ve fırsat kolluyorlardı. Bunların kışkırtmalarıyla halk yeniden silah tedarik etmeye ve örgütlenmeye yeltenmişti. Van Valisi de, önemli bir diğer noktaya dikkatleri çekiyor, son günlerde Çal'dan Van bölgesine giren *"halifesiz millet yaşamaz"* propagandasının, bir bir hareketin başlangıcı olabileceğini ifade ediyordu. Siirt Valisine göre de, bölge halkı genelde cahildi. Ağaları tarafından kışkırtılmadıkça iş ve güçleriyle meşgul olurlardı. Elazığ Valisi de; vilayetin merkez, Maden, Başgil, Pertek, Çemişkezek, ilçeleri halkının çoğunluğunun Türk olduğu için burada bulunan Kürtlerin böyle bir kalkışmaya cüret edemeyeceklerini bildirdi. Kürtler arasındaki mezhep ihtilafı, birleşmeleri için bir engel teşkil tmekteydi. Palu ilçesi halkı, Kürtlerin bir başarısını görmeden böyle bir olaya kalkışmazdı. Kürt isyanı hakkındaki

[609] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, ...s.287-288

propagandalar hariçten geldiğine göre, Kürtler bir isyan halinde, yiyecekleri darbenin pek kuvvetli olacağına inanmış bulunmaktaydılar.[610]

Bunun üzerine özellikle Van bölgesindeki askeri birliklerin, Hakkâri, Irak, Revanduz, İmadiye ve İran hududundaki diğer aşiretlerle birleşerek çıkaracakları muhtemel isyanı bastırabilecek güçte olmaları istendi. Genelkurmay ve Birinci Umumi Müfettişlik, bölgede çıkacak muhtemel isyana karşı tedbirleri yoğunlaştırmaya çalışırken Mayıs 1930 ortalarında Savur, Midyat ve Cizre'nin bazı köylerinde asker ve jandarmaya karşı tecavüzler başladı. Bunu üzerine bölgede gizlilik konusuna çok önem verilmek şartıyla harekât yapılmasına karar verildi. Bu harekatta, hükümetin emirlerine karşı gelmeyen bölge halkına şefkatli davranılacak, kadın, çocuk ve acizler mutlaka korunacak, köylerdeki silah aramasında muhtar ve ihtiyar heyetleri ile birlikte hareket edilecek, herhangi bir malzemeye ihtiyaç duyulduğunda mutlaka parası ödenecek şeklinde Birinci Umumi Müfettiş, emir yayınladı.25-26 Mayıs gecesi Savay köyünden, askerlere ateş açıldı. Çarpışmada asiler üç ölü, üç yaralı verdi. 29 silahlı asi dağlara kaçtı. Devam eden aramalarda 281 silah alındı. Harekâta son veren Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey, bölgede aldırdığı yeni tedbirlerle Eruh İlçesi Lodi Bucağında geçici Takip Komutanlığı ihdas ettirerek, komutanlığını Siirt Valisi Lütfi Paşa'ya bağladı.[611]

11-Zeylan İsyanı(20 Haziran – Eylül başı 1930)

Azadi örgütü liderlerinden Kör Hüseyin Paşa, Hacı Musa ve oğulları, Hoybun yöneticileriyle sık sık görüşmeleri üzerine Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey, Kör Hüseyin'in Ağrı civarına geçerek Ağrı Dağındaki çetelerle birlikte hareket edeceği kanaatine vardı. Aynı günlerde İran'da Türkiye aleyhtarı İngiliz siyasetinin yoğunlaştığı yönünde duyumlar alınmaya başlandı. İngilizler, İran'ın içini karıştırarak onları da kendi siyasetleri doğrultusunda yönlendirmek suretiyle Türkiye aleyhtarı Acem siyasetini lehlerine çevirmeye çalıştılar. Bu yüzden, Tebriz'de Türkiye aleyhine alınan İngiliz siyaseti doğrultusundaki kararlar İran tarafından desteklenir hale getirildi. Şeyh Mevlana Halid'in müridi olan ve bölgedeki isyanlarda önemli rol oynayan Seyit Taha,

---

[610] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,...,s.271-272
[611] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, ...s.291

bu kez İran'daki aşiretlerle birlikte hareket ediyordu. Hoybun örgütü de boş durmuyor, Ağrı Dağı civarındaki faaliyetlerini artırarak bölgedeki aşiretlerden Türkiye aleyhtarı yeni güçler temin etmeye çalışıyordu. Tüm bu olumsuz gelişmeler karşısında Birinci Umumi Müfettişlik, 7. Kolordu Komutanlığından gelişmelere hazırlıklı olmasını istedi.[612]

Hükümet de bu gelişmeleri ciddi bir dikkatle izliyordu. İşin, önemli bir askeri harekât niteliğinde sayılması gerektiği zorunlu görülüyordu. Tüm bu gelişmelerin ardından olay, Zeylan bölgesinde ortaya çıktı. İran sınırını geçen Kör Hüseyin ve Eminpaşa oğulları komutasındaki gruptan bir bölümü, Ercişin kuzeyindeki Zeylan bucak merkezini ve jandarma karakolunu bastılar. Bu baskında biri ağır, üçü hafif olmak üzere dört yaralı verilmiş, 25 er de kaybolmuş, bir hafif makineli, iki sandık cephane asilerin eline geçmişti. Tüm askeri tertibata ve takibata rağmen, bölgede faaliyette bulunan çetelerin imhaları gerçekleştirilemiyordu. Derviş Bey Müfrezesi, 10 Ağustosta Pani yaylası civarında ünlü asilerden Sultan, Yusuf, Hamza, Kasım, Tahir ve Köryusuf'un amcazadesi Kasım ve Muhittin adlarındaki şahısları yakalamaya muvaffak oldular. 30 kadar silah ele geçirdiler. Nihayetinde eşkıyanın bir bölümü imha edilirken, büyük bir bölümü de firara mecbur edildi.[613]

Zeylan isyanı, basın tarafından da yakından izlenmiştir. 13 Temmuz 1930 tarihli Cumhuriyet Gazetesi, konuyla ilgili şöyle bir manşet yazısı hazırlamıştır: "Zeylan Nahiyesindeki siyasi ve irticai kıyam hitam bulmuştur.." Devamında da: "İran'dan geçen çetelere karşı asker bulınmıyan yerlerde Cumhuriyeti bizzat vatandaşlarımız müdafaa etti. İran hududundan 20 Haziran'da geçen kuvvetli çetelerin faaliyeti ve tahriki ile Zeylan nahiyesinde vukua gelen siyasi ve irticai mahiyetteki kıyam hadisesi hitam bulmuştur. Asiler bu zaman zarfında Muradiye, Beyazitağa Patnos ve bilhassa Erciş merkezlerine taarruz etmişler ve kıtaat bulunmayan yerlerde bizzat ahali Cumhuriyeti müdafaa etmiştir. Erciş'in kahramanlığı zikre şayandır. Anlaşıldığına göre kıyamcılar jandarma ve askerin bulunmadığını zannettikleri ve aşiretlerinin rüesası İran'da bulunan bu mıntıkayı intihap etmişler ve bilhassa Erciş'i ele geçirerek kıyamı tevsi etmeyi ümit etmişlerdir. Gerek İran ve Ağrı'daki elebaşların ve gerek dâhile

---

[612] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, ...s.293

[613] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**,...s.304

girenlerin ifsatlarına halk Cumhuriyete sadakat ile mukabele ettiğinden tahrikât Zeylan nahiyesine münhasır kalmıştır. Kanun dinlemiyen asilerin kanuna itaatlerinin temini askeri kıtaata havale edilmesi zaruri bir hale geldiğinden tedip ve tenkil için kıtaat 5 Temmuzda harekete başlamış ve 10 Temmuz akşamı asilerin tedip ve tenkilini hitama erdirmiştir. Hariçten ve dâhilden olan asilerin yekûnu 1500'ü geçiyordu. İran'ın Halikanlı Aşiretinden 20 kişi Erciş'te ve 60 kişi Zeylan'da maktuller arasında olduğu bildiriliyor. Pek çok rüesa ve eşkıya kâmilen imha edilmiş ve tahmine göre çetelerin az efradı İran'a kaçabilmiştir."[614] diye yazıyordu.

12- Oramar İsyanı (16 Temmuz – 10 Ekim 1930)

Silahlı kuvvetler bir yandan Zeylan, Çaldıran, Ağrı bölgelerinde çıkan isyanları bastırmaya çalışırken, diğer yandan, Diyarbakır, Silvan, Sason, Lice, Çapakçur, Garzan, Muş bölgelerinde de isyanla birleşik Kürtçülük kışkırtmaları devam ediyordu. Dıştan yardım gören bazı Kürt aşiret reisleri *din propagandası* altında halkı hükümet aleyhine kışkırtarak Kürtlük davası için silahlı isyana teşvik ediyorlardı. Bu suretle, merkezi Ağrı olan Kürt isyanının bütün Doğu illerine yayılmasını hedeflemişlerdi. İran sınırından yurda giren Kürt eşkiyaları da aynı maksatla hazırlanmış, sevk ve idare edilmişti. Şeyh Barzaninin 500 kişilik kuvvetle Oramar'a saldırması suretiyle bu isyan başlamış oldu. Bu isyanın nedeni ve hedefi, Ağrıdaki Kürt eşkiyasına karşı kullanılan veya kullanılacak olan kuvvetlerin bir kısmını üzerine çekmek ve onların yüklerini kısmen hafifletmek, memlekette Kürtlük lehine kışkırtma yapmak ve asayişsizliği artırmaktı.[615]

Şeyh Barzaninin isyan bölgesi Şat, Şemdinan, Herki olup, yolsuz, sarp, yalçın kaya ve yüksek dağların bulunduğu, yolların ise patika olduğu bir araziydi. İbrahim Tali Bey, İçişleri Bakanlığı kanalıyla Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği raporda; Hudutlarımıs dışında, memleketimiz aleyhine çalışan teşekküllerin hükümet kuvvetlerinin zayıf, ulaşma imkânı bulunmayan bölgelerdeki halkı kendi lehlerine çevirmeye çalıştıkları, Çaldıran bölgesindeki harekâtın hedef saptırarak Oramar bölgesine kaydırıldığı, Oramar bölgesindeki saldırının basit olmayıp, güç bulunduğu takdirde Beytüşşebap, Pervari, Şırnak, Cizre bölgelerine de yayılma ihtimalinin büyük

[614] **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1930
[615] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,...,s.305-317

olduğu, güneydeki gelişmelerin merkez olarak Siir'i hedef seçme ihtimalinin büyük olduğu, bunun için Siirt bölgesinde kuvvetli bulunmanın şart olduğu uyarısında bulundu.[616]

Harekât sırasında Oramar, Zinebar Gediği ve Keletan civarında rastlanan asile, askeri birliklerine taarruzu karşısında Irak arazisine iltica ettiler. Dâhildeki asi Kürtler de hükümete dehalet ettikleri için tedip harekâtı sona erdi.

13- Pülümür Harekâtı (8 Ekim – 14 Kasım 1930)

Ağrı harekâtını takip eden günlerde gerçekleşen Pülümür Harekâtının sebebi, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın doğu bölgesinde, özellikle Erzincan'da yaptığı gözlem ve bu gözlemlerini 18 Eylül 1930 tarihli rapor halinde Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığına bildirmesidir. Bu rapora göre, Aşkrik, Gürk, Dağbey, Hayri köyleri tedip ve tenkil edilmeliydi. Bu köyler, Birinci Umum Müfettişlik bölgesi dışında kalmaktaydı ve il jandarma kuvvetinin yetersizliğinden dolayı civar Kürt köylerini isyana zorlamaktaydılar. Erzincan bölgesindeki Örfen Türk, fakat Alevi olan birçok Türk köyleri Aleviliğin Kürtlüğü ifade ettiği zihniyeti ile ana lisanlarını terk ederek Kürtçe konuşmaktaydı. Türk dilinin bütün bölgeye yayılması için esaslı tedbirlere ihtiyaç vardı. Bu arada, Pülümür Ağalarının tertibi sonucu, Pülümür İlçe Kaymakamının evine birkaç el silah atıldı ve tertipçiler bu işi yapanları hükümete vermemekte direndiler. Bu olayın ardından, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın raporuna hükümet kayıtsız kalmadı ve Başbakan İsmet İnönü'nün 8 Ekim 1930 tarihli cevap yazısına istinaden Bakanlar Kurulu kararıyla 3. Ordu Müfettişi Kurmay Başkanı Albay Rüştü'nün komutasında 11.Piyade Alayı harekete geçti. Bu vesileyle hükümet emirlerine açıkça muhalefet eden, civar köylerden gasp ettikleri hayvan ve eşyaları geri vermeyen Haydaran Aşireti Reisi Hıdır Ağa ile akrabası Kamer Ağa'nın da *tedibi* Birinci Umum Müfettiş tarafından uygun görüldü. Harekâta görünürde denetleme şekli verildi ve gerçek maksat çok gizli tutuldu. Elazığ Valisi Fahri Bey'in aşiret Reisleri ve ileri gelenleriyle yaptığı temasta, Kamer Ağa sadakatini ve hükümetin emirlerine tamamen uyacağını beyan ve vaat etmişti. Hıdır Ağa'nın da aynı yolda olduğu anlaşılıyordu. Fakat zaman geçtikçe bu davranışın bir oyalama olduğu görüldü. Özellikle Haydaranlılar, Pülümür bölgesindeki

---

[616] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, ...s.298

asilere katıldılar. Sonunda, 12 – 13 Kasım 1930 gecesine kadar Kürk Köyü ve Hut Köyü civarında gerçekleşen çatışmalarda 100 kadar eşkıya zayii oldu ve morali bozulan eşkıya dağıldı. Askeri birlikler, Pülümür'de bir bölük bırakmak suretiyle garnizonlara döndüler. Bu harekâttan sonra, Elazığ Valisi aşiretler üzerinde etkili olabildi. Olayların büyümesine mahal kalmadan birçok aşiret reisleri ve tabileri hükümete dehalet ettiler. Borçlarını ödeyip gasp ettikleri eşyaları ve ellerindeki suçluları teslim ettiler.[617]

F- KABİLE VE DİN OLGUSUNUN YOĞUN OLARAK HİSSEDİLDİĞİ AĞRI İSYANLARI

Birinci ve İkinci Ağrı İsyanları, aslında Üçüncü Ağrı İsyanına zemin hazırlama niteliğindedir. Bir asayiş olayı gibi başlayan ve bölgesel olan Birinci ve İkinci Ağrı İsyanının ardından daha planlı ve gelişimi itibariyle daha tehlikeli olan Üçüncü Ağrı İsyanı gerçekleşti. Bu isyanda katılanlar itibariyle kabile ve milliyetçilik olgularının yanında, Şeyh Sait'in oğullarının ve bazı Şeyhlerin de destek vermesiyle din olgusu da açıkça kendisini hissettirmiştir.

1- Birinci Ağrı İsyanı

Ağrı İsyanları, 16 Mayıs 1926'da başlamış ve kısa aralıklarla dört yıl sürmüştü. Ağrı isyanlarına sahne olan bölge, genellikle Şıhlısuyu ve gölünün kuzeyi-Çengel geçidi doğusu-Eski Korhan –Ahuri kuzeyi-İran sınırı ile çevriliydi. Büyük Ağrı Dağı, Türk-İran ve Türk Sovyet sınırların hemen yakınında, Aras Vadisi'nin güneyindeydi. Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı'nın Türk sınırı içerisindeki parçası genellikle bölgenin en engebeli kısmı olup oldukça kayalık ve susuz olduğu için harekâta elverişli değildi. Genellikle çapulculuk niteliğinde olan birçok eşkıya hareketleri arasında üç ayrı tarihte ve ordu birlikleriyle bastırılmasına lüzum görülen isyan hareketleri olmuş ve bunların hemen hepsi Kürt özerkliği adı altında yabancı propagandaları ile Türkiye'ye sıkıntı vermek maksadını gütmüştü. Birinci Ağrı Harekâtına sebep olan olay; Mayıs 1926 başlarında Yusuf Taşo ve adamlarının Muson Bucağına bağlı Kalecik Köyünden bir miktar hayvan çalarak Ağrı Dağına götürmesidir. Görünürde çapulculuk niteliğinde olan bu isyanın

---

617 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,... s. 351 -360

bastırılmasına 28.Alay görevlendirilmişti. 17 Mayıs 1926 günü saat 09.00'da asilere karşı taarruza başlayan alaya, İran'ın Sakanlı ve Kızılbaş Aşiretlerinden de ateş açılmaya başlaması nedeniyle alay, geri çekilmeye mecbur kalmıştı. Bu başarısızlıkta, alay komutanının kendiliğinden İran Hudut Subayına, yakında Ağrı Dağına bir harekât yapılacağını bildirmesinin rolü büyüktü. Beyazıt Valiliği, asilerin başı olan Bro Hasotelli'ye mektup göndererek Ağrı Dağındaki asilerin teslim olmaları halinde boşu boşuna kan dökülmeyeceğini bildirdi. İsyanın başını çekenlerin bu mektuba, "kendilerine üç gün mühlet verildiği takdirde avanesiyle birlikte teslim olacağı" cevabını verdiler. Buna rağmen, Alay Komutanı cevap olarak, "yarın taarruz edileceğini" bildirdi. Dolayısıyla taarruzu zorunlu hale gelmişti. Asilerin ölümüne direnmesiyle alay perişan oldu. Diğer bir hata da, Alay Komutanının güvenerek karargâha aldığı bazı Kürtlerin casusluk etmeleriydi. Bu hataları nedeniyle Alay Komutanı derhal görevinden alındı ve Harp Divanına verilmek üzer Sarıkamış'a gönderildi.[618] 17 Haziran 1926 da sarp kayalıklar arasında yapılan takip ve çatışmalar neticesinde hâkimiyet, askeri kıtaların eline geçti ve asiler, İran'a kaçarak dağıldı. İran'da bulunan aşiretlerin, Ağrı Dağına geçmemeleri için İran Hükümetince hudut üzerinde lüzumlu tedbirlerin alınması gerekliydi. Bununla birlikte, birliklerin kötü sevk ve idaresi yüzünden alay başarısız olmuş, esirler verilmiş ve 30 kadar askerimiz şehit düşmüştü.[619]

2- İkinci Ağrı İsyanı

Birinci Ağrı hadisesinin başarıyla neticelenememesi ve güvenlik unsurların çekilmesi üzerine, İran'a kaçan çeteler, tekrar Ağrı Dağı'nda toplanmaya başladılar. Doğudan batıya nakledilen ve bulundukları yerden firar eden aşiret mensuplarının bir kısmı da Ağrı Dağı'na sığındığından, asi güçlere katılım fazla oldu. Ağrı Dağı ve civarı, gerek yabancılar, gerekse Taşnak ve Ermeni-Kürt işbirliğini sağlamak maksadıyla 5 Ekim 1927'de kurulan Hoybun[620] Cemiyeti vasıtasıyla asilerin merkezi haline geldi. Tecavüzleri önlemeye çalışan askeri birliklerle 3 Eylül1927'de başlanan isyanı bastırma harekâtı, eylül sonlarında bitti. Ancak ele geçirilemeyen asiler, tekrar İran'a kaçmayı

---

618 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,...s.169

619 Çetiner, **Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği**,...s.208

620 Kürtçede 'özgürlük' anlamına gelmektedir. (Bkz. Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim**...s.251)

başardılar. Bölgede asayişsizliğin arttığını gören hükümet, Ağrı civarını da, yeni faaliyete geçen Birinci Umumi Müfettişlik kapsamına aldı.[621]

İkinci Ağrı İsyanında yapılan askeri harekâtta, ağır ve hafif makineli tüfeklerin desteğinde piyade süngüsü kullanıldı. Yapılan bu bastırma harekâtı da tam anlamıyla gerçekleştirilemediği için, gördüklere baskı karşısında kaçan asiler, yine aynı bölgede eşkıyalık hareketlerine devam ettiler. Kış mevsimi ve devamlı kar yağışı nedeniyle yeni bir askeri harekât yapılamadı. Anlaşıldı ki; Kürt siyasi teşebbüsleri, İran ve Ermenistan'dan beslendiği sürece nihai netice alınamayacağı için, yapılacak siyasi teşebbüslerle bunun önlenmesi gerekmektedir.[622]

3- Üçüncü Ağrı İsyanı

a) Hoybun Cemiyeti'nin İsyandaki Rolü

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, her alanda gelişmesini önlemek, devletin başına yeni sorunlar açmak gayesi ile dış güçler sürekli olarak bölücülük faaliyetini sürdürdüler. Hoybun Cemiyeti, İngilizlerin desteği ile Ermeni-Kürt işbirliğini sağlamak maksadıyla kuruldu. Bu cemiyetin tahrik ve teşvikleri ile Ağrı isyanı meydana geldi. 1930 yılında Doğu Anadolu'da tekrar kardeş kanı akıtıldı.[623] Hoybun örgütü, kendisine lojistik destek veren Ermeni Taşnak örgütü ile işbirliğine girdi.[624]

Birleşik Kürt Örgütü Hoybun, 5 Ekim 1927'de kuruldu. Lübnan'ın Bihandun kentinde yapılan ilk kongreye Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası; Comite De Independence Kurde gibi örgütler ile Irak, İran, Suriye'ye sığınmış olan ve Kürt Milli Ligası'nı oluşturan Kürt aydınları katıldı. Gizli olarak yapılan ve 45 gün süren kongrede Hoybun üyeleri, "Bağımsız Kürdistan'ın yaratılması adına bütün Kürtlerin birleştirilmesi uğrunda mücadele yürütülmesi için 'Kardeşlik Andı' içtiler. Kongrede Hoybun'un programı hazırlandı ve "Kürt müfrezelerinin oluşturulması, en modern silahlarla donatılması" gibi hususlar kararlaştırıldı. Müfrezeler Kürt dağlarından birinde bulunacak ve tek bir askeri komutanlığın emirlerine bağlı olacaktı. Kuruluşundan sonra Hoybun'un Suriye, Lübnan ve bazı Avrupa ülkeleri ile Amerika Birleşik Devletleri'nde

---

621 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, ...s.146
622 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**...,s.213-229
623 **Güneydoğu Anadolu'da Devam Etmekte Olan** ..., s.4
624 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**..., s.147

kolları oluşturuldu. Hoybun'un merkez komitesi aynı zamanda "Kürdistan Milli Hükümeti" olarak ilan edildi. Örgüt daha çok Türkiye Kürtleri üzerinde yoğunlaştı. Hoybun'un başkanlığını Celadet ve Kamuran Bedirhan kardeşler yürüttü. Ekrem Cemil Paşa da önder kadrolarındandı. Genel sekreter Memduh Selim, Ağrı'da başkaldırı başlayınca İhsan Nuri ile birlikte, örgütün kararı gereği isyan bölgesine gitti ve Ağrı'da karargâh kurdular. 1930 yılında Hoybun'a bağlı Kürt liderler, bir taraftan Ağrı'daki isyan ile meşgul olurken, diğer taraftan da hükümetin ilan ettiği affa kanılmaması için karşı bildiriler hazırladılar.[625]

Hoybun üyeleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin düvel-i muazzama denilen güçlü ülkelere verdiği Milli Mücadeleyi, zaferle sonuçlanan savaşları unutmuş olmalılardı ki; bu bildiriye "Türkler, yabancı devletler tarafından gelebilecek hücumlardan korkmakta ve herhangi bir savaş olduğunda Kürtlerin bu fırsatı kullanarak bağımsızlığını ilan etmelerinden endişelenmekte ve bunun için de şimdiden Kürt gücünü boğmak istemektedir " gibi bir ifadeyi 4. Madde olarak eklediler.[626] 1928 yılında bir kitapçık halinde yayınlanan tüzüğün *Maksat* bölümünde: "Cemiyetin maksadı; bir Kürdistan devlet-i müstakilesinin teşkili" olarak kararlaştırıldı. Üçüncü maddeye göre, bu gaye için her türlü anasır (unsurlar) ile münasebete geçilecekti. Tüzüğün beşinci maddesine göre: 'yemini yapan her Kürt, Hoybun'a üye olmuş sayılacaktı'.[627]

1930 Ağrı İsyanının arkasında, Hoybun Cemiyetinden başka, Şeyh Sait'in oğullarının da içinde bulunduğu Kürt Teali Cemiyeti de vardı. Bunlar, Bolşeviklerle işbirliği içindeydiler. Ancak, İngilizlerin desteğinin gelmesi durumunda Bolşeviklerden vazgeçebilirlerdi. İkinci örgüt, Ermeni milliyetçilerin cemiyeti olan Taşnakların desteklediği ve merkezi Beyrut'ta olan Suriye Hoybun Cemiyeti idi. Bir diğer örgüt te, Türkiye ve İran'dan birçok ileri gelen kişinin üye olduğu Halaskaran Cemiyeti idi ki, bunlar da İngilizlerin desteğini arkalarına almaya çalışıyorlardı. Oysa Taşnaklar, kurulacak Türkiye Kürdistanı'nı, Büyük Ermenistan'ın bir parçası olacağının planlarını yapmaktaydı. Bunun için de zayıf bir Türkiye gerekiyordu.[628]

---

625 **1900'den 2000'e Kürtler,** Özgür Bakış Gazetesi Armağanı, Serler Matbaacılık, İstanbul 2000..., s.28
626 Emin Karaca, , **Ağrı Eteklerinde İsyan**, Karakutu Yayınları, İstanbul 2003, s.25
627 Karaca, **Ağrı Eteklerinde İsyan**..., s.20
628 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları** ..., s.303

b) Bölgenin ve İsyancıların Genel Durumu

Şeyh Sait isyanında bulunup kaçan İhsan Nuri ve Ermeni Zilan gibi şahıslar, dış Ermenilerin ve yabancı devletlerin teşviki ile Ağrı bölgesinde bir isyan çıkarmak istediler.[629] Hoybun örgütünün, çıkarmayı planladıkları isyanın askeri kanadının komutanlığına getirdiği İhsan Nuri, 1893'te Bitlis'te doğdu. İlkokuldan sonra Erzincan Askeri Lisesini ve İstanbul'da Harp Okulunu bitirerek subay olmuştu.[630] Cebran Aşiretinden olan İhsan Nuri, Bitlis Kürtlerindendi. Zamanında Türk – İran sınır kuvvetleri komutanı olarak Türk ordusunda görev yaptığı için, Ağrı bölgesini iyi tanıyordu. 1919 yılında İstanbul'daki Garnizon Subayları Temsilcileri Kurulunun reisliğini de yapan İhsan Nuri, Cumhuriyetin ilanından sonra yeni kurulan devletin Kürtlere verdiği özgürlük vaatlerini yerine getirmediği bahanesiyle Cebranlı Halit Bey tarafından Erzurum'da illegal olarak kurulan Kürdistan Özgürlük Komitesine girdi.[631] Kendisi zamanında Sivas Kongresinde de bulunarak Mustafa Kemal Paşa'ya hizmet etmişti. Kongrede Kürtler hakkındaki zamansız taleplerinin reddedilmesi üzerine dağlara çekilen İhsan Nuri'nin eşi, Türk idi.[632]

Birinci ve İkinci Ağrı İsyanlarının ardından isyancıların İran ile irtibatlarının kesilememesi ve İran Hükümetinin, ciddi bir şekilde sınırı kapatmamış bulunması yapılan harekâtın yarım ve neticesiz kalmasına sebep olmuştu. Asiler, ya İran dâhilinden yardım görüyor veya komşu hükümet hududunun kendilerine verdiği kolaylıktan faydalanarak takipten kurtuluyorlardı. Coğrafi olumsuzluklar nedeniyle bölgeden gelen bilgilerde sıkıntılar yaşandığı, Genelkurmaya gelen raporlardan anlaşılıyordu.[633]

Raporlarda, eşkıya miktarı 250 kişi kadar gösterildiği halde, bazen de 3000 kadar oldukları ifade ediliyordu. İsyancılar başlıca Hassas Örenli, Şiphanlı, Haydaranlı, Milanlı, Hasananlı, Zerkanlı, Cibranlı, Mokorlu aşiretlerine mensup olup Biro Haso Telli idaresinde idiler. Bunların hepsinin başında da İhsan Nuri ve Ermeni Zilan bulunuyordu. Asi reisleri herhangi bir teşebbüs karşısında özellikle Yüzbaşı İhsan

---

629 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran ...**, s.160
630 Kahraman, **Kürt İsyanları ...**, s.213
631 Emin Karaca, **Ağrı Eteklerindeki Ateş**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991, s.102
632 Cumhuriyet, 27 Temmuz 1930, s.4
633 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,..., s.320

Nuri'nin emirlerini dinliyorlardı. Hükümetin kararlı tutumu karşısındabazı isyancıların af dilemeye meyil ettikleri zamanlar olmuşsa da, İhsan Nuri'nin propagandası ve fesatçı faaliyeti, bu asilerin dağılmasını önlemiş ve kendisinin asiler üzerindeki etkisi ve nüfuzu günden güne kuvvetlenmişti. Ağrı'ya civar İran aşiretleri ise genel olarak Celali adı altında başlıca Cinikanlı, Melhikanlı, Sakanlı ve Kızılbaşoğulları aşiretleri idi. Gerek bunlar arasında, gerekse bunlarla Türk Celalileri ve Ağrı'daki diğer aşiretler arasında kan ve talandan kaynaklanan nefret mevcutsa da ırk ilişkileri ve gelenekleri bunların her hangi bir tehlike karşısında birleşmesine önemli etki yapıyordu. Bu sebeple, her zaman için Ağrı'ya civar İran hududu dâhilinde bulunan aşiretlerden düşmanca hareket beklendiği için, bunlara karşı da tedbir alınması gerekiyordu. Daha güneydeki aşiretlerin Ağrı 'ya doğrudan doğruya etkili olmaları söz konusu değildi. Bu durumda askeri komutaya göre, asıl Ağrı asileri ile yardımcılarının her ihtimale karşı ortalama 2000 silahlı olduklarını kabul etmek doğru olurdu.[634]

Asiler arasında bir kısım Nasturiler de bulunmaktaydı. Türkiye dâhilinde ve Iğdır bölgesinde bulunan Zilanlı, Kamiranlı, Şimikanlı, Delberanlı, Kellioğlu aşiretlerinin ve Beyazıt bölgesindeki Hassas Örenli, Keskünlü aşiretlerinin sadakatlerine tamamen güvenilemiyordu. Bunların harekât sırasında askeri kıtalara, erzak ve cephane kollarına fırsat buldukça tecavüz etmeleri ve kıtaların meşgul bulunmalarından faydalanarak eşkıyalıklarını genişletmeleri her zaman için mümkündü. Keçekanlı ve Kotanlı aşiretleri Ağrı asileri ile ihtilaf halinde oldukları için kendilerinden bir dereceye kadar faydalanmak mümkün görülse de, meseleyi devlet kuvvetleri ile halletmek en doğru yoldu. İran dâhilindeki aşiretlerin Ağrı'ya yapılacak bir harekete ilgisiz kalmamalarının sebepleri; gittikçe ülküleşmekte olan Kürtçülük akımı ve Ağrıdaki aşiretlerden çoğunun Celali çerçevesine dâhil bulunması nedeniyle Ağrı hareketinin müşterek bir dava niteliğinde sayılmasıydı.[635]

İran aşiretlerinin önemli bir kısmı her sene Haziran ayı başından itibaren Küçük ve Büyük Ağrı'lar arasına ve Serdarbulak civarına yaylaya çıkıyorlardı. Buralar, Ağrı asileri ile bu aşiretler arasında müşterek merayı teşkil ediyordu. Bu bakımdan, Bulakbaşı Küçük Ağrı hattının işgalini hedef tutan her harekete engel olmak

---

[634] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,..., s.320
[635] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,..., s.320

istemekteydiler. Batı ve kuzeyden veya ikisi arasından Serdarbulak doğrultusuna yönelen bir harekâtı Ağrının daha kuzeyinden karşılamak istemeleri ve buralara gelecek askeri kuvvetlerin geri irtibatlarını vurmaya teşebbüs etmeleri asiler tarafından düşünülebilirdi. Bu aşiretlerin ve asilerin başlıca reisleri; Biro Haso Telli (İbrahim Ağa), Abdulkadir, Şimikanlı Timur, Abdülkadir'in oğlu Resul, Şeyh Tahir, Şeyh Fevzi, Halis, Ferzende, Musa Lezgi, Halit Ağa, Lezgi Suli, Tozu Ağa, Ali Aksu v.s. kişilerdi. O günlerde asilerin elinde 6 ağır makineli tüfek, 9 hafif makineli tüfek bulunmakta idi. Tüfeklerinin çoğu Türk, Rus, İngiliz Fransız yapısı olmak üzere karışıktı ve cephane sıkıntısı yoktu. Zira şimdiye kadar yaptıkları çarpışmalarda bol cephane harcamışlardı ve kaçak olarak da, Rusya'dan İran'dan, hatta memleketimizden de temin edebiliyorlardı. Cephane imali ve onarım için önceleri ilkel gereçlere sahiplerdi. Sonradan İngilizlerden bir otomobil içinde onarma makinesi aldıkları öğrenilmişti. Ayrıca Ermenilerin de asilere telefon, fotoğraf makinesi ve sıhhi gereç verdikleri bilinmekteydi.[636]

İsyancıların moral durumlarını, çeşitli Kürt Örgütleri, özellikle Hoybun Cemiyeti tarafından yapılan propaganda, yardım ve vaatler, bir aralık dağılmaya yüz tutmuş olan Ağrı eşkıyasının durumunu takviye etmişti. Değişik tarihlerde yapılan askeri harekâtın esaslı bir sonuç vermemesi de ayrıca eşkıyanın cüretini artırmıştı ve isyan bölgesi olan Ağrı, arızalı bir bölgeydi. Türkiye sınırları dâhilindeki kısmında sığınılacak mağaralar ve büyükçe kuvvetlerin oyalanmasını gerektirecek arızalar vardır. Uçaklarla yapılan harekât asiler üzerinde önemli etkiler yapmış olmakla beraber yalnız başına uçaklarla seri, sonuçlu ve başarılı bir tenkil hareketi mümkün olmadı. Askeri erkâna göre, inatla ve fakat hile, baskın ve pusularla karışık, devamlı bir kara harekâtı esastı. Keşfe ve irtibata özellikle önem verilmesi lazımdı. Önceki hareketlerde kıtalar, bu hususun noksanlığı ve hatta yokluğu yüzünden mükerreren baskına uğramışlardı. Bu hareketlerdeki başarısızlıkların başlıca nedeni, komutanların eşkıya harekâtında sevk ve idare hataları idi. Keşif ve irtibatsızlıkla beraber, askeri hareketin eşkıyayı İran hududundan ayırarak, memleketimiz dâhilinde imha edecek şekilde tertip ve idare edilmemiş olması, eşkıyanın kolayca sıyrılmasını ve İran'a kaçmasını mümkün kılmıştı. Bu hususlara dikkat etmekle beraber ayrıca İran Hükümetinin de eşkıya yuvasını

---

[636] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**, ..., s.320-321

himaye etmemesini sağlamak gerekliydi. Bu görüşe sahip yüksek komuta makamları, devam ede gelen isyan hareketlerinin kesinlikle sonunu almak gerektiğini biliyorlardı.[637]

Bakanlar Kurulu; Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal başkanlığında ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in de hazır bulunduğu toplantıda, Trabzon- Ağrı- Beyazıt- İran yolunu kontrol altına almak, Bölgede toplanıp genel isyan çıkarmak isteyen asi aşiretleri tesirsiz hale getirmek, Türkiye-İran hudut meselesini çözüme bağlamak amaçlarıyla, Ağrı Dağı çevresine bir harekat yapılmasını kararlaştırdı. İbrahim Tali Bey, bölgede ılımlı ve yumuşak bir politika izlemesi nedeniyle Başbakan İsmet Bey'in eleştirilerine maruz kaldı. 9. Kolordu Komutanlığına Sedat Paşa'dan daha genç ve dinamik olan 8. kolordu Komutanı Salih Paşa getirildi. Türk – İran sınır sorununu halletmek üzere Sofya'da bulunan Hüsrev (Gerede) yurda çağırılarak Tahran sefirliğine atandı.[638] Böylece, hükümet, hem askeri hem siyasi tedbirleri almış oldu.

c) İsyanın Başlaması

19 Haziran 1930'u 20 Hazirana bağlayan gece İran topraklarındaki Yekmal köyünde toplanan 110 Kürt isyancı, başlarında Yusuf Abdal, Kör Hüseyin ve oğulları ile birlikte Cevrişamyan bölgesinden sınırı geçip Haydaranlı Aşiretiyle birleşerek Zilan yöresindeki köylere yayılıp isyanı başlattılar.[639] Bu isyan için Yüzbaşı İhsan Nuri, 1927 yılından itibaren hazırlık yapıyordu.[640] Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey, Erzurum'da yayınladığı bir bildiride, halktan binden fazla kişinin, isyanı bastırmak üzere gönüllü askerin bizzat iştirak ettiğini duyurdu. Türkiye sınırı yakınındaki Mako civarında İran birlikleri, Türkiye tarafına geçmeye çalışan Celali Aşireti mensuplarıyla çatışmaya girdi. Kürtler büyük ölçüde kayıp verirken, İran birliklerinden 100 asker, 4 subayın kayıp verildiği rapor ediliyordu. Buna rağmen, İranlılar Türklerin kendi

---

637 A.g.e, s.319,321
638 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, ...s.305
639 Karaca, Emin, Ağrı Eteklerinde İsyan, ...s.33
640 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, ...s.301

topraklarında isyancılarla çarpışmasına izin vermeye isteksizdiler.[641] Harekâta Ağrı'daki 17 uçaklı 3. Uçak takımı ile Erciş'teki 25 uçaklı 1.Uçak Taburu da katıldı.

d) İsyanın Bastırılması, Sonuçları ve Basındaki Yansımaları

Klasik savaş teknikleri ile yürütülen harekât, bir hafta devam etti. 6/7 Eylül 1930 tarihinde Ağrı Dağı'nda başlayan harekâtın bittiğini Genelkurmay Başkanlığının 14 Eylül 1930 tarihli ve "Ağrı *tedip* harekâtı, eşkıyanın kesin yenilgisi ile son bulmuş ve bir hayli reis öldürülmüştür" içerikli bildirisiyle duyuruldu.[642]

Ağrı'daki isyan dolayısıyla Erzincan ve civarında inceleme ve gözlemlerde bulunan Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) 18 Eylül1930'da Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, bölgenin çeşitli tehlikelerle karşı karşıya olduğunu belirterek birtakım önlemler alınması gereğini bildirir. Bunun için de Türk dili ve kültürünün esaslı bir şekilde bölgeye nüfuz etmesi gerektiğine dikkat çeker. Gerçekten de, Ağrı isyanı bastırılmış, fakat özellikle Dersim ve Erzincan bölgesinde tehlike hala devam etmekteydi. Pülümür aşiretlerinin saldırıları ve birtakım aşiretlerin de Seyit Rıza'nın teşvikiyle Pülümür aşiretlerine destek vermeleri bölgeyi oldukça gergin bir hale getirmişti.[643] Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'de, isyanın bastırılmasından sonra çete artıklarının temizlenmesine ve bölgeden silah toplama faaliyetlerine devam edildi. Silah toplama programına göre 1928 ile 1932 seneleri arasında 22949 adet silah toplandı.[644] Hoybun Örgütü, Ağrı isyanının bastırılmasından sonra etkisini kaybetti ve dağıldı.[645] Bununla birlikte, Dersim İsyanında da bir takım faaliyetlerde bulunan Hoybun Cemiyetine ileride değinilecektir.

Öldürülen bir isyancı Kürdün üzerinden çıkan ve İhsan Nuri'ye ait olduğu değerlendirilen hatıratta, İhsan Nuri, Türk askeri kuvvetlerinin başarısını; isyancıların çok ihtiyatsızca saldırıya geçmelerine, iki 'önder' savaşçı Mehmet Bey ve Seyit Resul

---

641 Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958**, s.241
642 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, ...s.307
643 Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, ...s.53
644 Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**,...s.314
645 **1900'den 2000'e Kürtler**..., s.28

arasındaki ihtilafa, kararlaştırılan tarihten önce ve kendisine haber verilmeden saldırıya geçilmesine ve Kaskoi Aşiretinin ihanetine bağlıyordu.[646]

Ne hazindir ki, bu isyanlardan bir hak ve özgürlük arayışı olarak bahsedenler, her iki 'tarafın' ne kadar çok ortak yönü bulunduğunu görmezden gelmektedirler. Örneğin, Hoybun Örgütünün hem siyasi hem askeri kanadında yer alan Ferzende Bey'in annesinin adı Ayşe Hanım'dır.[647] Aynı zamanda Ağrı isyanını bastırmak üzere gözü yaşlı bir şekilde yavrusunu askere gönderen anaların da adı Ayşe, Fatma ve Emine idi. Yine; İhsan Nuri'nin, Ağrı dışındaki aşiretlerden Adaman Aşireti Reisi İbrahim Ağa'ya yazdığı fermanın 3. maddesinde "Büyük Allah'ın yardımı ile Türkiye kuvvetlerine saldırılacaktır" yazıyordu.[648] Oysa memlekette asayişi sağlamak üzere görevlendirilen asker de bu görevi yerine getirirken Allah'ın yardımını talep ediyordu. Milli ve manevi olarak çok sayıda ortak değerler mevcut iken, iç ve dış kışkırtmalarla nice kanlar döküldü. Ağrı Dağı harekâtına komuta eden Kolordu Komutanı Salih Paşa da, verdiği beyanatta; hükümetin mahalli ve idari tedbirler aldığını, aşiretlerin lağvedildiğini, reislerinin maiyetinin dağıtıldığını, arazilerin halka verildiğini söyledi.[649]

Ağrı İsyanının başladığı günlerde de Doğu Anadolu'daki kabilelerin Cumhuriyetle birlikte gelen düzenleme ve medenileşmelerden yeterince istifade edemedikleri anlaşılmaktadır. Dönemin Cumhuriyet Gazetesinde yazı dizisi yayınlanan Yusuf Mazharın kabile üyeleri hakkındaki şu ifadeleri, bu durumu ortaya koymaktadır: "Hükümete karşı bey namına yalan söyler ve itaat etmemeye çalışır... Tahsildarlar vergiyi mükelleften istemez. Mübaşir adliyenin emrini taallük edene tebliğ etmez. Bir şey tahkik olunacaksa halka sorulmaz... Bu sahada yaşayan halkın geçirdikleri hayattan daha emin daha mesut bir hayat mevcut olabileceğine inandırmadıkları şüphesizdir. Onlarda öyle bir kanaat vardır ki - Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmaktan korkarlar. Zaten bu son hareketler, isyanlar -Cumhuriyete karşı- sui kastlar, itisaf devrinin sonuna geldiğini anlamaktandır. Cumhuriyette en aciz köylünün en fakir çobanın hakkı izzeti nefsi hürriyet ve şahsi istiklali kadar mahfuzdur ve müdafaa

---

[646] Karaca, **Ağrı Eteklerinde İsyan**,... s.123
[647] Kahraman, **Kürt İsyanları**..., s.215
[648] Karaca, **Ağrı Eteklerinde İsyan**,... s.116
[649] **Cumhuriyet**, 27 Temmuz 1930, s.4

olunur. İşte yalnız bu umde bile, oradaki aşiret reislerini çığırlarından çıkarmaya kâfidir..."[650]

Ağrı isyanları, dönemin ulusal ve uluslar arası gazeteleri tarafından yakından takip edilmiştir. Cumhuriyete karşı gerçekleşen bu tür karşı tepkilere basın, duyarsız kalmamıştır. Bölgeye muhabir göndermişlerdir. Ağrı isyanlarında İran'ın ve İngiltere'nin rolü de basına yansımıştır: "Ağrı'da başlayan, ayrı ve kuvvetli bir kolla Erciş, Zilan mıntıkasına da saçak atan kıyam ve şekavetin menbaı, tahminlere muvafık (uygun) olarak meydana çıkmış bulunuyor. Bu hareket, mevzii bir eşkıyalık ve çapulculuk olmaktan çok uzaktır. İki kolordunun bütün vesaitiyle tam bir hafta meşgul olmasını icap ettiren hadise; şüphe yok ki Şeyh Sait isyanından daha mühimdi. Çünkü harici müessirattan endişe ediliyordu. İran'ın ayan ve beyan müzahereti, Hubyan (Hoybun) cemiyetinin Suriye'deki teşebbüsleri, İngiliz casusu Lavrens'in Irak ve Acem hudutlarında gezip durması, yüzelliliklerden[651] Kiraz Hamdi'nin[652] harekât sırasında hududa gelmiş olması, bu endişelere hak veriyordu. Fikre gelen şüpheler sırasıyla teeyyü etti: İran hudutları, bize karşı bir açık ordugâh halindedir. Hubyan (Hoybun) Cemiyeti, fesat tohumları hazırlamaktan fariğ değildir. Lavrens, "Hacı Mehmet" namı altında Bağdat'ta bulunuyor. Eşkıyaya dışarıdan yardımı meydana koyan bir sebep de bu aşiretlerin mitralyöz, makineli tüfek gibi son fenni silahlarla hazırlanmış olmalarıdır. Celallerin, Kör Hüseyin oğullarının oturduğu beyaban'da silah fabrikası olmadığına, bu heriflerin inayet-i Rabbaniyeye mazhar bulunmadığına göre kendilerine herhalde havadan teçhizat gelmiş değildir. Binaenaleyh İran veya Irak'tan silah verilmiş olduğunu kabul etmekten tabii bir mülahaza neticesi olamaz. Bütün düşmanca maksatların aslı, bir gaye yolunda toplandığı nihayet anlaşıldı. Kıyamı hazırlayanlar, meğer Acem hudutlarındaki Kürt aşiretleri de dâhil olmak üzere bir "Nesturi Kürt krallığı" kurmak azminde imişler. Rivayetler doğru ise İngiltere buna çok yakından müzaheret etmiş, teşebbüslere arka çıkmıştır. Casus Lavrens'in vücudu bu rivayete mutlak bir hakikat derecesinde doğru telakki etmeğe kuvvetli bir sebeptir. Demek

---

650 **Cumhuriyet**, 22 Temmuz 1930

651 Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyetinden çeşitli nedenlerle yurt dışına sürgün edilenVe yüz elli kişiden oluşan şahıslar

652 Son Osmanlı Padişahı Mehmet Vehdettin'in Baş Yaveri.

oluyor ki biz, Şark hadisesini bastırırken Şeyh Sait isyanından daha ehemmiyetli bir tehlike atlatmış ve bertaraf etmişizdir.."[653]

Aynı günlerde Yunus Nadi ise, İran ile ilişkilerimize daha sıcak bakıyor ve şu satırları kaleme alıyordu: "Türk – İran münasebetinin Gazi Reisicumhur nazarındaki büyük mevkiine göre son hadiselerin şu veya bu suretle hallini çok tali ehemmiyette mes'eleler saymak mümkündür. Bu hadiselerin en tabii, en makul hatta yegâne makul halli tarzı, bazı kimselerin bir daha İran topraklarından Türkiye'ye geçerek şekavet yapabilecekleri ve başları sıkışınca da İran topraklarına kaçarak takibattan kurtulabilecekleri bilkülliye ortadan kaldırmaktan ibarettir. Eşkıya, şundan en kat'i surette emin olmalıdır ki, şekavet cür'eti İran'a kaçmakla takipten kurtulacak değildir. İki memleket bu fikir üzerinde samimiyetle müşterektirler ve bu maksadı temin etmek için teşriki mesaiye en kat'i surette karar vermişlerdir. Bu kararı ise icabında fiiliyat ile göstereceklerdir. İran'ın yalnız bize karşı dostluğunun değil, kendisine karşı bizce çok matlup olan hürriyet ve istiklalinin dahi en zaruri icabı budur denilebilir. İşte Türk – İran münasebatının badema takip etmesi lazım gelen samimi olduğu kadar ciddi yolu, yukarıdaki izahat dairesinde Reisicumhurumuz Gazi Mustafa Kemal Hazretleri en sarih hatları ile çizmiş bulunuyorlar. Bu satırlar, bu yeni yolun biraz daha izahına çalışmaktan başka bir şey değildir. "[654]

Türkiye ile İran arasındaki gelişen bu münasebetleri, Türkiye'nin bir strateji oyunu olarak yorumlayanlar da vardı. Buna göre: " Türkiye Devleti, İran ile Kürtler arasına nifak sokmak istiyor. İran Devleti'ni, Kürt mücadelecileri aleyhine kışkırtarak İran'ı da Kürt devrimi saldırtmak ve böylece hem Kürt isyanını bastırmak, hem de iki amca çocuğu olan Farslar ve Kürtleri birbirine düşürüp ikisini de güçsüz kılmak istemektedir. Böylece Türkiye Devleti'nin asıl amacı olan Azerbaycan'ın ele geçirilmesi kolaylaşmış olacaktır."[655] gibi sözlerle, özellikle Azerbaycan ile ilgili asılsız iddialar ortaya atıldı.

Hâkimiyet-i Milliye ise, Ağrı isyanını şu sözlerle haber yapıyor, daha çok isyan hareketi karşısında halkın tepkisi ön plana çıkarıyordu: "...İran hududundan geçen kuvvetli çetelerin faaliyeti ve tahriki ile Zilan nahiyesinde vukua gelen siyasi ve irticai

---

653 **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1930, sayfa 1 ve 4
654 **Cumhuriyet**, 27 Temmuz 1930
655 Karaca, **Ağrı Eteklerinde İsyan**,... s.113

mahiyetteki kıyam hadisesi hitam bulmuştur (sona ermiştir). Asiler bu zaman zarfında Muradiye, Beyazıttaki Pontus ve bilhassa Erciş merkezlerine taarruz etmişler ve kıtaat bulunmayan yerlerde bizzat ahali Cumhuriyeti müdafaa etmiştir.Erciş'in kahramanlığı zikre şayandır.Anlaşıldığına göre kıyamcılar jandarma ve askerin bulunmadığını zannettikleri ve aşiuretlerin rüesası İran'da bulunan mıntıkayı intihap etmişler ve bilhassa Erciş'i ele geçirerek kıyamı tevsi etmeyi ümit etmişlerdir...Halk, Cumhuriyete sadakat ile mukabele ettiğinden tahrikat Zilan nahiyesine münhasır kalmıştır...."[656]

O günlere iyi tahlil eden ve bölge halkını tanıyan, isyanı tahlil eden isimlerden birisi de Yusuf Mazhar'dır. Onu, 17 Temmuz 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesi şöyle tanıtmıştır: "Şark vilayetlerinde ve hudut üzerinde aylarca devam eden uzun bir tetkik seyahati yapmış olan güzide arkadaşımız..." Yusuf Mazhar, doğu bölgeleri, aşiretler ve isyanlar hakkındaki değerlendirmelerini 18-22 Temmuz 1930 tarihleri arasında Cumhuriyet gazetesinde neşretmişti.[657] Yusuf Mazhar: "Buralarda isyan ruhu ateşperest ocağına konulmuş kazan gibi kaynar" der ve Ağrı İsyanı hakkında şu değerlendirmelerde bulunur: "Araratın etrafında Kürtler isyan etmiş, İran'dan bir takım Kürt çeteleri isyan dalgaları halinde bizim tarafa akmış. Bunu işittiğim zaman, ben ne hayret ettim, ne telaş... Çünkü oralarda isyan ruhu ateşperest ocağına konulmuş kazan gibi daima kaynar. Demek oluyor ki; bu defa birkaç zehirli nefes, ateşi fazla alevlendirmiş, birkaç hain parmağı bunları ziyadece kışkırtmış ve ezeli isyan kazanı taşmış. Bugün burada Kürtler her zaman yaptıkları bir işi tekrarlamaktadırlar ve her zaman gördüklerini -belki bu defa görmediklerini- göreceklerdir. Hudut haricinde baskın şeklinde hazırlanmış olan bu hareketin bütün mazidekiler gibi murdar ilikleri tehyiç olunan haşaratın bünyelerinde sükûn hâsıl oluncaya kadar kanlarının akmasıyla sönmeye mahkûm olduğu şüphesiz ise de bu sırada süvarilerimizin at nallarının aşınması birkaç Türk evladının da burnu kanaması gibi zaruri bir şekilde katlanacağımız fedakârlığa acınmamak mümkün değildir. Hadisede başka mahiyet ve bundan fazla ehemmiyet yoktur."[658]

---

[656] **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Temmuz 1930
[657] **Cumhuriyet** 18 Temmuz 1930 (Ek-9)
[658] **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1930

Yusuf Mazhar, bölgedeki isyan hareketlerinin ardında Zilanlılar, Celaliler ve Haydaranlıların olduğunu yazmıştı. Şeyh Sait İsyanı zamanında, buralarda fiili hareketlerin meydana gelmemiş olması, o tarihte bu aşiretlerin aralarının açık olmasındandı. Yoksa bu aşiretler, böyle bir fırsatı kaçırmazlardı. Yusuf Mazhar, isyanlardaki İran parmağını ise şöyle ifade ediyordu: "Anlaşılıyor ki; Türkiye'nin düşmanları, İran dâhilinde bu aşiretlerin aralarını bulmaya çalışmışlar, muvaffak da olmuşlar. Hududun bu tarafına saldırmaya ve köylerinde ayaklandırmaya sebep oldukları aşiretleri ve Cumhuriyetin aldığı tedbirleri düşünerek gönül hoşluğu mu duyacaklar veya Cumhuriyete bir zarar verebildiklerini, hedeflerine yaklaştıklarını mı zannedecekler?" der ve isyancıların uğrayacakları akibete hiç acımayacağını yazar.[659]

Hükümetin, isyancılar hakkında ihsan ve merhametle hareket etmesini münasip görmeyerek bir örnek verir "...Bana beş sene evvel, (Simiko) ismindeki sergerde, İranda, Azerilerle meskûn mıntıkalarda yaptığı akınların sakin ve namuskâr köylülerin kılıncı altında nasıl zebun olduklarını ve canlarını kurtarmak kaydıyla bütün mallarını nasıl teslim ettiklerini menakibini fahr ile anlatırken bütün bir silsile-i tarih, bir silsile-i vukuat, bir silsile-i müşehedat beni pek acı acı düşündürmüştü. *Bu, bedeviyetin, medeniyete savleti idi.* Rusların idaresi altında -bir kısım insani ve medeni haklardan mahrum tutularak- dağlardan aşağı inmelerine müsaade olunmayan bu insanlar, hakikaten medeni haklardan istifadeye şayan değildir. Kendilerini hükümete şikâyet edenlere de tüm aşiret cephe alır ve adliyeyi karanlıkta bırakırlar..."[660]

Yusuf Mazhar'ın şu tespiti, Doğu Anadolu'ya gelen kavimlerin, aynı ırka mensup oldukları halde nasıl farklılaşma sürecine girdiklerine iyi bir örnektir : "..Kafkasya'dan hicret etmiş Dağıstanlı Türkleri, buraları iskân etmişler... Bunlardan Diyadin civarında (Taşlıçay) Köyü etrafına yerleşebilen üç dört bin kişi Kürtlerin taaddilerinden (saldırılarından) masum kalabilmekleri için hemen bir aşiret teşkili ile onların birçok adetlerini aynen kabul ve takip etmek sayesinde dört taraflarını saran bu aşiretler arasında mevcudiyetlerini zorla ve kısmen muhafaza eyleyebilmişlerdir. Dağıstanlıların reisi olan Murat Beyle görüşmüştüm. Bunların kendi emellerinin sevkine tabi olarak geçirdikleri sakin hayata ve az çok bedii hislere karşı Kürtlerin nasıl

[659] **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1930
[660] **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1930

adavet beslediklerini bu adamın dilinden dinlemelidir. Bu tasallutlar Dağıstanlıları gereği gibi değiştirmiştir. Diğer Dağıstanlılar, iskân olundukları başka mıntıkalarda böyle teşekküller ile kendilerini müdafaa etmediklerinden tamamıyla Kürtlere mağlup olmuşlar, kaynamışlar adeta temessül etmişlerdir. Bu (fenomen)in vukuunu her yerde görüp duyuyoruz. Hatta (Erzincan) gibi kuvvetli Türk muhitinde vilayet merkezinin geceleri ziyaları görünecek kadar yakınında bir köy ahalisi Kürtlerin tasallutundan, (baskılarından) teadisinden kurtulabilmek için (Kürt) olmaktan başka çare bulamamışlardır. Bu hadise, 20-30 sene evvel tamamlanmıştır... Bunu Erzincan'da bilenler hala vardır; Eğer sorarsanız size (mecidiye) köyünün, (geçit) köyünü Kürtleştirdiğini söylerler... Şimdi isyan vuku bulan mıntıkalarda köyler (Gümüştepe), (Bayazıt ağa) , (Kızıl kaya), (Karabulak),ilh.... Hatta asilerin rüesasından (Kör Yusuf)'un oturduğu Soluksu gibi Türk isimlerini taşıdıkları halde buralarda bir tek Türk kalmamıştır. Niçin, çünkü siyasi ve medeni teşkilata istinat eden buradaki Türk köylüleri, hükümet ve idare nüfuzunun zaafa uğraması üzerine baş kaldıran Kürt aşiretlerinin önünden ya kaçmışlar, yahut Kürtleşmişler de yalnız köylerinin isimlerini bırakmışlar...."[661]

Bu görüşünü destekler mahiyette verdiği örnekte; "Kızılkaya) ile (Kızıldize)arasında bir Kürt köyünde misafir kalmıştık... Yanımda münevver ve mütefekkir geçinen bir zat vardı...Hane sahibimizin ahval ve adatını görerek: -Azeri Türk'leri burada Kürtlerin üzerine ne derin tesirler yapıyorlar...Bak şu adama!...Bir Kürt'ten ziyade Türk'ü andırıyor... Demişti... Zavallı... Gaf ile hadiseyi tersinden görmesi lazım geldiğini anlatamadım... Çünkü o bir Türk'ün Kürtleşebileceğini havsalasına sığdıramıyordu... Fakat hakikat böyle idi ve böyledir de... Tanzimat-ı Hayriye, Türklükte derebeyliği ilga ettiği zaman Kürt aşiretliği devam etmişti hala da devam etmektedir. O zaman himayesiz kalan Türk'ler, süratle münderis (izi, eseri kalmamış) olmuşlardır. İran hududu dâhilinde kalan Türkler ise birkaç sene evveline kadar devam eden (Hanlık) usulünün sayesinde barınabilmişlerdir... Bizde saltanat devrinin seyyiesini bir kere daha görüyoruz... Kendi milletimiz, kendi topraklarımız üzerinde mahve uğramıştır da o idare farkına bile varmak istememiştir..." der ve

---

[661] **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1930

bölgede yaşanan bu soruna saltanat devrinin duyarsızlığına vurgu yapar.[662]

Yusuf Mazhar, Aşiret reislerinin mevkileri hakkında da şu tespitte bulunur: "Aşiret reisleri bunların bütün kudret muhassalasıdır (neticeleridir)...Şimal havalisinde Kürt, ferdi kazanç sahibidir. Fakat kazandığı reisin emrindedir. Bu sebeple reisler aşirette kuvvet ve nüfuz sahibidirler. ..Reislerin bu kuvveti -bazı ahvalde- aşiretin mühim ve (siyasi) işlerinin para ile gördürülmesini de temini kifayet eyler. Aşirette ferdi hak yalnız beydedir. Diğer efradın hakkı beyin nefsinden nebean eder (kaynaklanır).[663]

20 Temmuz 1930'da ise Yusuf Mazhar, anlattığı hatıratında, bölgenin coğrafyası, coğrafyanın ahali üzerindeki etkileri, aşiret reislerinin tebaaları üzerindeki etkilerine dair önemli mesajlar vermiştir.

"...Bir hatıra:'Soluksu'daki aşiret konağında geçirdiğim gece!...

1340 (1924) senesinde idi: Barkiri kaymakamı olan İdris Bey isminde bir zat, bana Barkiri -Kızıldize yolunun Celali Kürtleri tarafından sarılmış binaenaleyh tehlikeli olduğunu ihtar ettiği halde ben yolumu gene değiştirmedim ve yanıma verdikleri iki jandarmanın refakatinde Çaldıran'a kadar vardım. Fakat orada işin rengi değişti....Aldığımız haberler yolun ilerisinin pek korkunç olduğunu gösterdi.Geri dönmek mümkün değildi...Herhalde tehlikeli mıntıkadan geçmek istiyordum...Jandarmanın itirazını dinlemedim, ilerledim. Jandarmalar da benden ayrılmadılar... Çaldırandan hareketimizden dört saat sonra Gireler isminde bir taşlık mıntıkaya girdik... Sağımızda İran hududu itibar edilen, solumuzda bu gireler vardı...

Gireler'in hududuna sık sık köyler gördük... Anlaşılıyordu ki bu köylerin ahalisi bir hasmın tecavüzü vuku bulunca ateş ormanına iltica ile canlarını kurtarıyorlardı... Biraz ilerde inden farkı olmayan kırk haneli Soluksu köyüne geldik... Bu köy girelerin kenarındadır. Burada kısa bir istirahata kara verdik ve evinin önünde bir çardak bulunan bir adama misafir olduk... Burası Kör Hüseyin Paşa'nın birader zadesi Yusuf Bey'in evi ve Haydaran'lı Aşiretine mensup Kürtlerin nezdinde bu köye ve konağa büyük bir hürmet beslenirmiş...

Bu konak, medeni yerlerde içine hayvan bile bağlanılmayacak kadar karanlık,

---

[662] **Cumhuriyet**, 19 Temmuz 1930
[663] **Cumhuriyet**, 19 Temmuz 1930

ratip(rutubetli), havasız, bir yeraltı idi... Eğer Haydaranlı aşiretinden bir Kürde İstanbul sokağında rastgelipte sorarsanız Soluksu'daki Haydaranlı aşiretinin reisinin bu konağını (Karnak) sarayı gibi tavsif ederek kendisine yalandan ibaret bir gurur yapar... Konağın önündeki çardağın ilerisinde üç kadın vardı ki birisi hamur yoğuruyor, ikincisi bunu kalın bir yufka yapıyor, üçüncüsü de yufkayı altında ateş yanan bir saç üzerinde pişiriyordu.

Yufkanın hamuru darı ve arpa halitasının düz taş altında el ile ezilmesinden hâsıl olan bir un ile yapılmış idi ki bu halile bir kepek peltesine benziyordu. Çardağın altında İran tarafından gelmiş üç civar köy ahalisinden beş misafir daha vardı. Bahis hep Cumhuriyet aleyhine idi ve Cumhuriyetin aşiret reisleri hakkında gizli kasıtlı olduklarını söylüyorlardı. Önümüzde kepek pelteleri, bir parça yoğurt ve bol ayrandan ibaret bir yemek koydular... Misafirler sıra ile ayran kabını başlarına kaldırarak içiyorlardı.

Buradan kalkarak (Kızıldize) tutmak isteğim cihetle ev sahibinden jandarmaların haberdar edilmesini rica eyledim. Cevaben jandarmaların atlarına binerek geriye gittiklerini söylediler. Vaziyetimin ne kadar müşkülleştiğini izaha hacet görmem; eşkıya yatağına düşmüştüm vahşi bir aşiret reisinin elinde idim. Nerede bulunduğumu kimse bilmeyecek ve beni aramayacaktı...

Yusuf Bey dedi ki: -Jandarmalarda ana evladı... Seni geçireceğiz diye Celalilerin kurşunu ile tepelensinler mi? Gerisin geriye gitmişler...

Ben Yusuf Beyden yol gösterecek birinin refakatime verilmesini ve yola çıkarılmalığımı rica eyledim.

Yusuf Bey: - Olamaz... Seni nasıl yola çıkarabilirim, dedi.

Bir kere de (Koziçan) Beyi Şah Hüseyin oğlu Hasan Beyin Pilümerde (Altın Hüseyin) denilen köyünde böyle bir esarete uğramıştım. Orada üç arkadaştık ve arkadaşların yolları bilmesi cihetle kaçıp kurtulmuştuk.

Burada yalnızdım ve yolları da bilmiyordum. Ne yapacağıma karar vermekten acizdim. Ve nihayet gene kaçmağı kurmağa... Yolları bilmesem de her halde bir köye, bir insana tesadüf eder, kurtulurdum.

Fakat kararımın icrasından evvel Yusuf Beyi bir parça tehdit etmeği münasip görerek: - Pek mühim resmi işlerim olduğu cihetle iki güne kadar Beyazıd'a

varmaklığım icap ettiğini eğer gecikirsem hükümetin beni aratmaya başlıyacağını... Celali eşkıyasından korkum olmadığından yalnız başıma da gideceğimi, söyledim.

—Sana dört silahlı adam veriyorum. Allah sizi felakete uğramaktan esirgesin... Ben seni nasıl yalnız bırakırım? Yolda birisi tarafından tepelenirsin de düşmanlarım bunu benim üzerime atarlar... Celalilerle aramız da bozuk... Uşaklar seni götürüp gelirken bir kazaya uğramasalar, dedi.

Dört müsellah (silahlı) Kürtle yola çıktık... Bunlar yarı çıplak idiler... Ayaklarında yırtık çarık bile yoktu. Genç adamlardı, birisinin sol kolu çolak diğeri kalçasından topaldı. Bu sakatlıklar şekavet hadiselerinden düçar olunan kurşun yaralarından hâsıl olmuştu. Bunlardan kolu çolak olan bir Celali mültecisi imiş... Aşiretinden uğrayacağı haksız bir cezayı çekmemek için kaçmış, Haydaranlılara dehalet etmiş... Bugün, en büyük endişesini, iki aşiretin barışası takdirde kendisini eski aşiretinin intikamına terk edecekleri teşkil ediyordu.

Ben dedim ki: -Bu kadar korkuyorsan daha uzaklara git... İnsan çalıştıktan sonra her yerde yaşayabilir... İstersen seni Hasankale'ye göndereyim..Orada bundan çok çalışmadan bundan iyi geçinirsin , gönül rahatın da olur.

Kürt delikanlısı söylediğim sözü kafasının içinde bir müddet evirip çevirdikten sonra 'geçirdiği bu hayattan ayrılamayacağını anlattı'

Türkçe 'yi iyi söyleyen birisi:

— Beyefendi... Biz oralarda yapamayız. Bizim beyimiz olmazsa halimizi kim sorar? Bize kim sahip çıkar? Elimizden bir kaza çıkarsa bizi kim arkalar? Dedi.

Bunlarda istiklal ve hürriyet hisleri temelinden mevkut ve ruhları izzeti nefisten mütecerrittir. Bana bu sözleri söyleyen Kürt delikanlısı buralar Rusların işgaline uğrayınca hicret ederek on dört yaşından on dokuz yaşına kadar Gazi Ayıntap 'ta yaşamış olduğu cihetle biraz kendisin ifade edebiliyordu. Yoksa bunlar meramlarını ifadeye kadir değildirler...

Açık arazide gitmek tehlike bulunduğundan insan ayağı basamıyacak kadar sarp yerlerden bin türlü heyecanlarla geçerek güneş battığı esnada İran hudut karakollarımızdan birine kavuştuk. Burada bir genç zabit, gümrük muhafaza memurları

ve sevimli askerlerimiz vardı... Selamete ermiştim. Burası Kızılkaya mevkii idi...."[664]

Görüldüğü üzere Yusuf Mazhar bu yazı dizisinde Doğu Anadolu'da varlıklarını sürdüren aşiretler ve yaşantıları hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Kürtlerin isyancı ruhundan, aşiret içi ilişkilerin ve buradaki kabilelerin kökenlerine dain önemli bilgiler verilen bu yazı dizisi, dönemi ve bölgeyi tahlil etmesi bakımından konumuzla yakından ilgilidir.

İstanbul gazeteleri, isyanın bittiğini 20 Temmuz 1930 tarihinde duyuruyordu ve şakilerin İran hududu dâhilinde takip edildiğini yazıyordu. [665]

11 Ekim 1930 tarihinde, Almanya'da çıkan Glarus Zeitung Gazetesinde bu isyan ile ilgili özetle, şu ifadeler geçmekteydi:

1- Kürtler, İngiliz memurlar tarafından teşvik edilmiş, silah, malzeme ve para yardımı yapılmıştır.

2- İngiliz basını, Cemiyet-i Akvamın müdahalesi için çalışmıştır.

3- İranlılar, isyanın başında yardım etmişlerdir,

4-İsyanın gayesi: Türkiye ile Rusya arasına bir tampon devlet sokmak, Türkiye'yi iktisaden zayıflatmak, Türkiye'yi mukavemetsiz bırakıp İngiltere ile anlaşmaya sevk etmektir. Ayrıca bu isyan ile Doğu petrollerinden faydalanmak için Kürtleri elde etmek hedeflenmiştir.[666]

21 Ekim 1930 tarihli Feth-el Arap gazetesinin Ağrı isyanının bastırılmasından sonra konuyla ilgili yaptığı yorum oldukça önemlidir. Bu değerlendirme şöyleydi: "...Kürtler ezildiler, onları ateşe sürenler için Türkler veya Kürtler ezilsin mühim değildir. Türkler bu başarı ile övünmezler, çünkü ölen kardeşleridir. Kürtler iyi ders aldı. Gördüler ki yabancı vaadleri bir yere kadar gelir, felaket baş gösterince ortada görünmezler. Bu felakette Ermenilerin rolü büyüktür. Kürtler unutmasınlar ki şerefli ve mefahirle (gururla) dolu Türk tarihinden ayrılarak, ecnebi boyunduruğuna girmek feci bir gaflettir." Aynı gazetenin bir başka sayısında, şu satırlar yer almıştır: " Kendi

---

[664] **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1930
[665] **BDA**.30.10-83.549.17.2
[666] Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran** ..., s.160

menfaatlerini arayan bir takım harisler, ecnebi yardımlar ve Cemiyet-i Akvam sözleriyle masum Kürtleri iğfal ettiler ve isyana teşvik ettikten sonra onları bırakıp kaçtılar."[667]

G-AŞİRET YAPISININ ÖN PLANA ÇIKTIĞI TUNCELİ (DERSİM) İSYANI

1-Dersim'in ve Dersimlilerin Kısa Tarihi

İnançlarıyla, yaşam tarzlarıyla, gelenek ve görenekleriyle oldukça farklı bir topluluk olan Dersimliler, o günün şartlarında Doğudan Erzurum, Muş ve Çapakçur; kuzeyden Fırat Nehri, batıdan Fırat Nehri uzantısıyla Malatya vilayeti, güneyden Murat Nehriyle çevrilmiş olan bölgede yaşıyorlardı.[668] 2500 ile 3600 metreye varan dağlarının yüksekliği, oldukça zorlu bir yaşam tarzını da beraberinde getirmekteydi.

a) Cumhuriyet Öncesi Dersim

Anadolu'nun doğusundaki Türk beylik ve aşiretleri, Anadolu Selçukluları zamanında özellikle de Sultan Alâeddin Keykubat tarafından himaye gördüler. Türkistan ve Horasan'dan doğu illerine gelen bir kısmı Alevi olan Türkmen aşiretleri bölge için dinamik bir unsur haline geldi. Bu aşiretler Dersim ve Erzincan civarındaki dağ etekleri başta olmak üzere birçok bölgeye yayılmaya başladılar. Selçuklular devrinde Türkçe konuşan ve Dersim'in içine girdikten sonra da Zazaca konuşmaya başlayan bu Türk aşiretleri Moğolların Anadolu harekâtı sonucu Dersim'in sarp dağlarına sığındılar. Moğolların Anadolu istikametine doğru yürüttüğü bu büyük harekât, Dersim için olduğu kadar Anadolu içinde yeni bir dönüm noktasını meydana getirdi. Erzincan, Erzurum, Palu ve havalisinde bulunan sayısız Türk aşiretleri Dersim'in kuytu köşelerine çekildiler. Erzincan şehrindeki birçok oymak da batı Dersim'e sığındılar.[669]

Moğolların Anadolu'ya ilerleyişlerinde ilk engeli teşkil eden Harzemşahlar da Moğol akınlarından kaçarak Anadolu içlerine doğru geldiler. Sultan Alâeddin Keykubat'ın Harzemşah hükümdarı Celaleddin Harzemşah'ı 1230 tarihinde Erzincan

---

667 Genel Kurmay Başkanlığı, K.K.K. , **Türkiye Cumhuriyetini Kuran** ..., s.160
668 Nuri Dersimi, **Kürdistan Tarihide Dersim**, Doz Yayınları, İstanbul 1997, s.17
669 Fırat, **Doğu illeri ve Varto Tarihi**,....s. 204

yakınlarında Yassı Çimen'de mağlup etmesi, tamamen dağılmalarına ve bir daha toparlanamamalarına sebep oldu. Celaleddin Harzemşah da Moğollar'dan kaçarken Dersim'de bir dağlı tarafından öldürüldü. Harzem beyleri de Selçuklu hizmetine girdiler. Ancak bir kısım Harzem beyleri ve askerlerinin Selçuklu Sultanı'na başkaldırması üzerine meydana gelen çarpışmalarda Dersim ve yöresine sığındılar. Anadolu'da Türkmen babalarının isyanı ve Moğol baskısı sonucu Anadolu Selçukluları'nda büyük bir sarsıntı meydana geldi ve 1243 yılındaki Kösedağ mağlubiyetiyle bölgede Moğol hâkimiyeti başladı. Dersim ve civarı da Moğol hâkimiyetine girdi. Bölge 1250 tarihinden itibaren İlhanlı Devleti'nin nüfuz sahasında kalmıştır. İlhanlılar'dan kaçan Türkmenler de dağlık bölgelere sığındılar.[670]

Bölgede Türk beylerinin hâkimiyet kurma çabası sonucu Dersim ve civarı önce Eretna Bey'in eline daha sonra ise Mutahharten'e geçti. Kadı Burhaneddin de Mutahharten'i kendine bağlayarak bölge hâkimiyetini ele geçirdi. 1387 yılında Timur'un Anadolu'da görünmeye başlaması, Dersimve civarını yağmalaması Erzincan üzerinde baskı kurması ve Sivas'ı ele geçirmesi Anadolu'da yeni bir güç olan Osmanlıları harekete geçirdi. Doğu Anadolu'da aralarında Çemişgezek ve Dersim havalisi emiri Yalman'ın da bulunduğu birçok Bey'in Timur'a destek vermesi üzerine bütün Anadolu'da büyük bir huzursuzluk meydana geldi. Osmanlı döneminde de bölgede yaşayan aşiretleri bir disiplin altına almak mümkün olmadı.[671] 1402 Ankara savaşından sonra Dersim bölgesinde Osmanlı hâkimiyeti zayıfladı. Yavuz Sultan Selim, Anadolu'da Kızılbaşlığa karşı çok sert işlemlere girişti. Onun, Türkmen olan bu

---

670 Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, ...s.14

671 Din ve mezhep, dil ve kültür bölümlerinde değindiğimiz gibi Türkmen olan bu bölge halkı, yüz yıllarca Şafi Kürtler ile birlikte yaşamışlar ve olagelen olayların sürekli olarak aleyhlerinde sonuçlanması yüzünden yalnız kalmışlar, güvenlikleri için zorunlu olarak kırsal ve dağlık kesimlere çekilmişler ve oralarda okul ve eğitimden uzak kaldıkları için zamanla öz benliklerinden aşınmalar olmuştur. Düzlük ve ovalık bölgelerden, dağlık kesimlere çekilmelerinin en önemli faktörü de Yavuz Sultan Selim olmuştur. Onun, İdrisi Bitlisi'ye verdiği yetkilerle Alevi Türkmenlerin topraklarına geniş çapta el konulmuştur. Böylece bu dağlık yerlerde yalnız başlarına kalmış olan Dersimliler bu süreç içinde kim ve ne olduklarını unutarak, sadece alevi olduklarını bilmekle yetinmişlerdir. Aleviliklerini de zaman zaman Dedeleriyle yaptıkları cemler ve ozanlarının çaldıkları sazlarının deyişleriyle koruyabilmişlerdir.(Bkz. Burhan Kocadağ, Doğu Anadolu'da yer alan Alevi/Türkmen kökenli (Loulan)-Lolan Oymağı'nın Etimolojik Araştırma Raporu)

kabilelere karşı beslediği olumsuz duygunun ortaya çıkmasında, Şah İsmail'e hizmet eden Alevilerin payı büyüktür.[672] 1788-1789 tarihlerinden sonra yapılan idari düzenlemeler içerisinde kaymakamlıkların, mahalli beyliklere bırakılması ve dönüştürülmesi, Ağa ve Seyyidlerin büyük bir nüfuz kazanmalarına neden oldu. Bu durum, asayişsizliklerin daha da artmasına yol açtı.[673] Dersimdeki Türk aşiretleri arasında da çarpışmalar yaşandı. XVI. Yüzyıla kadar Dersim ve civarına değişik zamanlarda ve nedenlerle çok sayıda Türkmen grubu yerleşti. Bu dönemden başlayarak Doğu Anadolu'daki savaşlarda Osmanlı hâkimiyetine karşı olan Mutezileler, Aleviler ve bir kısım Türk boyları Dersim'i kendileri için iyi bir barınak gibi kullandılar.[674]

Dersim'e yapılan Vali ve kaymakam atamalarında, tercihen Kürtçe bilenler ve 'Kürt ruhiyatına' vakıf olanlar ön plana çıkmıştır. Dersimlileri *okşama* ve isyan hareketlerini önlemek için başvurulan idari tedbirlerin başında; rüşvetle adam temin etmek, aşiretleri birbirleri aleyhine teşvik etmek ve halk arasında anlaşmazlıklar çıkarmaya çalışmak olduğu iddia edilse de[675] bunlar birer iddiadan ibaret kalmıştır.

b) Dersimde Kabile ve Din Olgusu

Coğrafi koşulların zorluğu ve aşılması güç dağlar nedeniyle Dersimliler kabile yaşantılarını devam ettiriyor, devletin müdahalesine izin vermiyorlardı. Kızılbaş Kürtlerin reisi olarak bilinen Şeyh Hüseyin'in vefatından sonra Dersim ve Kuzuçan bölgelerinde karışıklıklar başladı. Bu fırsattan istifade etmek isteyen Osmanlı yönetimi, Dersim Kürtlerini Türk hâkimiyetine tabi kılmak amacıyla 1893 ve 1896 yıllarında askeri harekât yapmak istedi. Birinci harekât Dersim Beylerinin Harput Valisine rüşvet vermeleriyle, ikincisi de 4.Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın mani olmasıyla yapılamadı. Türkler tarafından elde edilen Dersim Bey ve Şeyhleri de birçok kez Kızılbaşlar arasında kendi nüfuz ve önemlerini kaybetmişler, hatta öldürülmüşlerdir.[676]

---

672 Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, ..., s.117
673 İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı**, Çağ Ofset Mat.,Elazığ, 1999, s.62
674 Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, ...s.16
675 Dersimi, **Kürdistan Tarihide Dersim**, ..., s.61
676 Açık-gizli/Resmi Gayrıresmi **Kürdoloji Belgeleri**, ..., s.348-349 (Ayrıca Bkz: Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu,**Dersim**..., s.112

Dersim'de aşiret üyeleri yılda bir defa liderinin (seyitler, dedeler) ziyaretine geliyor ve onun omzunu öpüyordu. Ziyarete geldiğinde bir hediye getirmeyi unutmazdı. Liderinden aldığı en küçük bir hediyeyi bile büyük bir nimet bilir, evinde saklardı. Eğer hediye bir yiyecekten oluşuyorsa, onu bir derman gibi ailesinin fertleri arasında bölüştürürdü. Aşiret fertleriyle liderler arasındaki bu geleneksel bağ, atalarından miras kalmış samimi ve kutsal bir bağdı.[677]

Dersim'in inanç yapısına bakıldığında; yine ortaya sıra dışı bir görünüm çıkmaktadır. Dersimliler, tabiat tapınma gibi eski dinlerin etkilerini kısmen de olsa korumuşlardır. Evrenin çaranasır (dört unsur) denen ateş, su, hava ve topraktan oluştuğu, insan varlığının ve tüm maddi dünyanın bu dört unsurdan meydana geldiği inancını benimsemişlerdir. Bu unsurların her biri kutsaldır ve saygı gösterilmelidir. Dersimliler Alevi, Bektaşi ve Şia (Şiilik) şekilleri altında Zerdüşt'ün inanç ve prensiplerini korumuşlar hatta Kiştim ziyareti töreniyle kötülük tanrısı Ahriman'a ait adetleri yaşatmaya devam etmektedirler. Zerdüşt inanışının prensiplerine Dersim'in yüksek yaylalarında rastlamak mümkündür. Yine Dersim'de geleneksel takvime göre Aralık ayının ilk ç günü oruç tuttuktan sonra büyük şenlikler ve dernekler yapılıp silahlar atılır. Bu bayram bayramların en büyüğü ve kutsalıdır. Çünkü Zerdüşt'e ithaf edilmiştir.[678]

Yüzyıllarca Osmanlı Devleti'nin Sünni İslamına direnebilmiş bu topluluğun yaşadığı Dersim'e Hristiyanlık döneminde Mutezile Hıristiyan mezhepleri, İslamiyet döneminde de Mutezile Müslüman tarikatları yerleşmişlerdi. Dersim'in bu inanç yapısı, tarih boyunca bir takım huzursuzlukların kaynağı olmuştu. Bu bölgeye çeşitli zamanlarda birçok Türkmen aşiretleri yerleşmişti. Bu kabileler kendilerinin Horasandan gelen Türkler olduklarını, İmam Cafer'in, Ahmet Yesevi'nin evlatları olduklarını söylemekteydiler. Dersim'deki birçok aşiretin yaşayışı, kültürü ve adetleri Orta Asya Türk kültürüyle karşılaştırıldığında ortaya büyük benzerlikler çıkmaktadır. Bu durum, orta Asya Türk kültürü ve inanç sisteminin Dersim ve civarındaki aşiretlerde etkisini sürdürdüğünü göstermektedir.[679] Özellikle Dersimdeki Kürt Kızılbaşlar, diğerlerinden daha farklıydılar. Bu bölgede doğaya (güneş ve ay, ağaçlar...) tapınmanın kuvvetli

---

677 Dersimi, **Kürdistan Tarihide Dersim**, ..., s.62-63

678 Dersimi, **Kürdistan Tarihide Dersim**, ..., s.75

679 Suat Akgül, **Dersim İsyanları ve Seyit Rıza**, Berikan Basım Yayım, Ankara,2001, s.66

kalıntıları vardı.[680] Nitekim Dersim'in önemli bir bölümü Alevi Zaza idi. Bu Alevilik, diğer Alevi inancından farklıydı; Bunlar inanç bakımından *Batıni* ve ulusal teşkilat bakımından *Zeydi* idiler. Dersim'in seyitleri de Kureyşan aşiretindendi. [681] Bazı din sebeplerle buralarda yaşayan Kürtler, Türklere ve Hz. Muhammed'in dinine karşı büyük düşmanlık gösteriyorlardı.[682] Bu düşmanlığın oluşmasında Osmanlı Devleti dahilinde misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Amerikalı Protestanların Alevileri Hıristiyanlaştırmaya yönelik gayretlerinin etkisi olsa gerektir.[683] Dersim Kürtlerinin ise tamamı Alevidir.[684] Ancak Dersim mıntıkasında yaşayan tüm aşiretlerin Kızılbaş olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin Hasenanlı, Mala, Kümsun, Puh-Pug, Az, Atmalı, Hitsor, Eşref Aşiretleri Sünni idiler.[685]

Tanzimattan sonra Dersimde de vilayet teşkilatının kurulmasının ardından Dersim'e vali olarak gönderilen Arif Paşa, bölgede Türk dilinin hakim durumda olduğunu görünce 'Dersim muhitinin maarif yoluyla devlete tamamen mal etmeyi mütalaa etmiş, mektepler yaptırmaya başlamış ve bir taraftan da halkı mekteplere teşvik' etmişti. Ancak, Dersimliler çocuklarının mekteplerden akidelerini (inançlarını) kaybetmiş, Rumileşmiş[686] bir halde çıkacaklarını düşünerek ve esasen Dersimin uyanmasından zarar görecek olan *seyit* ve *babaların* da tahrik ve tesiriyle bu mekteplere rağbet göstermediler ve çocuklarını göndermediler. Bu tespiti doğrular mahiyette 1891'de 'Türkiye Asyası' isimli eserin yazarı Vitali Genet, "Dersimlilerin dini akidelerinin Hıristiyanlığa daha ziyade yakın olan Kürtler mekteplerden Müslüman olarak çıkacakları korkusu ile çocuklarını bu mekteplere göndermemişlerdir" demektedir. Dersimliler eğitim ihtiyaçlarını, bu dönemde daha ziyade Alevilik telkinatı yapan ve Seyitler tarafından idare edilen medreselerde karşılamayı tercih etmişlerdir.[687]

Anadolu Umumi Müfettişi Müşir Şakir Paşa, Dersim ile ilgili olarak 1897 tarihli mütaalasında, bu mıntıkada yapılan askeri harekâtların netice vermediğini, isyanların sebebinin fakr ve zaruret olduğunu, suçların takipsiz kaldığını, bölgede genel bir cehalet

---

680 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**,..., s.30
681 Açık-Gizli/Resmi Gayrıresmi **Kürdoloji Belgeleri**, ... s.228
682 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**,..., s.31
683 Somel, *"Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kimliği"*..., s.76
684 Dersimi, **Kürdistan Tarihide Dersim**, ..., s.67
685 Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**..., s.101-102
686 Burada Rumiden kast edilen Sünnilerdir.
687 Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**..., s.67-68

bulunduğunu ve batıl inançların yaygınlığını, şekavetin (isyan hareketlerinin) nedeni olarak gösteriyordu.[688] Bu bağlamda, Dersim Mutasarrıfı Arif Paşa da 1903 tarihinde Elaziz (Elazığ) Vilayeti vasıtasıyla Dahiliye Nezaretine takdim ettiği raporda özetle; "...Dersimlilerin tecavüz itiyadlarının hayat kaygusundan doğduğu, Çemişgezek'in ve Çarsancak kazalarında meskun olanların yüzde ikisinden fazlasının Sünni olduğu, Ovacık ve Kızılkilise kazalarında meskun bulunanların umumunun Şii olduğu, Sünnilerin devlet vazifelerini yerine getirdikleri ve hükümete muti(itaatkar) oldukları, bölgedeki Şiilerin, halkın maneviyatına hâkim *dede* ve *seyidlerle*, halkın dünyevi umuruna hakim ağaların elinde esir oldukları..." vurgulanmaktaydı. Çözüm önerileri arasında da *seyyid, dede ve ağa* unvanlı kişilerin yakalanarak bir daha Dersim'e ayak basmamak şartıyla İşkodra, Trablusgarb ve Fizan gibi uzak yerlere sürmek teklif ediliyordu. Bu rapora göre, Dersim, öteden beri zannedildiği gibi genel olarak Kürt değildi. Çemişgezek ve Çarsancak kazaları tamamen Türktü. Hozat kasabası, İnceağa Kariyesi ve Torot Aşireti ise Kürtleşmeye başlamıştı. Ovacık Türkleri ise Hem Kürtleştirilmeye hem de Şiileşmeye başlamıştı.[689] 1903-1906 yılları arasında Bölgede Mutasarrıflık yapan Celal Bey de raporunda; "Dersimlilerin eski bedeviyet ve vahşetleri bu gün şımarıklık suretinde görülmektedir" demektedir.[690]

Alevi Kürtler ile Sünni Kürtler arasında da ciddi bir kopukluk vardı. Alevi Kürtlerin milliyetçi eğilimli iki isyan hareketinde de (birincisi Koçgiri Aşiretinin katıldığı 1920 isyanı, ikincisi ise ileride değinilecek olan Dersim İsyanı) Sünni Kürtlerden hiçbir destek gelmedi.[691]

Akşam gazetesinde Dersimliler ile ilgili çıkan bir haberde de: "...Bu vatan parçasının aşiret halinde yaşamaya alışarak içtimai hayata bir türlü ısınamamış olan sakinleri, kendileri de öz Türk oldukları halde İstanbul'un zaptı tarihinden pek yakın günler kadar daima devletten ayrı yaşamak temayülleri göstermiş ve zaman zaman çıkardıkları isyanlar, serkeş hareketlerle idarenin başında sürüp gelen bir gaile olarak kalmışlardır." deniyordu.[692]

---

688 Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**..., s.115
689 Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**..., s.162 (Ayrıca Bkz: Yılmazçelik, **XIX.Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı**,...s.170-172
690 Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**..., s.165
691 Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**,..., s.31
692 **AKŞAM**, 18 Haziran 1937 s.6

c) Cumhuriyet Döneminde Dersim

Daha önce de değinildiği gibi, Milli Mücadele döneminde bazı aşiretler Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermişler ve önemli yararlılıklar göstermişlerdi. Bunun gibi Dersim aşiretlerinden bazıları da Cumhuriyet ve Mustafa Kemal Paşa yanlısı tutum sergilemişlerdi.[693]

Ancak Cumhuriyet döneminde Dersim, genel olarak 'sorun' olmaya devam etti. Cumhuriyetin ilanı ile toprak, Dersim'de ağanın, beyin tapulu malı olmuştu ve aşiret hayatı yıkılamamıştı. Bununla birlikte aşiretlerin sosyal yapısı aynen korunmuştu ve aşiretler arası sürtüşmeler devam etmişti.[694]

Dersim lideri Seyit Rıza, Ağdat bölgesinde faaliyetlerine devam ediyordu. Şeyh Sait isyanından önce Erzurum'da teşkil edilen ve birkaç ay içerisinde birçok doğu ilinde örgütlenen Kürdistan Bağımsızlık Komitesi, bu dönemde Dersimlilerle de irtibata geçti. Birçok aşiretten destek alan Şeyh Sait, Dersim'in Givran Aşireti Reisi Halit Bey tarafından da desteklendi. Ancak, Dersimde bulunan bazı önemli Kürt Şeyhlerinin hükümete gönderdikleri bağlılık mesajlarına, Dersimin lider durumundaki Seyit Rıza'nın katılmaması dikkate değerdir. Sonuç olarak, Elazığ ve Havalisi Komutanının yardımlarıyla Dersimdeki aşiretler isyana katılmamışlardı. Tarikat ve inanç farklılığının da Dersimlilerin, Şeyh Sait isyanına katılmamalarında çok önemli bir rolü vardı [695].

---

693 Bu rivayete göre; Erzincan'dan Sivas'a doğru hareket eden Mustafa Kemal'in önünün iki yüz silahlı adamıyla beraber Diyap Ağa keser ve bunun nedenini soran Mustafa Kemal Paşa'ya Diyap Ağa: "Paşam biz sizi yakalamak için değil, sizi Sivas'a kadar salimen götürmeye geldik. Bizler ölmedikçe size hiçbir zarar gelmez, buna müsaade etmeyiz" derler. (Bkz. Kahraman Aytaç, **Halk Anlatımlarına Göre Dersim**, Kalan Yayınları, Ankara 2002, s.29) Ancak Mustafa Kemal Paşa ile Diyap Ağa arasında böyle bir diyaloğun geçtiğine dair somut bir veriye rastlanmamıştır. Atatürk, Nutuk'ta bu olayı şu ifadelerle anlatmaktadır: "Erzincan'dan batıya hareket ettiğimiz günün sabahı Erzincan Boğazı'nın girişine gelir gelmez, bazı jandarma erlerinin ve subaylarının heyecanlı ve telaşlı bir şekilde otomobillerimizi durdurduklarını gördük. Durumu açıkladılar: 'Dersim Kürtleri boğazı tutmuşlar, Tehlike var geçilemez' demişlerdir." Mustafa Kemal Paşa, böyle bir boğazı tutma olayına inanmamakla birlikte makineli tüfekli bir otomobilin önden gitmesini sağlamak suretiyle tedbir almayı da ihmal etmez. Bu planın, İstanbul Hükümetine hizmet edenlerin kendisini vazgeçirmek için kurulduğunu düşünür. Böyle bir komplo olsa dahi Dersimli Kürtlerin uzaktan ateş etmekle yetineceklerini düşünür. Sonuçta, boğaz, böyle bir sorun yaşanmadan geçilir ve Sivas'a varılır. Görüldüğü gibi, yukarıda anlatıldığı şekliyle Mustafa Kemal Paşa ile Diyap Ağa arasında geçen bir diyalog söz konusu değildir. (Bkz. Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, Atatürk Araştırma Merkezi, T.H.K. Basımevi, Ankara, 2005, s.58-59) Rivayette adı geçen Diyap Ağa, ilk Mecliste Dersim Mebusu olarak görev almıştır. (Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, I, Devre I, Ankara 1959. s.321)

694 Akgül,**Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**,...s.73

695 Akgül,**Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**,...s.45

Bununla birlikte Şeyh Sait isyanının ardından çıkarılan Takriri Sukun Kanununa Dersim Mebusu Ferudun Fikri (Düşünsel) Bey, red oyu kullanmıştı.[696]

Dönemin Akşam gazetesi, bu bölgede olanları özetler mahiyette şu haberi veriyordu: " Tunçli adı verilen Dersim, asırlardan beri hükümet nüfuzu teessüs etmemiş, pek iptidai bir yerdi. Hükümet burada medeni tesisat yapmağa kalkınca bu iptida iyi karşılanmış, sonra bazı telkinat üzerine bir kısım reisler halkı ayaklandırmışlardır. Fakat hükümet çizdiği programda devam etmiştir. Yakında bu havalide tam bir sükûn tessüs edecek ve hükümet kararlaştırdığı ıslahata başlayacaktır."[697] Aşiret ağalarının Dersimdeki etkinliği ve bunun olumsuz etkileri ile ilgili olarak da; "Dersimde normal bir durum olsa iki milyon dönümlük tarla ve mera 60-70 bin insanı kolayca geçindirebilir. Fakat ağalar yol yapılmasına ve emniyet ve medeniyetin kendi aralarına yerleşmesine yüz seneden beri muvaffakiyetle karşı durdukları için maişet (geçim) kaynakları çok dar kalmıştır. En iptidai devirlerde bile nakliyata hizmet eden tekerlek henüz Dersim hayatına girmemiştir. Ekser kısımlarda tekerlek geçecek patikalar bile yok gibidir. ...Yol yapılıp emniyet kurulsaydı ve mahsul geniş ölçüde pazara inse idi, Dersim şekavetinin saiki olan maişet darlığı ortadan kalkabilirdi.[698] denilmekteydi.

Dersim halkı, küçük aşiretlere ayrılmıştı. Bu aşiretler normalde birbirleriyle iyi geçinmezlerdi. Aralarında sayısız kan davaları ve muallâkta (askıda) kalmış soygunculuk hesapları vardı. Fakat dağların tepelerindeki eşkıya, dıştan bir tecavüze maruz kalınca aşiretler derhal el birliği yaparlardı. Aralarında hükümete sadakat rolü oynayanlar olsa da bunlara itimat edilmezdi. [699]

1931 yılında Dersimin beş kazasından toplanan vergi miktarı 99.244 liraydı. Buna mukabil aynı sene dersimin normal idare masrafı 185.650 liraydı. Askerliğini yapanların oranı Pertek ve Çemişgezek'te yüzde 80, Malazgirt'te yüzde 60, Nazımiye'de yüzde 24, Dersimin diğer taraflarında yüzde 10 idi. Özetle söylemek gerekirse, Dersimli, memlekete olan para ve kan borcunu asırlardan beri ödememişti.[700]

---

696 TBMM **Zabıt Ceridesi,** Devre II, İçtima Senesi II,Ankara 1976, s.156
697 **AKŞAM,** 10 Haziran 1937
698 **TAN,** 15 Haziran 1937, s.5
699 **TAN,** 15 Haziran 1937, s.5
700 **TAN,** 15 Haziran 1937, s.5

Hatay meselesinin gündeme geldiği tarihlerde, bu konuyu lehine halletmek mecburiyetini hisseden Fransa, Dersim isyanının hazırlanmasında etkili olmuştur.[701] Ağrı İsyanlarında yoğun faaliyetleriyle dikkatleri üzerine çeken Hoybun Cemiyeti, tarafından 1933 ve 1934 yıllarında Türkiye'ye gönderilen Ermeni Boğos ve M.Nuri Dersimi de uzun zamandır Dersim ve civarında bir takım gizli çalışmalar yapıyorlardı.[702]

d) Cumhuriyet Döneminde Dersim Raporları

Cumhuriyetin ilanını takip eden senelerde özellikle Şeyh Sait isyanından sonra, diğer doğu illeri ile beraber Dersim de önemle dikkate alınmış ve kesin ıslahat esaslarının tespiti için incelenmesine başlanmıştı. 1925 Şeyh Sait İsyanında ve sonrasında meydana gelen isyanlar bastırılırken, güvenlik güçlerinin önünden kaçanlar başta olmak üzere, bölgedeki kanun kaçakları Dersim'de gizlendikleri için buralar bir isyan yuvası haline gelmişti.[703]

Dersim'de için yapılan bu inceleme, Birinci Genel Müfettişliğin kurulmasından önce ve sonra olmak üzere iki kısma ayrılır. Genel Müfettişliğin teşekkülünden önce 1926 yılında İçişleri Bakanlığı, önce Elazığ'daki Mülkiye Müfettişlerine, müteakiben o sıralar Diyarbakır Valisi bulunan Cemal Bey'e (Bardakçı) bizzat Dersim içinde dolaşarak yakın temaslar neticesinde hâsıl olacak izlenimlerini bildirilmesini görev olarak verdi. Bunlardan Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, 2 Şubat 1926'da İçişleri Bakanlığına sunduğu raporunda (özetle) : "Hükümeti senelerden beri meşgul etmekte bulunan Dersim meselesi, eski idarenin seyyiat mirasından başka bir şey değildir. Aşiretlerin durumları ve silahları hakkında verilen bilgi tevsik ve teyit ihtiyacından uzaktır. Bu konuda alınan malumat gerçeğin tam kendisidir. Son derece zeki ve kurnaz olan bu halk, Hükümetin zayıf ya kuvvetli olduğuna göre mütecaviz veya itaatlidir. Cehaletin, geçim darlığının, iç ve dış aldatmaların, Kürtlük eğilimlerinin, son irtica hareketini tedibden doğan intikam hislerinin, dini ve içtimai devrimler vesilesi ile kara

---

[701] **Güneydoğu Anadolu'da Devam Etmekte Olan ...**, s.4
[702] Akgül,**Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, s.68
[703] Koca, **Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları ...**, s.425

kuvvetlerin uyandırdığı kötü telkinlerin etkisi altında bulunan avam halk; reis, şeyh, bey ve ağanın esir ve oyuncağıdır. Şekavet, bunların kışkırtması ile olmaktadır."[704] diyordu.

Vali Cemal Bey de meseleyi çeşitli yönleri ile tetkik etmiş ve sunduğu raporda: "Kürt ve Arap aşiretleri ile Türkmen aşiretleri arasında bir benzerlik yoktur. Türkmen Aşiretleri Teşkilatı, Kanuni Süleyman'dan sonra bozulmaya başlamıştır. Dersim'de ve Türkmen aşiretleri ile meskûn sair havalide ara sıra meydana gelen isyankâr durumların sebep ve saikleri Kürt ve Arap aşiretlerinin isyan sebep ve saiklerinin aynı değildir. Dersim kargaşalıkları, büyük küçük memur ve mutaassıp hocaların tahrik ve teşviki ile cahil Sünni ahali tarafından haklarında reva görülen muamelelerden doğmaktadır. Bu layık olmayan muamele Alevi Türkmenler arasında kuvvetli birlik ve içtimai yükümlülükler meydana getirmiştir. Bu durumu, pek çok memurlar, Kürt Aşiret Teşkilatının faaliyetinin aynısı zannederek yanlış karar ve tedbir almışlardır. Baskılar son bulur ve şuurlu bir şekilde hareket edilirse Dersimliler, Cumhuriyetin çok sadık ve fedakâr hadimleri olabilirler. Dersim seyahatimde, Türkçe bilmeyene ve Kürt tipine rastlamadım. *Sünniler, Alevilere Kürt, Aleviler de Sünnilere Türk derler.* Kürtlerle komşu Dersim Alevilerinde Türkten başka bir millet oldukları kanısı vardır ve memurlar dahi bu hataya düşmüşlerdir. Seydanlı, Şeyh Hasanlı gibi isimler altında toplanmış olan köyler ve kabileler arasında da muaşeret ahengi yoktur. Dersimliler öldürülmekten, göç ettirilmekten korkuyorlar. Şimdiye kadar gelen memurlar bu esassız kanaatleri bertaraf edememişlerdir. Aşiret ve kabileler arasındaki karşılıklı soygunculuk devam etmekte ve düşmanlıkların uzayıp gitmesine sebep olmaktadır. Üç beş şahıs müstesna, ağalar ve reisler de dâhil bütün Dersimliler, son derece fakirlik ve zaruret içinde çırpınmaktadırlar. Soygunculuk hareketlerinin sebebi, yaşamak hissi ve endişesidir." Demek suretiyle bölge ile ilgili tahlilini sunmuştur. Bu rapordan sonra; Birinci Genel Müfettiş İbrahim Tali, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey'ler Dersim ve çevresinde yaptıkları gezilerde, Dersim meselesini yerinde tetkik etmiş ve genellikle aynı illet ve neticelere değinen raporlarını üst kademelere sunmuşlardır.[705] 8 Aralık 1928 tarihinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından Başvekalet Makamına gönderilen yazıda; Birinci Umumi Müfettişliğin 3 Aralık 1928 tarihli şifre telgrafından

---

[704] Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**..., s.168 (Ayrıca Bkz: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,..., s.375

[705] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**, s.376-377

bahsediliyordu. Buna göre Birinci Umumi Müfettiş, Elaziz'e yaptığı seyahatinde, bütün halkın Cumhuriyete bağlılıklarını bildirmek üzere geldiklerini, Dersim seyitlerinden Rıza ve oğlu Hasan Efendinin, Baytar Nuri ile gelerek Cumhuriyet hükümetine olan sadakatlerini teyit ettiklerini ve şüpheleri izale için ovada iskan edilmeyi talep ettiklerini anlatmaktaydı.[706]

Diyarbakır Valisi Cemal Bardakçı, raporunda; Dersim sorununun kökeninde mezhep meselesi olduğunu, bölgeye daha yumuşak yaklaşılması gerektiğini, sadece adam olmayacağına inandığı Koçuşağı aşireti üzerine harekât yapılarak haddinin bildirilmesini teklif etti.[707] Daha sonraları tanzim edilen raporlarda da seyitlerin ve aşiret reislerinin Dersim dışına çıkarılmaları teklif edildi.[708]

Cumhuriyetin ilanından sonraki yıllarda hükümetler de, Dersim bölgesinin ıslahı konusunda oldukça kararlı olduklarını göstermişlerdir. Asırlardan beri hakim olunamayan, daha doğrusu vergi, askere alınma, asayişin temini gibi hususlarda yeterince etkin olamayan devlet, artık bu bölgede söz sahibi olmaya kararlıydı. Dönemin Dâhiliye Vekili B.Şükrü Kaya, doğu vilayetlerindeki tetkiklerinden sonra şu açıklamada: "...Burada muzır ve tehlikeli bir vaziyet vardır. Kati bir halle varmanın tehiri caiz değildir. Etraf arazide 150 bin halk şikâyetçidir. Dersimliler her gün etrafı çiğniyorlar. Halk malından emin değildir. Cesaret ve mukavemetini kaybetmiştir. Dersim'in içi de daha az acı değildir. Çiftile (çiftçilikle) uğraşan uslu Türk halk, aşiretlerin daimi tehdidi altındadır. Her an soyulmak tehlikesine maruz oldukları için bunlara vergi veriyorlar. Muntazam hükümet teşkilatının şeklen mevcut olmasına rağmen anarşi devam ediyor. Tehlike aşiret hayatının tarzında ve ananesinde ve aşiretlerin silahlı olmasındadır. Esaslı bir tedavi hareketi acil ve zaruridir. Tehirinde zarar vardır."[709] diyordu. Hükümetin kararlılığını, şu sözlerle pekiştiriyordu: "Şekavete (isyana) sebep olan iktisadi dertlerin halli en başta gelmektedir. Bunun için halka iş bulunuyor, mektepler açılıyor ve bilhassa kat'i adaletin tatbikine ehemmiyet veriliyor. Bu tedbirler sayesinde Tuncelinde ağalar tagallübünün önüne geçilmiş, köylüyü esir gibi kullanan, malını yok pahasına alan, her şeyi yüksek fiyatlarla satan tefeciler ortadan

---

706 **BCA.** 30.10. / 740.15-2
707 Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**,.... s.49
708 Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**,.... s.79
709 **AKŞAM**, 18 Haziran 1937, s.6

kalkmıştır. Cumhuriyet hükümeti son aldığı kati kararla burada şimdilik sinmiş gibi görünen fakat asırlardan beri şekavet ve tagallübü bir hak sayan asi aşiretleri bir daha baş kaldırmayacak vaziyete getirecek ve burada yaşayan 70 bin vatandaşı medeni hayata iade edecektir. Hükümetimiz asırlardan beri sürüp gelen bu derdi ortadan kaldırmakla bu aşiretlerin dolaştıkları sahanın civarında yaşayan binlerce vatandaşın mal ve canını devamlı bir tehdid ve tehlikeden kurtarmış olacaktır."[710]

Büyük Erkan-ı harbiye Riyasetin gönderilen diğer raporlarda da özetle şöyle diyordu: "Ziraat, reisler hesabına ekilir. Halkın oturduğu evler, tepeden delikli birer indir. Giydikleri, koyun ve keçi kılından şalvar ve cepken, kadınlarınki ise şalvar ve üç peşli entaridir. Bu şekilde yaşayan iptidai halk seyitlerin, reislerin birer esiridir." Halis Paşa da raporunda "Seyit ve ağaların çok zalimane olan tasallut ve tecavüzünden kurtarılabilse en muti (itaatkar) ve çalışkan bir halk kazanılmış olacaktır" sözlerine yer veriyordu.[711] Dönemin önemli yazarlarından gazetece Ahmet Emin Yalman da Dersim'den "Dersim Belası" ve "Dersim hastalığı" diye söz ediyor; bu hastalığın teşhis edildiğini fakat tatbik edilen tedavi çarelerinin hep yanlış ve noksan olduğunu, derdi büyütmekten başka bir işe yaramadığını yazıyordu.[712]

1935 yılında Doğu Anadolu'yu da kapsayan inceleme gezisinin ardından İsmet Paşa; Cumhurbaşkanı Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunduğu raporda: "... Şimdiki halde halk daha çok ağaların elindedir..." diyordu. Bu ağalar, saygın bir sosyal statünün yanında başta toprak olmak üzere geniş ekonomik olanaklara da sahiptiler.[713]

2-1935 Tunceli Kanunu

Otuz sekiz maddeden ibaret olan Tunceli Kanunu, Meclis görüşmelerinde hemen hemen hiç itiraz görmeden kabul edilmiştir. Sadece iki maddesi üzerinde görüş beyan edilmiştir. Hükümetin teklifi aynen benimsenmiştir.[714]

---

710 **AKŞAM**, 18 Haziran 1937 s.9 (ayrıca TAN, 17 Haziran 1937 s.1)

711 Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**..., s.182-184

712 **TAN**, 15 Haziren 1937

713 **Hürriyet**, 8 Eylül 1992 Saygı Öztürk, "**2 Ağustos 1935 İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**",.

714 İsmail BEŞİKÇİ, **Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi**, Yurt Kitap-Yay. Ankara 1992, s.40

25 Aralık 1935'te çıkarılan 2884 sayılı Tunceli[715] ilinin idaresi hakkındaki Kanuna göre; Tunceli iline korgeneral rütbesinde bir zat vali ve komutan seçilir ve kendisi aym zamanda teşkil edilen 4 ncü Genel Müfettişliğin de Genel Müfettişidir.

Bu kanuna göre; vali ve komutan, bakanların haiz oldukları bütün yetkilere haizdi. Lüzum görüldüğü takdirde ili teşkil eden ilçe ve bucakların hudut ve merkezlerini değiştirebiliyorlardı. Vali ve komutan gerek görürse ilçe kaymakamlıkları ve bucak müdürlüklerine muvazzaf subaylar atanabilirdi. Onlar, adliye memur ve kâtipleri hakkında Hâkimler Kanununun hükümlerine göre bunların amirleri tarafından verilebilecek cezaları dahi uygulamaya yetkiliydi. Belediyelerde başkanlık görevini kaymakamlara ve bucak müdürlerine verebiliyorlardı..[716]

Adli olarak ise; Cumhuriyet savcıları hazırlık tahkikatında hâkimlerin haiz oldukları yetkileri kullanabilecekti. Cumhuriyet savcıları ilk tahkikata lüzum görmedikleri işleri iddianame ile doğruca mahkemeye verebilirlerdi. İlk tahkikat icrası kanunen mecburi olan suçlarda dahi savcılar bu yetkiyi kullanabilirlerdi. Dava açılması izne bağlı olan işlerde izin verme yetkisi vali ve komutanındı. Hâkimin reddine dair dileğin kabul edilmemesine dair kararlar kesindi. Hazırlık tahkikatında yapılan tahkik işleri, ilk tahkikatta tekrarlanmayacaktı. İlk tahkikatın açılması kararına itiraz edilemeyecekti. Cumhuriyet savcının iddianamesi sanığa tebliğ edilmeyecekti.

İlk tahkikat sırasında verilen tutuklama kararlarına sanık tarafından itiraz edilemeyecekti. Duruşmada Cumhuriyet savcısının muvafakatı ile şahitlerin hazırlık veya ilk tahkikatta tespit edilen ifadelerinin okunması ile yetinilebilecekti. Vilayet içindeki ceza mahkemelerinden verilen hükümler temyize tabi olmayıp kesindi.

Vali ve komutan, emniyet ve asayiş bakımından lüzum görürse il halkından olan fertleri ve aileleri il içinde bir yerden diğer bir yere nakletmeye ve bu gibilerin il içinde oturmalarını menetmeye yetkiliydi. Herhangi bir şahıs hakkındaki takibatın ertelenmesine ve cezaların teciline yetkiliydiler. Bu erteleme ve tecil zaman aşımı işlemine mani olmayacaktı. İdam hükümlerinin vali ve komutan tarafından teciline lüzum görülmediği takdirde infaz gerçekleşecekti. Tunceli ili içinde oturanlar; Elazığ, Matalya, Sivas, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Bingöl illerine geçerek Türk Ceza

[715] Bu kanunla Dersim'in adı Tunceli olarak değiştirilmiş oldu.
[716] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,... s.489

Kanununun bu kanunla tespit edilen suçlarını işledikleri takdirde, işledikleri suç Tunceli ili içinde işlenen suçlarla irtibatlı ise, bunlar ve bunlara yataklık edenler Tunceli ilindeki yetkili makam ve mahkemelerce bu kanundaki usule göre takip ve mahkeme olunacaktı.[717]

31 Aralık 1935 tarihinde neşredilen ve 1 Ocak 1940 tarihine kadar[718] geçerli olacağı belirtilen Tunceli Kanununun spesifik olarak bir vilayet için çıkarılması, hükümetin, bölgenin hassasiyetini anladığını ve bölgedeki kabile hayatının, dedelik, seyitlik müessesesinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

3- 1937 Tunceli (Dersim) İsyanının Sebepleri

Dersim Aşiretleri, Anadolu topraklarında hala Orta Asya Türk kültürünü ve inanç sistemlerini yaşatıyorlardı. Dersime Hıristiyanlık döneminde Hıristiyanlık mezhepleri, İslamiyet döneminde de Mutezile Müslüman tarikatları yerleşmişlerdi. Dersim aşiretlerinin büyük bir çoğunluğu Alevi olup az sayıda Sünni halk mevcuttu. Sünni köylülerle Alevi seyitler arasında sürekli sürtüşmeler oluyordu. Milli Mücadele sırasında ortaya çıkan Koçgiri isyanının, Dersim bölgesine sıçramasında, Alevilik faktörünün büyük rolü vardı. Türk hükümetinin Alevileri toptan yok edeceği gibi söylentiler art niyetli kişiler tarafından çıkarılıyordu ve Alevi vatandaşlar huzursuzluğu itiliyordu.[719]

Türkiye'nin doğusundaki örgüde yerini alan kabile-aşiret yapısı ve bu aşiretlerin başındaki reisler, ağalar, seyyidler, dedeler gibi; Dersimdeki aşiret reisleri ve seyyidlerin de bölge halkı üzerindeki tesirleri büyüktü. Bu kişiler halkı istedikleri gibi yönetiyordu. Hükümet ve devlet tarafından yapılmak istenen yeniliklerin kendi durumlarını tehlikeye düşürdüklerini görünce de yeni uygulamalara karşı çıktılar.[720] Dersimdeki aşiret hayatının uygulayıcıları şeyhler, seyitler ve ağalar, aşiretleri feodal bir yapıda yönettiler. Civardaki aşiretlerle çıkan sürtüşmelerin arkasında hep bu seyitler, ağalar, şeyhler vardı. 1934 tarihli İskân Kanunu ve 1935 tarihli Tunceli Kanunu,

---

717 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı,**Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,... s.490
718 Tunceli Kanunu ancak 1 Ocak 1947'de yürürlükten kaldırılabildi. (Bkz. Beşikçi, **Tunceli Kanunu 1935) ve Dersim Jenosidi**, s.173)
719 Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**,.... s.76-79
720 Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı**,...s.182

bölgedeki bu feodal yapıya yaşam hakkı tanımıyor, halk üzerindeki ağaların, seyitlerin tahakkümünü kaldırıyordu. Ancak Dersim Ağaları, silahlı adamları vasıtasıyla devletin bu coğrafyada vergi toplamasına, askerlik yükümlülüğünün yerine getirilmesine mani oluyorlardı. Kanuni olarak kendilerine tanınmayan ve kendi icatları olan hakları, geleneksel olarak almaya devam ediyorlardı. Askere gitmeyen gençler, bu ağaların emri altına giriyor, böylece bir çeşit çeteleşme meydana geliyordu.[721]

Dersimliler, çıkarılacak ikinci ve üçüncü isyanlar için kendilerine lazım olacak silahı saklayarak hazır bulunduruyorlardı. Her evde birkaç çakmaklı tüfek, martin ve mavzer bulunuyordu. Dersimlilerin tarlası, hayvanı, malı mülkü, karısı, çocuğu ağanın tasarrufuna tabi metalardı. Her aşiretin bir ağası vardı. Dersimlinin ağa ihtiyacı, su ve ekmek ihtiyacı kadar fazlaydı. Onları ağaya bağlayan şey, cehaletleriydi. Bu cehalet, onları ağaya derin bir itikatla bağlamıştı. Devletle olan kişisel işlerini kendiliklerinden görebileceklerine, vatandaş olarak bir takım haklara sahip olduklarına inanmazlardı. Onlar için ağa, bütün haklarını devletin elinden 'zorla' alan bir kahramandı.[722]

Tunceli(Dersim)'de ilk defa devlet nüfuzu topyekûn olarak görülmeye başlamıştı. Bu durum karşısında otoritesi sarsılan ağa, şeyh, dede ve seyitler devlet girişimlerine büyük direnç göstermeye başladılar. [723] Hatta 1937 Martının sonlarında aşiret reisleri arasında kurulan bir birlik tarafından hükümete ültimatom verecek kadar ileri gittiler. Ültimatomda: "1- Burada yol yapılmayacak, köprü kurulmayacak, 2- Aramızda karakol yapılmayacak, 3- Silah toplamak yolunda hareketlere girişilmeyecek, 4- Kaza ve nahiye olmayan yerlerde yeni teşkilat yapılmayacak, 5- Vergiler eskiden olduğu gibi pazarlık usuliyle verilecek .." deniliyordu. [724] Hükümet, bu ültimatomu elbette kabul etmediği gibi, Dersim 'hastalığını' kan dökmeden tedavi etmek için büyük bir sabır göstermiş, elinden gelen her şeyi yapmıştı. Askeri harekât zaruri hale gelince, şu prensiplere göre hareket edildi: "1- Her Türk neferinin hayatını sonuna kadar korumak, 2- Bilhassa aşiret reislerinin etrafındaki zavallı insanlar iradesiz bir surette emre tabii oldukları için bunların hayatını elden geldiği kadar korumak, 3- Tedavi edilecek sahayı sıkı bir surette tecrit etmek, 4- Tabii bir kale halindeki Dersimi

---

[721] Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**,.... s.75
[722] **TAN**, 17 Haziran 1937, s.7
[723] Akgül, **Dersim İsyanları ve Seyit Rıza**, ...s.150
[724] TAN, 17 Haziran 1937, s.7

muhasara etmek için her türlü modern harp silahlarını dersime sevk ederek hareketlerin tam bir hazırlıkla ve en müessir bir surette yapmak... Bu plan basından gizli tutuldu. [725] Başbakan İsmet İnönü de, 17 Haziran 1937 tarihinde Dersim'e doğru hareket ederken ağalık, derebeylik ve şeyhliğin kökünden kaldırılacağını söylüyordu. [726]

Hükümet aslında bölgede kan dökülmesini istemiyordu. Bu durum, 4 Mayıs 1937 tarihli Genelkurmay Başkanlığının Türkçe, Osmanlıca ve mahalli lisanlarla çoğaltarak uçaklar ise attırılmasına karar verdiği bildiriden anlaşılıyordu. Bu bildiride; "Cumhuriyet hükümeti sizi şefkat ve merhamet kucağına almak, sizi mesut etmek istiyor. İçinizde bunu anlamayanlar çoktur ki ona hürmetsizlik ediyor, veyahut içinizde bazıları şahsi menfaatleri için sizi kurban vermek istiyor. Cumhuriyet hükümeti bu gereği bildiği içindir ki sizlere son ihtarını yapıyor. Onun size son şartları şudur; sizi ayaklandırmaya çalışan zavallıları Cumhuriyet hükümetine teslim ediniz veyahut onlar kendileri teslim olmalılar. Bu takdirde cümleniz masum kalacaksınız. Teslim edilenler veya kendiliğinden teslim olanlar dahi Cumhuriyetin adil muamelesinden başka hiçbir şey görmeyeceklerdir. Bu suretle siz kıymetli vatandaşlarımızdan hiç birinin burnu kanamayacaktır. Aksi takdirde yani dediklerimizi yapmazsanız her tarafınızı sarmış bulunuyoruz. Cumhuriyetin kahredici orduları tarafından mahvedileceksiniz. Cumhuriyet hükümetinin bu son şefkat ve merhametini bildiren bu bildirisini yirmi dört saat çoluk ve çocuğunuzla beraber okuyun, düşünün ve çabuk cevap verin. Yoksa hiç istemediğimiz halde sizi mahvedecek olan kuvvetler harekete geçeceklerdir. Devlete itaat gerektir." deniliyordu. Bu tür faaliyetler netice veriyor, kadınlı erkekli birçok aşiret mensupları birliklere dehalet ediyordu.. [727] İsyanın devam ettiği günlerde bile Atatürk, Seyit Rıza'ya selam göndermek suretiyle akan kanın durdurulması için gayret ediyordu. Ama bu insani girişim, Seyit Rıza tarafından geri çevrildi.[728]

Görüldüğü gibi, Tunceli ağaları, yüzyıllardan beri süregelen feodal yapılarının yıkılmasıyla karşı karşıya kalmışlardı. Cumhuriyet hükümetinin kararlılığı, aşiret ağalarının ültimatom verecek kadar ileri giden cüretkarlıkları ile mücadele ediyordu. Artık bir isyan ve bu isyana verilecek sert cevap kaçınılmazdı.

---

[725] **TAN**, 17 Haziran 1937, s.7

[726] **TAN**, 18 Haziran 1937

[727] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,..., s.391

[728] **BCA. 30.10 / 111.745.11-3**

a) Seyit Rıza

Dönemin Akşam gazetesi, Seyit Rıza[729] ile ilgili şu bilgileri vermekteydi: "Dersim Aşiretlerinin başında bulunan Seyit Rıza'nın babasının adı İbrahim'dir.[730] 65 yaşlarında uzun boylu, kır sakallı, siyah ve gür kaşlı, büyük gaga burunlu bir dağlı idi. Başına siyah ve yeşil sarık sarar, ayağına şalvar, sırtına bir palto giyer, dinç bir adamdır. Rızanın iç hayatı bir sırdır. Esrar içtiği söylenir. Orada inanıldığına göre, bunun girdiği bir evin halkı artık cehennemlik değildir. Seyid nazlıdır, her eve her çadıra girmez. Onun gönlünü yapmak, her türlü fedakârlığın ihtiyariyle kabil olur. Hükümet saygısı nedir, asla bilmez... Menfaati için her şeyi yapacak bir tıynettedir." [731] Oysa Seyit Rıza, Birinci Dünya Savaşı sırasında Garbi Dersim Aşiretleri Reisi olarak büyük yararlılıklar göstermişti. İddiaya göre, işgal altındaki Erzincan'da öldürülmek üzere camilere doldurulan kişileri Ermenilerin elinden kurtarmıştır. Taltif edilmek için de Kazım Karabekir Paşa, kendisini Kars'a kadar götürmüştü.[732] Daha sonraları ise dönemin Jandarma Genel Komutanlığının raporunda 'Mahkûmların sığınağı, ítimat edilmez' şerhiyle bahsedilen Abbas Uşağı Aşiretinin reisi olan Seyit Rıza için: "bütün Dersimi nüfuzu altında toplamaya çalışan Dersimi karıştırıcı, bulaştırıcı en mühim bir şahsiyettir" ifadeleri yer alıyordu.[733]

b) İsyanın Başlaması ve Yayılması

Tunceli Kanunlarının uygulanmasıyla birlikte, Dersim'e hakim noktalar olan Kahmut, Sin, Karaoğlan, Amutka, Danzik ve Haydaran gibi bucak merkezlerine birer karakol inşaasına başlandı. Bu durum, uzun zamandır hükümet memuru ve nüfuzu görmeyen aşiret reisi ve ağalarının hoşuna gitmedi. Özellikle Kalan'da yeni bir ilçe teşkili, bunların şüphelerini iyice artırmıştı. Bu arada Yukarı Abbasuşağı Aşireti reisi Seyit Rıza, Haydaran, Demenan, Yusufan ve Kureyşan aşiretlerine adamlar göndererek bunların hükümet aleyhine ittifakını sağladı. 26-27 Mart 1937 gecesi, Sin bucağı merkezine kimlikleri bilinmeyen şahısların ateş açmaları ve elektriklerin kesilmesi

[729] (Ek-14)
[730] (Ek-11)
[731] **AKŞAM**, 18 Haziran 1937
[732] Aytaç, **Halk Anlatımlarına Göre Dersim**,..., s.28
[733] Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu, **Dersim**..., s.77

üzerine 4.Genel Müfettişlik bir rapor hazırladı. Bu rapora göre, hükümetin Tunceli içerisine adım adım girişi, çıkarları bozulan bazı kimseleri sıkıyordu ve halk yeni kanunlar nedeniyle hükümete karşı kışkırtılıyordu. Bundan dolayı gerek Tunceli içinde, gerekse çevresindeki illerde sarkıntılık ve çapulculuk hareketlerinin artacağı ihtimali karşısında bu bölgede kuvvetli bulunmak gerekliydi.[734]

Hemen her gün, bazı karakolların eşkıya tarafından basılacağı haberleri geliyordu. Bölgedeki kaynaşma her gün biraz daha şiddetlenmekle beraber henüz ciddi bir hareket yoktu. 28 Nisan 1937'de İçişleri Bakanlığı da Müfettişlikler ile doğu illerine gönderdiği bir tamimle; Tunceli'deki son durumu şöyle açıklıyordu: "Dersim aşiret reisleri, hükümet kuvvetlerini kendi aralarından uzaklaştırmak maksadıyla zaman zaman karakollarımıza tecavüzler yapmışlar ve kuvvetlerimiz tarafından tard edilmişlerdir. Bu işleri yapanlar Yukarı Abbas Uşağı, Haydaran, Yusufhan, Kureyşan Aşiretleridir. Bu aşiretler, Nazımiye, Hozat, Ovacık, Pülümür bölgelerindeki aşiretleri de kendi hareketlerine iştirak ettirmek için çalışmaktadırlar Bu aşiretlerin bu hareketleri devam ettirmeleri ve genişletmek istemeleri ihtimali vardır. Tunceli'ye muhit ve özellikle Kürtlerle meskûn olan illerde her türlü olayları karşılayabilecek şekilde tedbirli bulunulması istihbarat işlerine önem verilmesi çok lazımdır."[735] İngiltere adına Dersim civarında görev yapan Perry Loraine, İngiliz Büyükelçiliğine gönderdiği yazıda "...sayıları 1500'ü aşan Kürtlerin ellerine düşen subayların vücutlarına vahşice muamelelerde bulundukları..." ifade ediliyordu.[736]

Askeri harekâtın devam ettiği günlerde dönemin gazetelerinde önemli tespitler yapılarak halk bilgilendiriliyordu. Akşam gazetesinde konuyla ilgili haber şöyleydi: "Hükümet Tuncelinde yeni bir vilayet teşkil ederek esaslı ıslahat yapmak bu havali halkını medeniyetin kudretinden istifade ettirmek istiyordu. Tuncelindeki Umumi Müfettişlik bu maksatla icap eden tedbirleri almıştı. Halk hükümetin bu şefaatkarane hareketini iyi karşılamış, yol yapılmasını, yeni binalar tesisini memnuniyetle telakki etmiştir. Fakat bu sırada da cenuptan gelen bazı entrikacılar, bir takım şeyhleri kandırmışlardır. Bunlar; '400 seneden beri kimseye teslim olmayan Dersimliler, nasıl bir müfettişe boyun eğerler. Bu size yakışır mı?' gibi cahiller üzerinde tesir yapacak

---

734 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde** ..., s.380
735 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde** ..., s.385
736 Mesut, **İngiliz Belgelerinde Kürdistan**, FO 371/20864..., s.247

sözler söyleyerek tahriklerde bulunmuşlardır. Cahil bazı şeyhler, bilhassa aşiret reislerinden Rıza (Seyit) bu telkinata kapılmışlardır. Bunlar hükümetin mülâyemetle (yumuşak huylulukla) hareket etmesini zaaf telakki etmişler, 'Hükümetin kuvveti yok, kuvveti olsa üzerimize gönderirdi' kabilinden bir takım telkinatta bulunmuşlardır..."[737]

c) İsyanın Bastırılması ve Sonuçları

İsyancıların bulundukları bölgede, mevsimin yaz olmasına rağmen şiddetli bir kar fırtınası ve tipi vardı. Yiyecek ve içecekleri de tükenmek üzereydi.[738] Temmuz 1937 sonlarında kontrol edilmemiş, taranmamış hiçbir yer kalmamıştı. Başbakan İsmet İnönü, Tunceli'ye yaptığı seyahati bitirip Ankara'ya dönerken, gazetelerde şu haber yayınlandı: "Dersim halkı asırlardan beri ellerinde şuursuz bir oyuncak haline geldikleri beylerin ve seyitlerin son ve kati tasfiyelerinden büyük birşükran hissi duymaktadırlar."[739]

Ancak sarf edilen tüm gayretlere rağmen, Seyit Rıza ve yakın adamları ele geçirilememişti. 16/17 Ağustos 1937 gecesi harekete geçen birlikler, gün ağarırken Titenik-Tokmakbaba tepesi- Sarıoğlan üçgenini aramaya başladılar ve Birdo ile Sarıoğlan arasında saklanan Seyit Rıza ve adamları sarılarak çarpışmalara başlandı. Çarpışma sonunda şakilerden 30 kadarı öldürüldü. Ancak 9 Eylül 1937 'de Seyit Rıza'nın Dojikbaba Dağı güneyindeki mağaralarda bulunduğu haberi geldi. Bu bölgeye harekât hazırlıkları devam ederken, Seyit Rıza'nın 10 Eylül günü saat 22.00'de iki arkadaşıyla birlikte Erzincan jandarmasına teslim olduğu haberi 5. Jandarma Bölük Komutanlığından Genel Müfettişliğe bildirildiğinden bu harekâttan vazgeçildi. Seyit Rıza'nın teslim olmasıyla ilgili olarak Dr.Nuri (Baytar Nuri) ;Seyit Rıza'nın 1937 sonbaharına doğru Ovacık'ın sarp bölgelerine çekildiğini, Ordu kumandanının Seyit Rıza'ya Erzincan Valisi aracılığıyla haber göndererek, Dersimlilerin isteklerinin kabul edileceğini, şimdiden bütün orduya ateşkes emri verildiğini, Dersim'in bazı aşiretleri haricindeki aşiretlere askeri harekât yapılmadığını, oluşan zararı ödemeye hazır olduklarını bildirmesi neticesi Erzincan merkezine getirilen Seyit Rıza'nın

737 **AKŞAM**, 17 Haziran 1937
738 **TAN**, 20 Haziran 1937
739 **TAN**, 22 Haziran 1937

tutuklandığını yazar.[740] Harekât sonunda Seyit Rıza ile birlikte itaatsizlik eden altı aşiret reisinden biri öldürülmüştü, dördü de Elazığ'a getirilip hapsedilmişti. Harekâtta toplanan silah sayısı, 2737'yi bulmuştu.[741]

Seyit Rıza asılacağını, idam sehpalarını görünce anlamıştı. Savcının namaz kılıp kılmayacağı sorusuna olumsuz yanıt vermişti. Cebindeki kırk lirası ile saatinin oğluna verilmesini istedi. İdama mahkûm edilenleri asmak üzere adam başı on liraya tutulan çingeneyi kenara itip, ipi boynuna geçirdi. Sandalyeye ayağı ile tekmeyi vurdu. Kendi infazını gerçekleştirmişti.[742] Aslında Seyit Rıza ve kendisine bağlı aşiret mensupları, genç ve inkılâplarını uygulamaya kararlı Cumhuriyet hükümetine baş kaldırmakla ve onu tanımamakla ipi zaten boyunlarına geçirmiş bulunuyorlardı. Son Posta'nın manşet haberinden verildiği gibi: "Derebeyliğin son ocağı da yok ediliyordu"[743]

4- 1938 Askeri Harekâtı

1937 harekâtı sona ermişti ama bölgede hala çok sayıda sinmiş vaziyette hükümete muhalif aşiretler ve silahlı asiler vardı. Bu asiler zaman zaman askeri birliklere baskın yapıyorlardı. 4 Şubat 1938 tarihinde Ovacık Kazası jandarma birliğine bağlı Diztaş Karakoluna Kalan Aşireti tarafından yapılan saldırı sonucu karakol komutanı ve 20 er şehit edilmişti.[744] 4.Genel müfettişliğin raporuna göre, bu aşiretler ve şahıslar; propaganda yoluyla kendilerine taraf arıyorlardı. Bu propagandalarında, Ağaların sürüleceği, öldürüleceği, başsız kalan halka da hayat ve namus hakkı tanınmayacağı, haklarında beraat kararı verilenlerin tekrar yakalanacağı, hükümet kuvvetleri aralarına girdikten sonra birçok külfete boyun eğmek zorunda kaldıkları, hükümetin 1937 yılı harekâtında çok para harcadığı, dolayısıyla iki askeri harekât arasında birçok yılların geçeceği, dolayısıyla hep birlikte direnmeleri gerektiği söyleniyordu. Bu propagandayı yayanlar, Hükümet nüfuzunun Tunceli'de yerleşmesi dolayısıyla halk üzerindeki hüküm ve nüfuzları sarsılan, menfaatleri bozulan özellikle Keçel, Kör Abbas, Bal ve Aşuran Ağaları, avaneleri ve önceki isyan dolayısıyla kaçak

740 Kahraman, **Kürt İsyanları**,...s.328-329
741 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,... , s.408
742 Bozdağ, **Kürt İsyanları**, ...s. 102
743 **Son Posta**, 17 Haziran 1937
744 **BCA**. 30.18.01.02 / 83.58.11

durumunda bulunanlardı. Artık köylerde ağa nüfuzu yerine muhtarın icraatı hâkim olmaya başlamıştı. Özellikle 1937 harekâtının ardından hükümet kuvvetlerinin himayesine sığınan halk, başlarındaki ağaları saymamaya, her sene gelenek halinde ağaya verilen Ağa hakkını ve inşaat hisselerinden verilen Ağa hissesini vermemeye başlamıştı. Bu olumsuz gelişmeler üzerine 4.Genel Müfettişilik ile İçişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalar neticesinde Tunceli bölgesine 1938 yılı için bir askeri harekât yapılmasına karar verildi. [745] Bu harekâtla ilgili olarak, Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün imzasıyla, bakanlar kurulu kararı alındı. Bu karara göre, Tunceli harekâtına iştirak edecek kara, hava ve jandarma birliklerine mensup erata kuvvetli tayın verilmesi, bu hareketin sefer mahiyetinde mühim hareket olduğu onaylandı.[746] 9 Haziran 1938 tarihli kararname ile de, bir aydan fazla süreceği tahmin edilen Tunceli harekâtının, muharebe ve müsademeleri istilzam edecek (gerektirecek) mahiyette olduğu bildiriliyordu.[747]

19 Haziran 1938'de Hozat – Amutka telefon hattının kesilmesi ve Amutka Karakoluna saldırı sonucu başlayan çarpışmalara Amutkanın işgaliyle ara verildi. Bu çarpışmalarda, bir er şehit olmuştu, iki er yaralanmıştı. Karakol etrafında yirmi kadar isyancının cesedi vardı. Haziran aya sonuna kadar askeri kuvvetlerden 33 şehit, 60 yaralı; isyancılardan 163 ölü ve yaralı verilmişti. 866 insan hükümet kuvvetlerine dâhil etmişti ve 60 köy yakılmıştı. Bu gelişmeler üzerine sadece arama tarama şeklinde değil, daha etkin bir şekilde ordu kuvvetlerinin devreye girmesi gerekli görüldü. 17-18 temmuz çarpışmalarında 10 er şehit, biri subay 17 yaralı verilmiş, isyancılardan 85 kadarı öldürülmüştü. 21 Temmuza kadar devam eden çarpışmalarda haydutların direnmeleri tamamen kırılmıştı. [748]

5- Üçüncü Tunceli Harekâtı

10/17 Ağustos 1938 tarihleri arasındaki harekât, aslında 4.Genel Müfettişliğin bu bölgede yaptığı harekâtın tamamlanmasına yönelikti. Harekât bölgesi 7 ayrı iç bölgeye ayrılmıştı ve her bölgenin taranmasından ayrı bir tümen sorumluydu. Bu harekâtın

---

745 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,..., s.410-413
746 **BCA**. Fon Kodu: 30..18.1.2 Yer No: 83.51..14.
747 **BCA**. Fon Kodu: 30..18.1.2 Yer No: 83.51..13 (Ek- 11)
748 Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**, s.436

amacı ise, bölgedeki halkı silahtan tamamen tecrit etmek, Tuncelinin hemen her sene ayrı sahalarında ortaya çıkan haydutluğa tamamen son vermekti. Bu arada Bakanlar Kurulu da aldığı kararda; Tunceli halkından 5 ile 7 bin kişinin batı illerine nakil ve iskânı, yerlerinde bırakılması uygun olmayan aşiret reisleri, kolbaşları, seyit ve şerlilerle bunların aile ve yakınlarının da batıya nakledilmeleri, ele geçen mahkûmların hükümlerinin infazı, asker kaçaklarının askerliklerini yaptıktan sonra batıya nakilleri gibi hususları belirleyen bir tamim yayınladı.[749]

17 Ağustos 1938 günlü raporda, 3 tümen bölgesinde 42, Pukir bölgesinde 30 haydutun imha edildiği, 7. Alaydan bir şehit ve bir yaralının bulunduğu bildiriliyordu.[750]

6- Dördüncü Tunceli Harekâtı

Daha önce yapılan harekâtta tekrar yerlerine dönmüş olmaları muhtemel Kalan, Demenan, Hayadaran haydutlarının ele geçirilmesi, birinci ve ikinci harekâtta ele geçemeyen aşiret reisleri, kolbaşları seyitler ve ailelerinin batıya nakledilmeleri, yasak bölge olarak tespit edilen yerlerin tamamen insandan arındırılmaları ve kalan silahların toplanması amacıyla icra edildi. 6 Eylül 1938'de başlayan arama ve tarama harekâtı, bütün ciddiyetiyle devam etti. 15 Eylül 1938 akşamı birlikler, kendilerine ayrılan bölgelerdeki mağaraları, taş kovuklarını ve bir insanın saklanabileceği her noktayı adım adım aradılar. Bu harekâtta, aralarında aşiret reislerinin de bulunduğu yüzlerce haydut, silah ve cephane ele geçirildi. Böylece manevranın son safhası da sona erdi. Böylece Tunceli bölgesinin emniyet ve asayişi tamamen istikrar kazandı.[751]

Ulus gazetesinden Naşit Uluğ, Tunceli'nde aşiret rejimi altında inleyen binlerce Türk'ün ağa, reis ve seyitlerin elinden nasıl kurtarıldığını, emniyet ve asayişin temin edildiğini, 'Dersim medeniyete açılıyor' başlıklı haberi ile duyurdu.[752]

---

[749] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**, s.451
[750] **BCA. 30.10.0.0. Yer No: 111.750..3.**
[751] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar**,..., s.479
[752] **ULUS**, 30 Eylül 1938

7-Tunceli (Dersim) İsyanından Sonra Dış Basında Yapılan Bir Değerlendirme Yazısı

Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğünün Başvekâlet Yüksek Makamına gönderdiği 16.7.937 tarihli yazıda; "23.6.937 tarihli İngilizce The Truth Mecmuasında Dersim hakkında neşriyat vardır. Bu yazının Türkçe örneği ilişik olarak sunulmuştur." denmektedir. Bu mecmuanın yazısı, tarihi öneme haizdir : "...Bütün dünya bugün sadece hakikati öğrenmiş oldu. Bu hakikat şudur: Bazı geri zihniyetli Kürt aşiretleri, Atatürk'ün, memleketini modernleştirmek için tatbik ettiği reformlardan hoşlanmadıklarından, an'anevi anarşilerini muhafaza etmek gayretiyle silaha sarılmışlardır. Medeniyet görmemiş kabileler üzerinde pek çok tecrübesi olan İngilizler gibi bir millet, bu gibi bir vaziyeti pek iyi anlar ve takdir eder ve bunun mana ve ehemmiyetini mübalağa ile görmek hissine kapılmaz.... Ankara'dan verilen basit ve gösterişsiz beyanat, Türkiye'nin kendi işini başarmaya tamamile muktedir olduğunu ve bu gibi aşiret isyanlarının, Türkiye'nin dâhili istikrarını sarsabilmekten çok uzak olduğunu gösteriyor."[753]

Niteliği bakımından 1923–1938 yılları arasında kabile ve din olgusunun Doğu Anadolu bölgesinde yansıma şekli olarak ele alınan isyan hareketlerinde farklılık arz eden Dersim isyanının kararlı bir şekilde sonlandırılmasıyla, bu coğrafyada Cumhuriyet hükümetine ve devlet kanun ve kurumlarına başkaldırmanın fayda vermeyeceği iyice anlaşılmış oldu. Kısmen de olsa, Cumhuriyetin kazanımlarından, medenileşme ölçütlerinden istifade etmenin önündeki engeller kalkmaya başladı. Bununla birlikte, yüz yıllardan beri bölge halkı üzerindeki etkinliğini korumuş olan kabile ve din olgusunun, aşiret reislerinin, ağaların, dedelerin, seyitlerin ve şeyhlerin mevcudiyeti, sosyal hayatta kendisini hissettirmektedir.

---

753 **BCA.** Belge No: 030.10.111.745.11

SONUÇ

Tarih sahnesinde çok önemli roller üstlenmiş olan Türkler, Orta Asya'dan yola çıkarak, gerçekleştirdikleri göçler sonrasında gittikleri yerlere, kendi yaşam tarzlarını, inançlarını, mücadeleci ruhlarını da götürmüşlerdir. Statik bir yapıya sahip olmayan Türkler, etrafındaki milletlerin yaşam tarzlarına, inançlarına etki ettikleri gibi kendileri de bu milletlerin yaşam biçimlerinden ve inançlarından etkilenmişlerdir. Göçlerin sonunda Anadolu'nun doğusuna yerleşen Türkmen kabileleri, kabile yaşantılarının etkisiyle, merkezi yönetimden uzak kalmaya çalışmışlardır. Kabile tarzı yaşam, bu toplulukları medenileşmekten ve devletleşmekten uzak tutmuştur. Selçuklu Devleti'nin ve Osmanlı Devleti'nin yönetime bağlama ve Sünni İslamı dayatma girişimleri hep tepkiyle karşılanmıştır. Ayrıca Doğu Anadolu'da kurulan Ak koyunlu ve Karakoyunlu Devletleri de bu coğrafyadaki topluluklar üzerinde önemli izler bırakmıştır. Merkezi idare, bu topluluklarla geçinmenin yollarını kimi zaman onlara karışmamakta, kimi zaman onları kullanmakta bulmuştur. II. Abdulhamit'in Kürt politikası bu Türkmen kabileleri üzerinde oldukça etkili olmuştur.

Doğu Anadolu'da yaşayan insanların düşünce, inanç ve sosyal hayatının oluşmasında şüphesiz Orta Asya kültürünün (inanç ve yaşam tarzı) büyük etkileri olmuştur. Yaşadıkları dağlık bölge itibariyle merkezden uzak kalan, eşkıyalığı kendilerine geçim kaynağı olarak seçen, gelişmeye ve medenileşmeye kapalı kalarak, devlet otoritesine karşı çıkan ve kendilerine Kürt adını veren Türkmen kabileleri, bu yaşam tarzlarını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürmeyi başarmışlardı. Cumhuriyetin ilanından sonra Doğu Anadolu'da artık yeni bir dönem başlamıştı. Büyük fedakârlık ve mücadelelerle emperyalist devletlerin elinden kurtarılan vatan toprağı üzerinde yaşayan insanların başına buyruk hareket etmelerine, devleti tanımamalarına, dini otoriteleri ve ağaları, şeyhleri, seyitleri; devletin temsilcileri olan görevlilerden üstün tutmalarına müsaade edilemezdi. Ancak gerek batılı devletlerin çok uzun zamandır bölgedeki emellerini içeren *Şark Meselesi* ve bu *meselenin* o dönemde yapılan antlaşmalara yansımaları, gerekse yine dışarıdan beslenen siyasi Kürtçülük faaliyetleri, Cumhuriyetin kazanımlarının Doğu Anadolu'da kendisini göstermesine engel olmaya başladı. Fakat kafasında büyük idealler besleyen Mustafa Kemal Atatürk'ün bu gibi engellere takılmaya hiç niyeti yoktu.

Suistimale açık olmasından dolayı Selçuklular ve Osmanlılar döneminde dahi devlet kontrolüne alınmaya çalışılan dini kurumlar ve Halifelik makamı ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleşebildi. Devletin Doğu Anadolu'da kontrolünü artırması, bu bölgelerde yaşayan, mensupları üzerinde adeta kutsal bir etkiye sahip olan, onların sırtından geçinen ağaları, beyleri, şeyhleri ve dedeleri rahatsız etti. Dolayısıyla kabile ve din olgusu Doğu Anadolu'da isyan şeklinde tezahür etmeye başladı. Kimi zaman saltanatın kaldırılmasını, kimi zaman da hilafetin ilgasını, dini kurumların kontrol altına alınmasını öne sürerek başlatılan isyan girişimleri Cumhuriyet devletini tehdit edecek boyutlara vardı. Özellikle Doğu Anadolu'da hayatlarını sürdüren nüfuz sahibi kişiler, düzenlerinin, derebeylik sisteminin bozulacağını anlayınca isyan etmeye başlamışlardır. Genç ve dinamik Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin laiklik, milliyetçilik, cumhuriyetçilik gibi temel ve vazgeçilmez özelliklerini dinamitlemeye yönelik bu tür isyanların, önü alınmadığı takdirde ülkenin bütünlüğünü tehlikeye sürükleyebileceği görülmüştür. Oysa Milli Mücadele'de insanüstü gayretlerle korunan vatan toprağını bölmek, bu kadar kolay olmayacaktır. Ne var ki milli şuurdan yoksun isyancılar, saltanatın ve halifeliğin kaldırılmasının yanı sıra sudan sebepleri de bahane ederek ayaklanmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin jeopolitik konumu, etrafında bulunan ülkelerin yayılma politikaları ve bölgede meydana gelecek kaostan rant elde etmek istemeleri, bu tür isyanların hassasiyetini ve tehlikesini artırmıştır.Ancak hükümetlerin zamanında aldığı kararlar ve çıkarılan etkili kanunlarla buna fırsat verilmedi. Bu isyan hareketlerinin arasında Şeyh Sait, Ağrı ve Tunceli (Dersim) İsyanları'nın ayrı bir yeri vardır. Bu isyanlarda bazen din olgusu, bazen kabile olgusu, bazen de her ikisi birden kendisini yoğun olarak hissettirmiştir.

Kabile ve din olgusu, bir milletin yaşam ve hareket tarzı ile tarihi üzerinde son derece etkin bir rol oynamıştır. Yeni coğrafi bölgelere ve yeni inanç sistemlerine geçilse dahi, bu etkinlik varlığını toplum üzerinde sürdürmektedir. Doğu Anadolu'nun örgün yapısı içerisinde önemli bir yer tutan Kürtler, gerek kabile gerekse inanç sistemleri bakımından birbirinden çok farklı motifler sergilemektedir. Bu denli çeşitlilik içerisinde büyük zorlamalara rağmen bir Kürt devleti kurulamamıştır, kurulamayacaktır. Aralarına serpiştirilmeye çalışılan özgürlük fikri ise; ölü doğmuştur. Zulmün olmadığı yerde

özgürlükten bahsediliyorsa, bunun altında art niyet aramak gerekir. Bu art niyet, kendisini yüzyıllar boyunca Doğu Anadolu bölgelerinde gösterdiği gibi, Cumhuriyetin ilanını takip eden yıllarda da göstermiştir ve ne yazık ki hala göstermektedir. Tarih, kendisinden ibret alınmadığı için tekrardan ibarettir. Oysa Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin her karış toprağı, kendilerine Türk ve Kürt denilen kardeşlerin kanı ile sulanarak düşman elinden kurtarılmıştır. Aynı kanlar 1923-1938 yılları arasında Cumhuriyete, inkılâplara ve çağdaşlaşmaya karşı olanlarla; bunları yaşatmaya çalışanlar tarafından akıtılmıştır. Dolayısıyla tarihimiz ve vatan toprağımız yeterince ibretlerle doludur.

1923-1938 yılları arasında kalan zaman dilimindeki kabile ve din olgusunun Doğu Anadolu'daki yansımalarını incelerken, bu coğrafyada yaşayan bazı vatandaşların konuyu siyasi platforma taşımaya çalıştıkları görülmektedir. Bu zaman diliminde meydana gelen olayları; dış güçlerin silah, para ve propaganda yardımlarını, bölgede yaşayan aşiretleri nasıl aldatarak, kışkırttıklarını görmezden gelerek sadece bir özgürlük(!) ve hak arayışı diye nitelendirmeleri doğru değildir. Bu düşünce tarzı, bugün bile "Şark Meselesini" yaşatmaya çalışanların ekmeğine yağ sürmektedir.

Kürtler, tarihte bir devlet kuramamalarına rağmen yaşadıkları topluma kendilerini kabul ettirmeyi bilmişlerdir. Kendi içlerinde ise ortaçağ çemberini kırmamakta direnmiş; bey, ağa, dede ve şıh dedikleri şeyhlerin hâkimiyet otoritelerini aşamamışlardır.

1930 yılında, Ağrı isyanlarının devam ettiği günlerde, 22 Temmuz 1930 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlanan yazı dizisinde Yusuf Mazhar, sözlerini şöyle bitirmektedir: "..İsyan çıkarılan mıntıkaların ahval ve vaziyetini bilenlerin hayret ettikleri şey isyanın alevlenmesi değil, bu kadar süratle bastırılmasıdır. Ben şahsen - kudret ve kuvvetine iman ettiğim Cumhuriyetin- tasavvurumdan, tahminimden daha zinde, daha çalak ve kadir olduğunu anladım. Bunu Cumhuriyetin düşmanları muarızları da anlamışlardır. Fakat inkârda ısrar ederler."

1930 yılındaki bir köşe yazarının tespitini, yıllar sonra 06.10.2003 günlü Sabah Gazetesi'nde Mehmet Barlas, "toplum gençleşirken devlet yaşlanır mı?" adlı köşe yazısında tekrarlar mahiyette şu ifadelere yer vermektedir: "...Değişik dönemlerde yer alan Kürt kökenli ayaklanmalara katılan bir yaşlı (ve emekli) eylemci, şöyle anlatmış

serüvenini: - 1920'lerde Şeyh Sait ayaklanmasına katıldığım zaman 20 yaşındaydım. Devlet, üzerimize Mehmetçiği gönderdi. Mehmetçik de 20 yaşındaydı. Mehmetçik, ayaklanmamızı bastırdı. 1930'larda Seyit Rıza ayaklanmasına katıldığımda, 35 yaşındaydım. Devlet üzerimize Mehmetçiği gönderdi. Mehmetçik yine 20 yaşındaydı. Mehmetçik ayaklanmamızı bastırdı.1980'lerde Abdullah Öcalan'ın simgelediği ayaklanmaya katıldığımda 75 yaşındaydım. Devlet üzerimize Mehmetçiği gönderdi. Mehmetçik hala 20 yaşındaydı. Ayaklanmamızı bastırdı. Böyle bir eylemci olmayabilir. Ama hayali de olsa, anlatılanlar, devletin gücünü, devamlılığını ve diriliğini, pek güzel yansıtıyor."

Gerçekten, ülkenin bütünlüğüne, güvenliğine, düzenine karşı eylemli kalkışma girişiminde bulunanlar, aradan yıllar geçse bile, karşılarında hep Cumhuriyet'in "her zaman genç" koruyucularını bulacaklardır.

Birlik Araştırma Grubu'nun *Akrebin Kıskacında Güneydoğu* isimli raporundan aldığımız aşağıdaki birkaç örnek, ne yazık ki bugün isyanın kıvılcımlarını içinde yaşatan, geçmişten ders almayanların var olduğunu ortaya koymaktadır:

"Ülkesinde özgürce yaşayabilmesi için mücadele veren bir Kürt Komünistiyim" (Hatice Yaşar, Ankara Haymana doğumlu)

"Bizim Kürt sorununa çözüm önerimiz, Bağımsız Birleşik Demokratik Kürdistan'dır"(Ruşen Arslan, Kürdistan Kurtuluş Partisi, 1944 Muş doğumlu, hukukçu)

"Yapısal yönden Sovyetler'e daha yakın olduğumuz söylenebilir" (İbrahim Güçlü, 1949 Ankara doğ. , Kürdistan Sosyalist Birliği Merkez Komitesi üyesi)

Kürt asıllı Doktor Mahmut Rişvanoğlu Saklanan Gerçek II isimli kitabının 738. sayfasında dönemi ve olaylarını özetler mahiyette şu görüşünü ifade etmektedir: "...İşte Türk ve İslam düşmanı 'Batı-Hristiyan ve Siyonist 'emperyalizmin oyunları, İslam adına ve Kürdistan hayali uğruna kışkırtılan insanlar! Pek çoğu gerçekleri bilmeden oyunun kurbanı oldular! Nice ocaklar söndü, kardeş kardeşe düşürüldü. Bu arada, gelecekte tekrar bu kabil olayların olması için de kin ve nefret tohumları döküldü. Hain ve zalimlerin arasında bazı masum insanlar da gitti. İbret alınmazsa tarih elbetteki tekerrür edecektir.

Hemen hemen bütün dünya milletlerinde dini bir fanatizm gibi gösterilmek istenen olayların altında, çok kez ya bir hanedanın, ya da bir milletin diğeri üzerinde

egemenliğini kurmak veya devam ettirmek gibi gerçek nedenler yatmaktadır. Bütün tarih boyunca 'din' bundan faydalanmak isteyenlerin elinde bir vasıta, bir perde olarak kullanılmıştır. Din perdesi altında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni bölmek isteyen Şeyh Sait de aslında bir maşadan ibaretti. Maskesi ancak binlerce Türk'ün ve Müslüman'ın kanı aktıktan sonra düşmüş ve gerçek iç yüzleri anlaşılmıştır. Bu *kullanılmaya* bir de kabile ve din olgularının karakteristiği eklenince ortaya daha çok kan ve gözyaşı çıkmıştır.

Harp Akademileri Komutanlığı tarafından yayınlanan "Güneydoğu Anadolu'da Devam Etmekte Olan Bölücü Hareketin Gelecekteki Muhtemel Seyri ve Türkiye'nin Bütünlüğüne Etkileri" isimli eserde de belirtildiği üzere; tarihi, kültürü ve dini aynı, asırlardır aynı topraklar üzerinde beraberce yaşamış insanlar, bugün bölünmeye çalışılmaktadır. Bir takım asılsız iddialar ve suni tezlerle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgemizde, bir Kürt Milleti ve Devleti oluşturulmaya çalışılmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde meydana gelen bu olaylar, Batı için ciddi ve çok yönlü bir anlam taşıyan Ortadoğu petrolleri, Filistin, Lübnan, İsrail ve Arap Meseleleri olarak isimlendirilen uluslararası meseleler dizisinin bir parçasından ibarettir. Bir başka ifade ile isyan hareketleri, Batı Devletleri'nin Türkiye'ye karşı uyguladıkları genel politikanın, sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde sahneye konulan kısmını teşkil etmektedir. Bu sorunun altında, Batı'nın çıkarları yatmaktadır. Bu uluslararası sorun çözümlenmediği sürece, ülkemizin toplumsal bir mutluluğa ve refaha kavuşması da gecikmektedir.

EKLER

Ekler

جمهوريت

«شیخ سعید» ك قتلی تحقق ایتمه‌دی

ارتجاع و مملکت

عمومی سفربرلك

زارو آغا نه دیور ؟

تهلکه قارشیسنده

مجلس دارالفنونك ترضیه و رسمنی ایسته‌یور

آطه‌ده بر توقیف

آنقره - سیواس

EK- 1: Kürt ileri gelenlerinden Zaro Ağa'nın Şeyh Sait ve isyanı aleyhine 28 Şubat 1925 tarihinde Cumhuriyet gazetesine verdiği beyanat.

جمهوریت

عاصیلر دار بر چنبره صیقیشدیریلدیلر

استقلال محکمه‌سنده

سفیرلرك كونلرینی خاطرلاتان بر منظره

منابع ومعادن بانقه‌سی

دارالبدایعده «لادام او قاملیا»نك تمثیلی

جمهوریت سفیرلری

EK- 2: Cumhuriyet Gazetesinden isyancıların durumunu gösteren bir karikatür. *"Asiler dar bir çenbere sıkıştırıldılar"*

جمهوريت

عاصيلر منطقه منطقه انحلال وداغلره التجا ايتمكده در. قطعاتمز ليجه يي اشغال ايتمشلردر.

موسيو «فرانقلن بويون» پارسه كيتدي

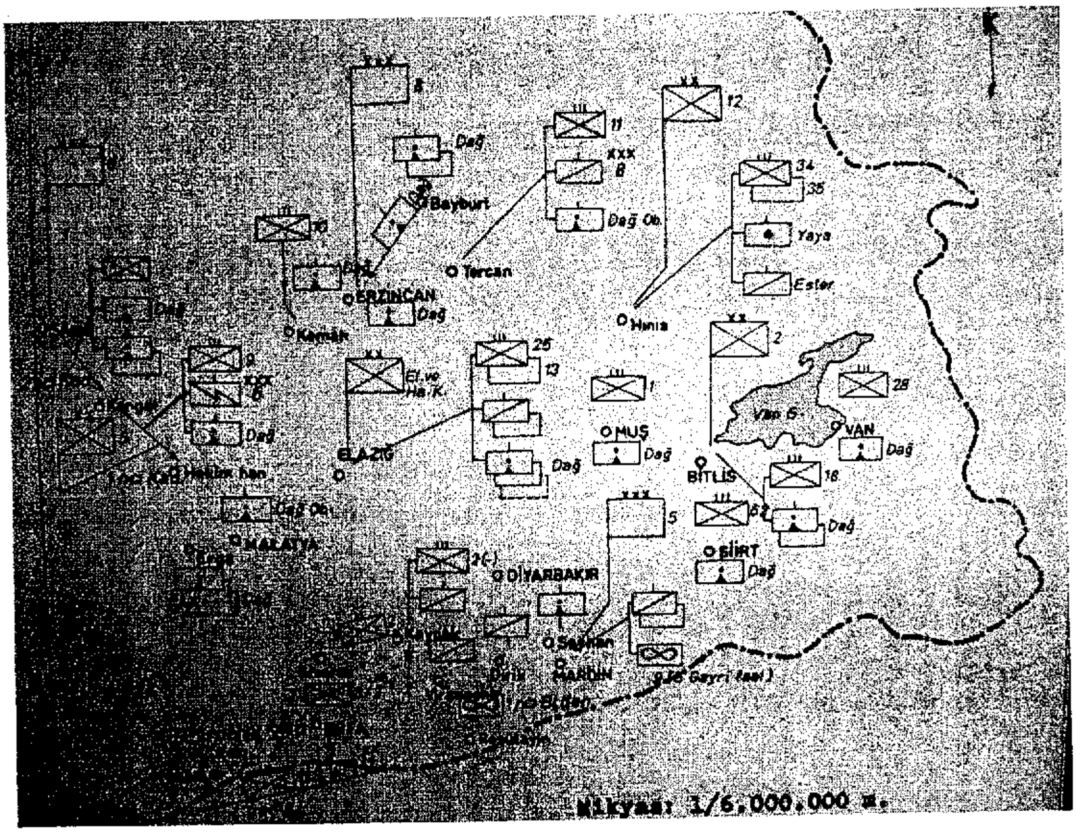
تبليغ رسمى

مارشال هيندنبورغ

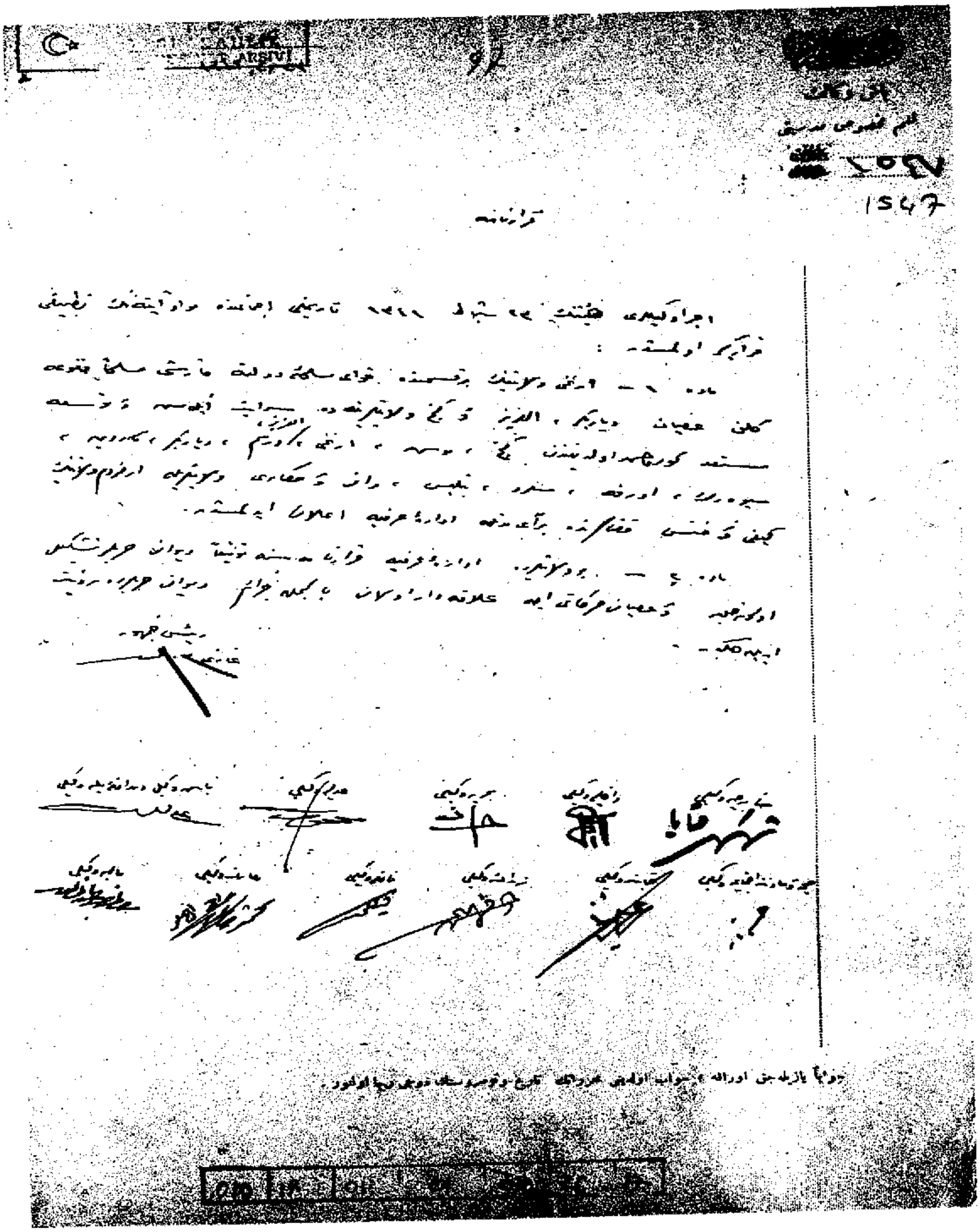
كدركاهده حيات

EK- 3: Şeyh Sait isyanının bastırılışına dair 5 Nisan 1925 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanan bir karikatür.(ortada) Altında: "*Kürdistan tacı, Şeyh Saidin kafasından Türk süngüleriyle havalandı*"yazıyor.

- Bu karikatürün üstünde de isyan bölgesini gösterir bir harita mevcut.

EK- 4: Şeyh Sait İsyanı'nı bastırmakla görevlendirilen askeri birliklerin 23 Mart 1925 tarihindeki konum ve durumları

EK- 5 : Ergani'de çıkan isyanın yayılmasını önlemek için Diyarbakır, Elazığ, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van, Hakkari ve Kiğı'da sıkıyönetim ilan edildiğine dair tezkere

EK- 6: Şeyh Sait, askeri birliklerce yakalandıktan sonra... Oturanlar: ortada Şeyh Sait, solunda damadı Şeyh Abdullah, sağında Hasan Halit, en sağındaki fesli Cibranlı İsmail, soldaki fesli sivil şahıs ise Genç Valisi İsmail Hakkı Bey...

EK- 7: Şeyh Sait İsyanı sonrasında kurulan Şark İstiklal Mahkemesi ve üyeleri... Başkan Hacim Muhittin Çarıklı, Üyeler: Avni Doğan, Ali Saip Ursavaş, Lütfi Müfit Özdeş, Savcı Ahmet Süreyya Örgeevren... Mazhar Müfit Kansu da bu mahkemeye bir müddet başkanlık etmiştir.

BEŞİNCİ SENE — N° 1734

YUNUS NADİ

Cumhuriyet

HER GÜN SABAHLARI ÇIKAR SİYASİ TÜRK GAZETESİ

5 KURUŞTUR

Takriri Sükûn Kanunu Kaldırıldı

Bir merhale daha

Başvekilin Nutku

Gazi daha çok zaman bu vatana hizmet edecek çağda ve sıhhattedir

Meclis İsmet Pş. Hz. nı şiddetle alkışladı

Geçen dörtyılda yüz yıla bile sığmıyacak eserler yapıldı

Halk idaresinin güçlü kuvvetli çehresi zihinlere yerleşti

Hronika seddedildi

Gazetenin sahibi, Müdürü ve muharriri tevkif edildiler

TA XPONIKA

Örnek olmıya lâyık bir zengin

EK- 8: Takriri Sükun kanununun kaldırılışı, dönemin Cumhuriyet Gazetesi'nde böyle duyuruldu.

SON TELGRAFLAR

Hudut'ta yeni bir çete

Çapulcuları köylülerimiz dışarı attılar

Belediye memurlarına dair talimatname Şurayı Devlete gönderildi

Hint kıyamı devam ediyor

Atina selirimiz

Yeşilköy kazası

Eski hatıralardan..

Devlet parasile çalışan memurlar

Yevmi yedi saat mesai!

Baytari kongre

ARARAT eteklerinde...

Buralarda isyan ruhu ateşperest ocağına konulmuş kazan gibi kaynar

YUSUF MAZHAR

Küstah bir Rum mahkûm o'du

Tayyre piyankosunun yeni tertibi

HEM

Spor

EK- 9: Gazeteci Yusuf Mazhar'ın Ağrı isyanına ve bölge halkına dair 18 Temmuz 1930 tarihinde başlayan yazı dizisinin ilk bölümü…

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ
Şube:
Sayı: 17249

T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

KARARNAME

Yedinci Kolordu mıntakasında yapılmakta olan silâh toplama ameliyesinde müfrezelere delâlet eden aşiret ve kabile reislerile hayvanlarının harekâtın devam ettiği müddetçe kadro fazlası olarak ciheti askeriyece iaşeleri; M.M.Vekâletinin 25/7/932 tarih ve 3010 numaralı tezkeresile yapılan teklifi ve Maliye Vekâletinin 6/8/932 tarih ve 9468 numaralı mutaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 8/8/932 tarihinde tasvip ve kabul olunmuştur.

8/8/932

REİSİCUMHUR
Gazi M. Kemal

Bş.V. Ad.V. Yusuf Kemal M.M.V. Da.V.

Ha.V. Mal.V. Mf.V. Na.V.

İk.V. S.İ.M.V. G.İ.V. Ali Rana Zr.V.

030 18 01 02 30 59 6

EK- 10: 1930 Ağrı isyanlarının ardından yedinci Kolordu mıntıkasında yapılan silah toplama işlerinde askeri müfrezelere kılavuzluk eden aşiret ve kabile reisleriyle hayvanlarının yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının, harekât devam ettiği müddetçe askeriye tarafından karşılanması hususunda bakanlar kurulu kararnamesi

EK-11: Dersim'in önde gelen aşiret reisleri (sol baştaki Dersim İsyanının lideri Yukarı Abbasuşağı kabilesinden Seyit Rıza ve yanındaki babası İbrahim Ağa)

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayısı
2
8973

Kararname

Bir aydan fazla devam edeceği tahmin edilen Tunceli harekâtının muharebe ve müsademeleri istilzam edecek mahiyet ve ehemmiyette olduğu; Millî Müdafaa Vekilliğinin 26/5/938 tarih ve 8164 sayılı tezkeresile yapılan teklifi ve Maliye Vekilliğinin 9/6/938 tarih ve 13132/3055 sayılı mutaleanamesi üzerine, 881 sayılı kanunun 1 inci maddesine tevfikan, İcra Vekilleri Heyetince 9/6/938 tarihinde onanmıştır.

9/6/938

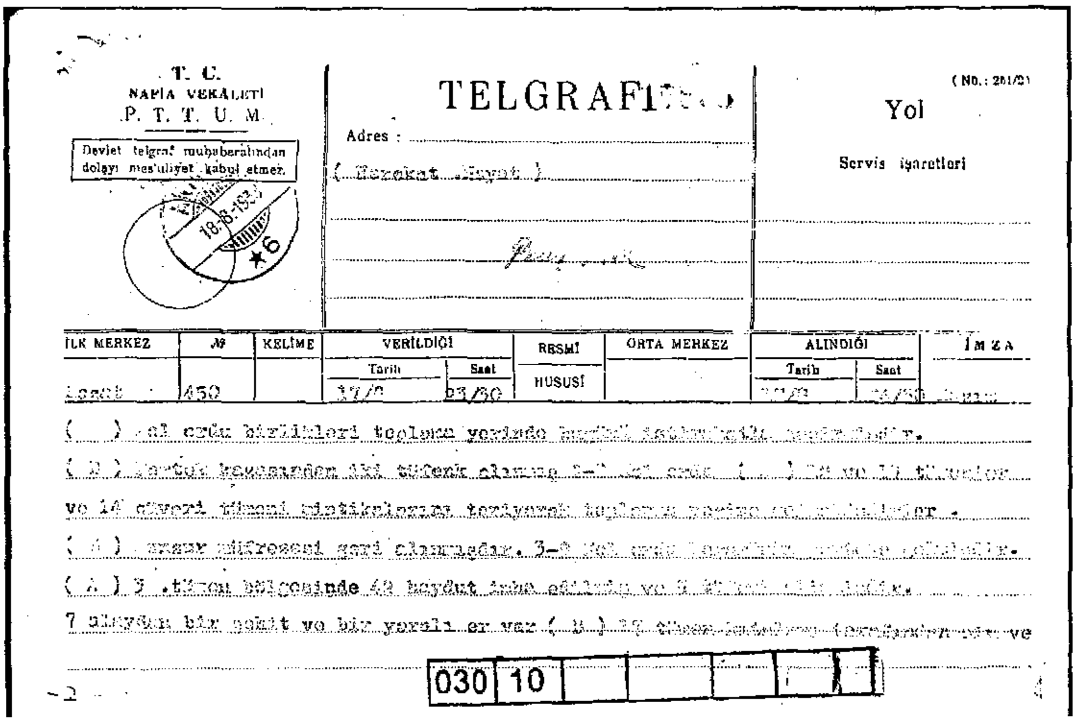
REİSİCUMHUR
K. Atatürk

Bş. V. — Ad. V. — M. M. V. — Da. V.

Ha. V. — Ma. V. — Mf. V. — Na. V.

İk. V. — S. İ. M. V. — G. İ. V. — Zr. V.

EK- 12: Cumhurbaşkanı Atatürk imzalı; Bir aydan fazla sürecek Tunceli Harekâtının muharebe ve müsademeleri (çarpışma) gerektirir mahiyette olduğu hakkında kararname.

T. C.
NAFIA VEKÂLETİ
P. T. T. U. M.

Devlet telgraf muhaberatından dolayı mes'uliyet kabul etmez.

TELGRAF

Adres : (Harekat [illegible])

Yol

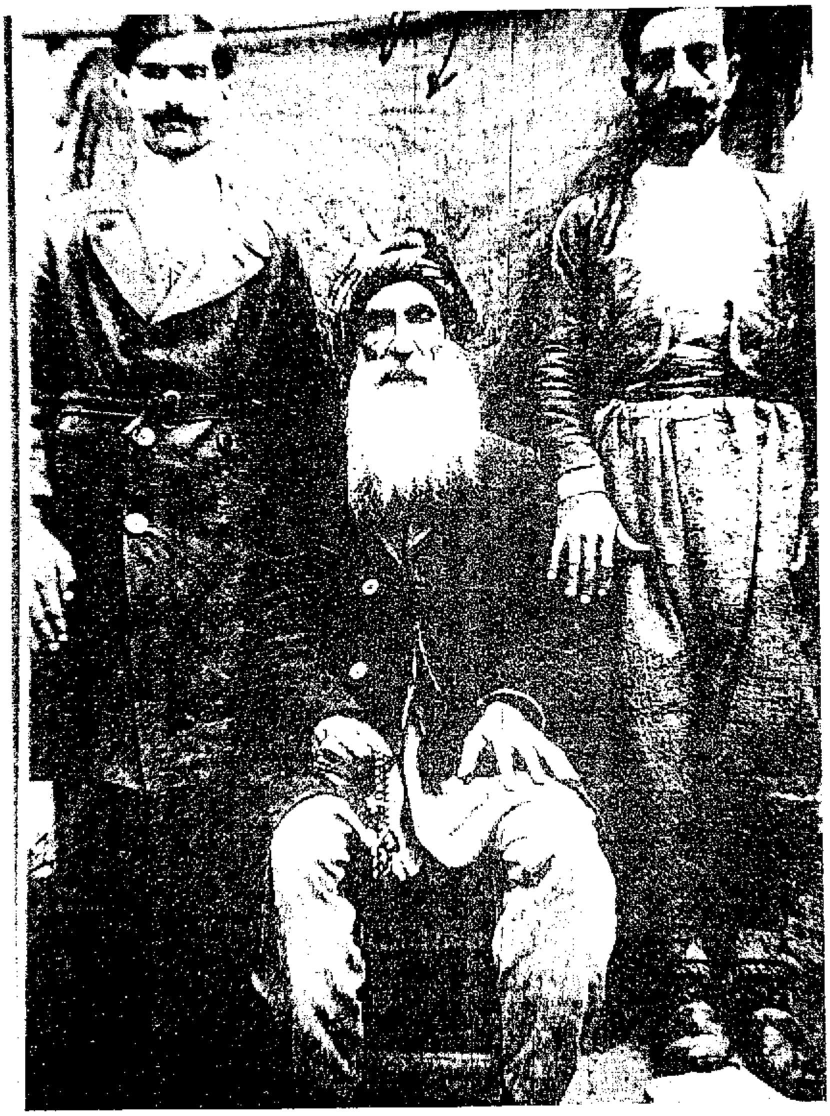
Servis işaretleri

İLK MERKEZ	№	KELİME	VERİLDİĞİ Tarih	VERİLDİĞİ Saat	RESMİ HUSUSİ	ORTA MERKEZ	ALINDIĞI Tarih	ALINDIĞI Saat	İMZA
[illegible]	450		17/8	23/30			[illegible]	[illegible]	[illegible]

( ) [illegible] ordu birlikleri toplama yerinde [illegible]
([illegible]) [illegible] ve [illegible]
ve 14 [illegible]
([illegible]) [illegible] müfrezesi geri alınmadır. 3-[illegible]
([illegible]) [illegible] bölgesinde 42 haydut imha edil[illegible]
7 [illegible] bir şehit ve bir yaralı er var ([illegible]) [illegible] ve

030 10

EK- 13: Tunceli'de (Dersim) sürdürülen askeri harekâtla ilgili 17.08.1938 gün ve 19 sayılı rapor. Bu rapora göre 42 haydut imha edilmiş, bir er şehit olmuş ve bir er yaralanmıştır.

EK- 14: Tunceli'de 1937'de isyan çıkaran ve 12 Eylül 1937'de yakalanan Seyit Rıza, oğlu ve kayınbiraderi ile birlikte...

EK- 15: Tunceli (Dersim) İsyanı'nın ele başı Seyit Rıza, yakalandıktan sonra...